С. М. СКУРІХІН

МОРФОЛОГІЯ І ДИНАМІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Навчальний посібник

Одеса
Фенікс
2020

УДК 340:008(075.8)
С 467

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 6 від 16.03.2020)

Рецензенти:

Крижановський А. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету;

Матвєєва Л. Г. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та філософії права Одеського державного університету внутрішніх справ.

Скуріхін С. М.

С 467 Морфологія і динаміка правової культури : навч. посіб. / С. М. Скуріхін. – Одеса : Фенікс, 2020. – 314 с.

ISBN 978-966-928-494-5

Навчальний посібник присвячено теоретичним аспектам правової культури. Розглянуто її поняття, сутність, структуру, різновиди, функції тощо. Проаналізовано структурні компоненти правової культури: правосвідомість, правові традиції, правову спадщину, правовий досвід, правовий менталітет, правове мислення. Приділяється увага проявам аномалій у правовій культурі та шляхам їх подолання. Значне місце в посібнику присвячено питанням динаміки правової культури.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів і факультетів, а також для тих, хто цікавиться проблемами правової культури.

УДК 340:008(075.8)

ISBN 978-966-928-494-5

© С. М. Скуріхін, 2020

ЗМІСТ

Передмова 6

Тема 1. Правова культура як категорія загальнотеоретичної юриспруденції

1. Поняття культури. Культурологічний підхід до права 8
2. Основні підходи до вивчення правової культури 15
3. Інформаційно-семіотична концепція правової культури 23
4. Питання ціннісної характеристики правової культури 28
5. Правова культура та правове життя: категоріальний аналіз 30

Питання для самоконтролю 36
Рекомендована література 37

Тема 2. Правова культура: класифікація і структура

1. Види правової культури та їх характеристика 39
2. Функціональна характеристика правової культури 50
3. Структурні компоненти правової культури 54
4. Вплив статусних характеристик на правову культуру. Компетентність і компетентна правова культура 57

Питання для самоконтролю 61
Рекомендована література 62

Тема 3. Правова свідомість як компонент правової культури

1. Поняття і структура правосвідомості 64
2. Види правосвідомості 69
3. Функції правосвідомості 77
4. Правосвідомість в умовах тоталітаризму. Етатизм як чинник формування правосвідомості 79
5. Правосвідомість транзитивних суспільств. Демократична правосвідомість 86

Питання для самоконтролю 91
Рекомендована література 92

Тема 4. Аномалії в правовій культурі

1. Поняття аномалій у правовій сфері 94
2. Правовий нігілізм як аномалія в правовій культурі 99
3. Форми проявів аномалій у правовій культурі 104
4. Особливості аномалій у правовій культурі в професійній юридичній сфері 113

Питання для самоконтролю 118
Рекомендована література 119

Тема 5. Правовий менталітет
1. Менталітет: поняття і загальна характеристика 121
2. Поняття та зміст правового менталітету 129
3. Етнокультурний зміст права 136
4. Особливості правового менталітету українського народу 140
Питання для самоконтролю 147
Рекомендована література 148

Тема 6. Правові традиції в правовій культурі
1. Правові традиції: поняття, функції, властивості 150
2. Класифікація правових традицій 160
3. Наступність і мінливість правової традиції. Правова спадщина 164
Питання для самоконтролю 172
Рекомендована література 173

Тема 7. Правове мислення
1. Правове мислення: поняття, зміст і структура 176
2. Функції та принципи правового мислення. Миследіяльність 183
3. Класифікація правового мислення 188
4. Етапи і засоби правового мислення юристів 195
5. Особливості правового мислення в різних видах юридичної діяльності 201
Питання для самоконтролю 204
Рекомендована література 205

Тема 8. Правова соціалізація у формуванні правової культури
1. Поняття та зміст правової соціалізації 207
2. Правовий досвід як мета і засіб правової соціалізації 212
3. Поняття та принципи правового виховання 218
4. Співвідношення стихійної правової соціалізації та правового виховання 224
5. Характеристика основних форм, засобів і методів правового виховання. Правове інформування 227
Питання для самоконтролю 235
Рекомендована література 236

Тема 9. Моделі формування правової культури
1. Особливості формування правової культури в західних країнах 238
2. Формування правової культури в країнах сходу 245
3. Історичні традиції правового виховання в Україні 254

4. Організація правового виховання у СРСР 260
5. Основні напрямки правовиховної роботи в сучасній Україні 262
Питання для самоконтролю 267
Рекомендована література 268

Тема 10. Культурна динаміка та динаміка правової культури
1. Поняття й основні підходи до динаміки культури 270
2. Цивілізації та культури. Культурні ареали: Схід – Захід 279
3. Парадигми цивілізаційної взаємодії 284
4. Поняття динаміки правової культури. Класифікація та стадії правової акультурації 291
5. Діалог правових культур як сучасна форма правової акультурації 301
Питання для самоконтролю 304
Рекомендована література 304

Додаток. Параметри кількісної характеристики культур 307

ПЕРЕДМОВА

Сучасний стан правової системи яскраво демонструє, що Україна переживає кризу в своєму історичному, культурному, політичному, соціальному та правовому розвитку. В нових умовах держава та суспільство змушені більш серйозно ставитись до своєї правової спадщини, враховувати особливості національної правової культури.

Унаслідок поспішного та непродуманого перенесення чужорідних правових інститутів з метою «цивілізувати» українську правову систему, відбувається їх органічне відторгнення. І це пов'язано, більшою мірою, не з формально-юридичним аспектом, а з тим, що такі нововведення не знаходять підтримки в ментальних установках українського народу. Це призводить до дестабілізації правової системи, посилює зневіру громадян в державно-правових інститутах, формує стійке небажання виконувати нормативні приписи тощо.

За таких обставин дедалі більшої актуальності набуває необхідність врахування української правової культури, традицій, менталітету народу, що дасть, нарешті, змогу опрацювати політико-правовий курс розвитку України зі збереженням самобутньої духовної специфіки. Багатогранність культури дозволяє глибше усвідомити мотиви поведінки людини (правомірної чи протиправної), врахувати специфіку культурних компонентів, здатних активно впливати на свідомість і поведінку людей, у тому числі й в області права.

Все це підкреслює важливість вивчення теоретичних аспектів правової культури. Навчальна дисципліна «Правова культура», що продовжує юридичну підготовку магістрів у Національному університеті «Одеська юридична академія», повинна розвивати і багато в чому підсумовувати загальнотеоретичні знання студентів. Але слід зазначити, що на сьогодні спостерігається гострий дефіцит навчальної літератури, яка б охоплювала різнопланові аспекти правової культури. Даний навчальний посібник покликаний певною мірою заповнити цю прогалину й допомогти студентам у вивченні зазначеної дисципліни.

Послідовність викладення навчального матеріалу в посібнику

є науково обґрунтованою: спочатку студенти мають ознайомитися з проблематикою розуміння правової культури як багатоаспектного феномену, її сутністю, вивчити структурні компоненти, функції та різновиди правової культури, а далі отримати знання щодо кожного структурного компоненту правової культури. Чимало уваги приділяється таким структурним компонентам, як правосвідомість, правові традиції, правова спадщина, правовий досвід, правовий менталітет, правове мислення. Окремими темами розглянуто аномалії в правовій культурі та шляхи їх подолання. Значне місце в посібнику присвячено вивченню культурної динаміки та динаміки правової культури.

Важливою складовою навчального посібника є його спрямованість на розкриття залежності державотворчих процесів і правової поведінки від рівня правової культури населення, на формування свідомої поваги до права у студентської молоді, сприйняття його власної цінності.

Посібник містить контрольні запитання для самостійної перевірки засвоєного матеріалу, а також великий обсяг рекомендованої літератури за кожною темою. Все це дозволить студентам набути глибоких знань у сфері правової культури – як у ході практичних занять, так і під час самостійної роботи.

ТЕМА 1.
ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК КАТЕГОРІЯ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Поняття і предмет культурології. Полісемантичність категорії «культура». Культурологічний підхід до права. Філософський, соціологічний і антропологічний підходи до вивчення правової культури. Інформаційно-семіотична концепція правової культури та її основні постулати.

Питання ціннісної характеристики правової культури.

Правове життя: поняття і ознаки. Співвідношення категорій «правова культура» і «правове життя». Широке розуміння правової культури.

1. Поняття культури. Культурологічний підхід до права

Право наділене здатністю координувати поведінку людей, вирішувати конфлікти і проблеми. Однак людська комунікація не може розглядатися виключно крізь призму права, величезне значення мають й інші соціокультурні норми, наприклад, моральні, політичні, релігійні тощо. Всі ці регулятори поведінки необхідно розглядати в сукупності, оскільки людина зазвичай не в змозі «розподілити» їх для себе на частини, керуючись здебільшого голосом своєї совісті, почуттям справедливості, власним уявленням про належне.

Моральність і мораль першою чергою виділяють людину в світі живої природи, без них немає людини, саме вони визначають цінності людського співжиття, а тому і вектор розвитку правовідносин. *Культурний контекст* відкриває нові аспекти поведінки людини, її правосвідомості, пояснює причини зростання негативних явищ у правовій сфері, дозволяє виробити шляхи з їх подолання.

Сьогодні в Україні велика увага приділяється питанням, пов'язаним із розвитком національної свідомості й культури, створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, забезпеченням доступу до них. Ці пи-

тання знаходять своє відображення в *Законі України від 14.12.2010 р. «Про культуру»*, в якому культура визначається як сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, яке передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку й освіту, відображає досягнутий рівень розвитку цієї спільності. Дана дефініція має як наукове, так і практичне значення, й відображає насамперед спектр завдань, для вирішення яких було прийнято цей нормативно-правовий акт. Однак при теоретичному розгляді культури очевидною є багатогранність і суперечливість такого підходу.

Наукою, що поєднує знання про культуру, є культурологія. ***Культурологія*** (лат. *cultura* – обробіток, землеробство, виховання; давньогрец. *λόγος* – думка як причина) – сукупність досліджень культури як структурної цілісності. Термін *«культурологія»* був використаний у 1909 році німецьким філософом В. Освальдом, а для позначення нової наукової дисципліни як самостійної науки в комплексі соціальних наук був запропонований американським антропологом Леслі Уайтом. Найбільш активний розвиток культурологія як наука отримала в середині XX століття.

Предмет культурології – дослідження феномена культури як історико-соціального досвіду людей, який втілюється в специфічних нормах, законах і рисах їх діяльності, передається з покоління в покоління у вигляді ціннісних орієнтирів і ідеалів, інтерпретується в «культурних текстах» філософії, релігії, мистецтва та юриспруденції.

Залежно від цілей і предметних сфер, рівня знань та узагальнення виділяють фундаментальну і прикладну культурологію.

Фундаментальна культурологія вивчає культуру з метою теоретичного та історичного пізнання цього феномену, розробляє категоріальний апарат і методи дослідження. На цьому рівні виділяють філософію культури.

Прикладна культурологія, спираючись на фундаментальні знання про культуру, вивчає окремі її підсистеми (правову, економічну, політичну, релігійну, художню і т. д.) з метою прогнозування, проектування і регулювання актуальних культурологічних процесів.

Культурологія – порівняно молода область знань, тому її основоположні поняття тільки отримують своє змістовне наповнення. Часом неоднозначно, а інколи навіть діаметрально протилежно трактуються такі категорії, як «культура», «цивілізація», «духовність», «менталітет» та ін. Наприклад, викликають суттєві розбіжності у співвідношенні понять «культура» і «цивілізація», не існує єдиного підходу до типології культур.

Культура – центральне і найбільш багатозначне теоретичне поняття культурології. Поняттям «культура» ще в Стародавньому Римі позначали *процес активного впливу людини на природу з метою її зміни*. Людина, використовуючи свої знання і досвід, вносила щось нове, людське в процес вирощування рослин, «культивувала», змінювала їх. Такий сенс згодом поширився і на інші сфери людської діяльності. Наприклад, вироблення законів і правил поведінки у Стародавньому Римі називали *cultura juris*, удосконалення писемності – *cultura literaturum.*

Об'єктом впливу може стати і сама людина. Духовний світ людини, її внутрішня суб'єктивність багато в чому є результатом виховання, освіти, творчого самовдосконалення. Римський оратор, письменник і політичний діяч Цицерон (106–43 рр. до н. е.) у своєму творі «Тускуланські бесіди» зазначав: *«...культура душі є філософія»*, вважаючи, що за допомогою філософії можна «обробляти» розум людини, розвивати в ньому кращі якості.

Отже, спочатку за допомогою терміна «культура» позначалася сфера розвитку «людяності», «людської природи», «людського початку в людині» – у протилежність природному, стихійному, тваринному буттю.

На різних етапах історичного розвитку людського суспільства в поняття культури вкладався різний зміст. У *Стародавній Греції* під тим, що сьогодні іменується культурою, розуміли сукупність навичок і вмінь, вихованість, дотримання грецьких традицій. Існувало поняття «пайдейа» (*paideia*) як певна модель виховання, освіти, під яким греки позначали процес формування якостей, що відрізняють елліна від варвара. В *епоху Римської античності* культура розглядалася як процес активного впливу людини на природу, як якість, що ставить людину над природою, підносить її до рівня бога. У *середні*

віки розуміння культури наблизилось до сучасного значення слова «цивілізація», точніше – міського укладу життя. Місто було зосередженням різних установ світської і духовної влади. Тут здійснювалися торгівля й обмін, функціонував ринок робочої сили, працювали ремісники, вироблялися закони. В *епоху Відродження* ідея культури полягає у вдосконаленні універсальної індивідуальності. Ідеал людини постає в її всебічному розвитку: фізичній гармонії, моральній досконалості та розумовому багатстві особистості. У *XVIII столітті* культура асоціюється з просвітництвом. Головним критерієм досконалості людини є її розумність. У *XIX столітті* культура вважається формою духовного самовираження людини і суспільства. З'являються уявлення про культуру як систему цінностей. Крім того, на основі накопиченого історичного матеріалу робиться висновок про існування локальних культурних утворень, кожне з яких виникає в конкретному місці земної кулі в певний період часу, проходить стадії виникнення, становлення, розквіту, згасання і загибелі. У *XX столітті* спостерігається найбільш активне вивчення різних аспектів культури. Питання культури піднімаються філософами, соціологами, істориками, культурологами, теоретиками права. Дослідники виявляють явні протиріччя між людиною і суспільством, природою і суспільством, а також в самому суспільстві, тим самим підкреслюють внутрішнє різноманіття культури, різні її рівні та форми, існуючі в одному й тому ж часі й просторі, її внутрішню суперечливість. Цей період часто називають плюралістичним етапом еволюції уявлень про культуру. З'являється безпрецедентна кількість підходів до осмислення феномену культури. За підрахунками американських культурологів А. Крьобера і К. Клаккхона, з 1871 по 1919 рік було дано сім визначень культури, а з 1920 по 1950 рік їх кількість зросла до 150-ти.

Наразі число визначень культури вимірюється вже чотиризначними цифрами. Полісемантичність (від лат. *poly* – багато, грец. *semanticos* – означати, тобто мати багато значень) цього феномена зумовлена різноманіттям реальних форм його існування. Термін «культура» широко використовується у філософії, соціології, історії, антропології, етнографії, психології, філології, юриспруденції і т. д. Можна виділити десятки різновидів культур і субкультур. Серед

них: філософська культура, політична культура, етнічна культура, релігійна культура, правова культура, культура правовідносин і т. д. Безліч теорій дослідження культури зробили свій внесок у розуміння цього феномена, підкреслюючи його складність.

Вчені пропонували і пропонують, наприклад, такі ***підходи до систематизації визначень поняття культури:***

- визначення *описові* (культура як сукупність усіх видів діяльності людини, а також звичаїв, традицій, вірувань тощо);
- визначення *ретроспективні* (особливо підкреслюється значення традицій і спадщини як основи культури, яка формує життя людини, включаючи способи взаємодії);
- визначення *нормативно-етикетні* (культура як правила і форми поведінки, включаючи групові, станові та ін.);
- визначення *адаптивні* (культура як спосіб і чинник пристосування людини і суспільства до природних умов з метою виживання);
- визначення *релігійно-спрямовані* (культура як вираження певних релігійних поглядів, насамперед світових релігій («християнська культура», «православна культура» тощо). Сюди ж можна віднести і світоглядний антипод – «атеїстичну культуру», «світську культуру». Тобто культура розглядається як історія взаємин людини з Богом);
- визначення *національно-спрямовані* (культура як вираження способу життя і досягнень певного народу – «українська культура», «англійська культура» тощо);
- визначення *регіонально-спрямовані* (культура як вираження життя і досягнень людей на певній території – «європейська культура» і т. д., сюди ж можна віднести і специфічні «регіонально спрямовані» або «ландшафтні» – «гірська культура» тощо);
- визначення *матеріально-спрямовані* (культура як сукупність артефактів; «матеріальна культура», що лежить в основі організації, насамперед, поточного життя людей);
- визначення *духовно-спрямовані* («духовна культура» як сукупність ідей, цінностей, символів тощо);
- визначення, які *об'єднують* деякі із зазначених вище підходів.

Історично вітчизняна юриспруденція розглядала правові інститути в контексті розвитку національної культури. Однак у XX столітті, з початком панування позитивізму в Україні, культурологічний аспект права практично зник з поля зору вчених. Тільки починаючи з 90-х років можна говорити про повернення багатьох традицій, у тому числі в методології державно-правових досліджень. Особливо значуще місце в сучасних дослідженнях стала посідати проблематика, яка стосується взаємодії юриспруденції та культурології, розгляду права як феномену культури. Це дало підставу науковцям говорити про формування нового напряму в юриспруденції – ***«культурології права»***, метою якої, на думку В. П. Сальникова, має бути розкриття сутності правової культури, її впливу на соціально-політичну практику, на формування правової системи суспільства в цілому та її окремих компонентів.

У рамках юриспруденції отримують нове наповнення і якість міждисциплінарні дослідження правової дійсності. До наукової сфери став активно втручатись культурологічний підхід до права. Використання ***культурологічного підходу*** припускає розгляд права і держави з точки зору категорій культурології, виявлення й аналіз культурних факторів, які лежать в основі процесів їх формування та функціонування. Право при цьому розглядається не тільки у взаємодії з культурним середовищем, але і як її невід'ємна частина, здатна впливати на культуру в цілому.

На думку О. М. Бібіка, культурологічний підхід спрямований на всебічний аналіз категорії «правова культура», на вивчення правової спадщини, правових традицій, процесів акультурації та рецепції права, факторів, що впливають на формування протиправних моделей поведінки.

Однак спектр застосування культурологічного підходу набагато ширше. Питання мови права, правового мислення, правосвідомості, правового менталітету, правових аномалій не можна усвідомити без використання даного підходу.

Можливі й інші грані культурологічного розгляду права. Так, даний підхід дозволяє не тільки вивчати явища правового характеру, але й все, що так чи інакше є засобом відображення правової культури. Література, мистецтво, фольклор, кінематограф часто дозволя-

ють виявити генезис права, динаміку та перспективи його розвитку.

Культурологічний підхід дозволяє вирішити проблему універсального і локального в праві. Період наукової раціональності виходив з того, що саме розум конструює раціональні інститути, придатні для всіх часів і народів, в тому числі державні та правові. На практиці це призводило до надання європейській культурі статусу універсальності та її нав'язування всьому іншому світу. Однак культури часто є самодостатніми і їх складно порівнювати. Тому західне розуміння прав людини, демократії, поділу влади набуває іншого змісту в рамках, наприклад, мусульманської або індуїстської культури, в яких панує інша картина світу та інші цінності. Але це, зокрема, не означає відсутності універсальності в розумінні права. Приміром, його універсальність полягає у його функціонуванні в якості найбільш важливого нормативного регулятора. Можна стверджувати, що для самозбереження будь-якого суспільства необхідні норми, що встановлюють ступінь свободи. Ця функція права є універсальним інваріантом, але виявляється вона в різних культурах по-різному: від максимально індивідуалістичної міри формально рівних індивідів у західній культурі до тео-колективістської в країнах мусульманського світу.

Часто культурологічний підхід використовується лише на макрорівні. Вчені оперують категоріями «народ», «етнос», «цивілізація», «культура», коли за рамками досліджень залишається індивід. Між тим в основі механізму відтворення правової реальності лежить діалог колективного й індивідуального. У цьому сенсі будь-який правовий інститут уявляє собою суперечливу єдність стійкої структури у вигляді відносно чітко зафіксованого образу й багаторазово повторюваної в минулому масової поведінки та конкретних індивідуальних уявлень про неї, що реалізуються в окремих діях. Право безпосередньо пов'язано з індивідом, а його природа обумовлена природою людини. Д. А. Керімов зазначав, що *«…тільки цілісно-системне вивчення людини, особистості, громадянина дозволить проникнути в глибинні підвалини її волі, правового статусу і відповідальності з урахуванням трудових, політичних, соціокультурних, статево-вікових та інших характеристик»*.

Слідом за А. П. Овчинніковою можна позначити *суттєві зрізи культурологічного підходу* до права.

По-перше, культурологічний підхід є ***антропологічним***. Єдиним діючим суб'єктом права є людина (навіть в юридичній конструкції колективного суб'єкта у правовідносини від імені цього утворення вступає конкретна людина). При цьому мова йде не про абстрактну людину, а про носіїв конкретних соціально-культурних і особистісних властивостей з рухомою і «розщепленою» ідентичністю індивідуума. У зв'язку з цим очевидно, що зміст правової реальності залежить від того, як його сприймають (які значення надають) і на основі цього діють конкретні люди.

По-друге, культурологічний підхід до права є ***герменевтичним***. Герменевтика правової культури пов'язана з уявленнями про цінності, тексти і смисли. У цьому контексті важливо розуміти, що культурологічний підхід до права не прагне «вихоплювати» ці цінності, тексти та смисли із загального контексту культури, як це часто робиться на рівні юриспруденції, намагаючись тим самим обґрунтувати особливість права по відношенню до інших феноменів. Навпаки, саме в культурології права максимальною мірою задіяна ідея герменевтичного кола: пізнання права можливе лише тією мірою, якою це пізнання перебуває в духовному горизонті того, хто пізнає, які передрозуміння привносяться у зміст права і яким є його культурний континуум.

По-третє, культурологічний підхід до права є ***семіотичним***. Культура уявляє собою специфічний спосіб життєдіяльності людини. Його суть полягає в опосередкуванні людського буття знаково-символічною формою. У зв'язку з цим соціальний світ (у тому числі й світ права) – це світ значень, які формуються в діалектичному процесі опредмечування і розпредмечування знаків. Це світ, створюваний людьми, який своєю чергою перетворює людей з біологічних істот на особистості.

2. Основні підходи до вивчення правової культури

Правова культура, поряд з політичною та іншими різновидами і сферами культури, виступає як відносно самостійний, але водночас органічно пов'язаний з нею різновид культури. Не зважаючи на значну увагу, що наразі приділяється питанням правової культури, ще не вироблено загального, «універсального» уявлення і най-

більш поширеного визначення поняття правової культури. Більше того, існують сотні різних визначень поняття правової культури та її образів.

При розгляді правової культури в одних випадках акцентується увага на тому, що правова культура – «…це *насамперед система цінностей і норм*, вкорінених у свідомості та мотивації, що зумовлюють поведінку індивіда і виражаються у традиціях, стилі взаємин між особистістю і правом» (Д. О. Агапов).

В інших випадках правову культуру представляють у вигляді *«…стану суспільної свідомості й соціальної практики»*, що склався на підставі багаторазового повторення певної діяльності, систематичного функціонування і взаємодії різних елементів нормативної системи суспільства, права, моралі, традицій, звичаїв і т. п. (С. В. Боботов).

Поширеною є позиція, за якою правова культура розглядається як «*…сукупність всіх позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні*, що втілила досягнення правової думки, юридичної техніки і практики» (В. П. Сальников). При цьому правова культура представляється у вигляді *«якісного стану правової системи»*, певної міри *«якісного стану правової системи»*, певної *«міри розвитку особистості й суспільства»* (Л. А. Петручак).

Отже, можна констатувати безліч підходів і визначень поняття правової культури. Спроби якось систематизувати різні позиції отримали відображення в їх консолідації на три основні групи: *філософські, соціологічні й антропологічні*. Дана класифікація була запропонована російським істориком культури Л. Ю. Кертманом і підтримана не лише в культурології, але і в юриспруденції (наприклад, В. П. Сальниковим). Тому дані підходи можуть бути використані при вивченні як загальної культури, так і правової культури.

Філософський аналіз, на відміну від інших форм наукового пізнання, включає в себе розумові процедури, які дозволяють викласти досліджуваний предмет у гранично широких категоріях, у вигляді «універсальної властивості суспільного життя», як певний «спосіб буття суспільства», а також крізь призму дихотомій: «ідеальне–реальне», «природне–наукове», «суб'єктивне–об'єктивне» тощо. Філософський підхід припускає проникнення за допомо-

гою абстрактного мислення в сутність культури, в її зміст і форми, причини та закономірності розвитку, з'ясування людського способу буття, його світогляду, осмислення ставлення до самого себе (В. М. Карташов, М. Г. Баумова).

При філософському підході культура – це: прояв і розвиток усіх вищих благородних людських здібностей (І. Г. Гердер); шлях від природи в царство свободи (І. Кант); результат і певний етап розвитку абсолютного духа (Г. Ф. Гегель); продукт творчої роботи духу (М. О. Бердяєв); відносно постійний, нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесу соціалізації (Р. Беккер); весь світ, в якому ми виявляємо, знаходимо самих себе, який містить в собі умови і необхідні передумови нашого дійсно людського (суспільного) існування (В. М. Межуєв).

Правова культура з позицій філософського підходу постає як сфера ідеального, як зразок для формування правової дійсності. Тому даний підхід часто пов'язують з *цінностями*, з якими має співвідноситися правовий розвиток.

Так, М. М. Вопленко говорить про правову культуру як про сукупність правових цінностей, вироблених людством, що відображають прогресивно-правовий розвиток суспільства.

На думку В. М. Чхіквадзе, правова культура являє собою систему певних правових ідей, норм та інших духовних цінностей, що формують правосвідомість і спрямовують поведінку соціальних груп, колективів і окремих осіб згідно з вимогами права.

Загалом філософський підхід до правової культури має ряд безсумнівних позитивних рис. Насамперед він безпосередньо пов'язує правову культуру із загальним контекстом культури, таким чином включає всю правову сферу до системи тих цінностей, які вироблені й транслюються суспільством. При цьому вказівку на ідеї свободи, права людини, справедливість тощо слід пов'язувати скоріше з прагненням представників цього підходу позначити певні орієнтири, які дозволяють суспільству знайти свій шлях до права.

Водночас відірваність правової культури від реального права, її замкнутість на собі, апеляція до належного без урахування сущого, європоцентризм, суб'єктоцентризм показують ключові недоліки філософського підходу. Правова культура, замість того, щоб розгля-

датися як ядро сучасного права, його духовний центр, – перетворюється лише на сукупність істин, які занадто абстрактні для того, щоб претендувати на реальність.

Соціологічний підхід використовується для пояснення природи правової культури на підставі розробок соціологічної науки. Він дозволяє об'єднати філософський категоріальний інструментарій і соціологічну методологію. Правова культура розглядається через *систему суспільних інститутів*, сформованих на підставі тих чи інших цінностей, які поділяють або не поділяють люди та їх об'єднання.

При соціологічному підході поряд із загальносоціальним велике значення має особистісне сприйняття досліджуваної матерії, уявлення про культуру як про сукупний результат спільної діяльності кожної людини. Правова культура суспільства розглядається не «сама по собі», а крізь призму правової культури окремо взятого індивіда, особистості, яка «будучи компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною» водночас «відображає ступінь і характер її розвитку, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність індивіда» (В. П. Сальников). Правова культура особистості лежить в основі правової культури всього суспільства, слугує її передумовою та творчим початком.

Основними типовими елементами соціологічного підходу є загально-колективні ідеї, цінності та правила поведінки (норми).

Значимість соціологічного підходу можна побачити при розгляді основних соціальних функцій культури. Це насамперед функції консервації, трансляції та соціалізації.

Функція консервації знаходить своє вираження в тому, що одним з основних призначень культури є накопичення соціальної пам'яті народу, етносу. Ю. М. Лотман у праці «Культура та інформація» зазначав, що культура – це *«…сукупність усієї не спадкоємної інформації, а також способи її організації та зберігання».*

Функція трансляції. За допомогою культури здійснюється трансляція соціального досвіду. Так Н. Смезлер під культурою розуміє *«…поведінку, особливості якої засвоєні всією групою, яка передається від старших поколінь до нащадків або якимось чином сприймається від іншої групи». «Сучасне – це майбутнє в минулому і минуле в майбутньому»*, – зазначає Б. А. Успенський, розглядаючи про-

цес передання історичного досвіду від одного покоління до іншого.

Функція соціалізації. Культура – це спосіб соціалізації людей. Змістом соціалізації є те, що людина стає соціальною не з моменту народження, а лише в процесі соціальної діяльності. Освіта, виховання – це не що інше, як оволодіння культурою, процес передання її від одного покоління до іншого. Культура означає прилучення людини до соціуму, суспільства; отже, процес соціалізації – це безперервний процес оволодіння культурою.

Представники соціологічного підходу розглядають правову культуру на двох рівнях:

– по-перше, як систему артефактів, утворених у результаті юридичної активності людей і їх об'єднань, і що важливіше – в самій цій активності (так званий *діяльнісний підхід*);
– по-друге, як *якісну характеристику* сприйняття права і правової поведінки окремої особистості (О. В. Куликова).

Відповідно до ***діяльнісного підходу*** правова культура розглядається як сукупність правових знань, переконань і установок соціального суб'єкта, що реалізуються в процесі праці, спілкування, поведінки, а також ставлення до матеріальних і духовних цінностей суспільства.

На думку О. В. Аграновської, правова культура суспільства – це елемент його загальної культури, який представляє собою специфічний спосіб людського існування в правовій сфері: способи правового регулювання суспільних відносин і соціально-психологічне ставлення до явищ правового порядку.

О. А. Лукашева визначає правову культуру як специфічний спосіб людського буття у сфері права, як створений людьми специфічний спосіб соціального управління, що полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів з метою досягнення порядку й стабільності в суспільстві.

Правова культура характеризує ***якісний стан правового життя суспільства***, але на відміну від філософського підходу ця якість не існує абстрактно, а підлягає досить точному розрахунку і навіть вимірюванню.

У рамках даного підходу правова культура трактується як зумовлений соціально-економічним і політичним ладом якісний стан

правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку законодавчої техніки, у рівні правової діяльності та правосвідомості суб'єктів (О. П. Семитко, В. В. Лазарєв).

На думку В. П. Сальникова, правова культура являє собою специфічне соціальне явище, яке може сприйматися як якісний правовий стан суспільства й особистості, що є невід'ємним компонентом цивілізованості та правової держави.

Для визначення рівня правової культури в соціологічному підході використовується поняття *правокультурності* як сукупності всіх позитивних форм і компонентів правової дійсності в їх реальному функціонуванні, що втілюють у собі досягнення правової думки, юридичної техніки і правової практики (М. М. Вопленко).

Виходячи з розрахунку індексу правокультурності, виділяють *високий, середній* і *низький* рівні правової культури. Основними критеріями при цьому виступають:

– загальний стан і рівень правосвідомості як осмисленого сприйняття правової дійсності;
– соціокультурні передумови, національні звичаї й традиції, колективна соціально-історична пам'ять;
– знання та розуміння законів, повага до чинних норм права;
– якість правотворчого і правозастосовного процесів, ефективність роботи правоохоронних органів;
– ступінь законослухняності громадян і посадових осіб.

Соціологічний підхід має велике значення при вивченні процесів правової соціалізації, правового виховання, формування правової культури. Однак слід зауважити, що правова культура при використанні даного підходу пов'язана переважно з соціальною взаємодією людей, при цьому часто недооцінюється внутрішній зміст цього феномена.

При ***антропологічному підході*** поняття і зміст культури охоплюють всі матеріальні й духовні явища, створені людиною, – все, що відрізняє життя людського суспільства від природи, всі сторони людського буття. Культура розглядається як реально існуючий та історично мінливий спосіб життя людей, зумовлений досягнутим рівнем розвитку людського розуму, науки, мистецтва, виховання, освіти.

Американський антрополог і культуролог XX ст. Леслі А. Уайт

у праці «Культурологія» визначає культуру як складне ціле, що складається із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей та звичок, засвоєних людиною як членом суспільства. Культура, на його думку, є *«виключно приналежністю людського виду»*, а наука про культуру (культурологія) – є галуззю антропології.

Антропологічний підхід отримав широке поширення. Він представлений у працях А. Крьобера, К. Леві-Стросса, Б. К. Малиновського та інших вчених, які вивчали питання культури. Він дозволяє подолати домінування соціоцентричних, державоцентричних установок, які передбачають більш важливе значення цілого (суспільства, держави) ніж частини (громадянина), дозволяє здійснити «антропологічний поворот» до людини як до первинної правової реалії (В. А. Бачинін).

Антропологічне розуміння культури максимально розширює її зміст і входить до поля зору цілого ряду суспільних наук. При цьому увага в них спрямовується здебільшого не на теоретичне осмислення проблем культури, а на емпіричне вивчення конкретного історико-культурного матеріалу. В результаті виникають різні приватні наукові уявлення про культуру: археологічне, етнографічне, етнопсихологічне, соціологічне та ін.

Антропологічний підхід до визначення культури призводить до розпаду загального змісту цього поняття на ряд приватних уявлень, які відображають лише окремі сторони і прояви культури.

Актуалізація антропологічного підходу до правової культури пов'язана з поширенням антропологічних ідей в юриспруденції в цілому і виникненням нової міждисциплінарної галузі дослідження – *юридичної антропології*. Концепція *прав людини*, домінуюча в юридичній антропології, визначає зміст правової культури та її філософсько-правові інтерпретації.

Антропологічний підхід до правової культури, як і філософський, розглядає її гранично широко. У межах цієї теорії правова культура уявляє собою все, що створено людством у сфері права. Фактично – це правова реальність, яка включає норми, цінності, правові ситуації та їх реалізацію (З. Н. Каландаришвілі).

Л. С. Явич включає в зміст правової культури всі соціально по-

зитивні компоненти правової дійсності, накопичені людством у процесі його опредмеченного розвитку, які сприяють прогресу земної цивілізації.

У працях Р. С. Могилевського, К. А. Моралевої, В. В. Орєхова правова культура розглядається як система матеріалізованих та ідеальних елементів, які належать до сфери права, а також їх відображення у свідомості та поведінці людей. При використанні антропологічного підходу правова культура концентрується не навколо цінностей, як при аксіологічному підході, і не навколо соціальних інститутів, як у випадку її соціологічного розгляду, а навколо суб'єкта, який стає її основним носієм. Правова культура в цьому випадку нерозривно пов'язана з людиною, з її проблемами, бажаннями, прагненнями, уявленнями про себе і навколишній світ.

Розглянуті підходи (*філософський, соціологічний, антропологічний*) хоча і виділяються в науковій літературі як найбільш значущі, не повинні обмежувати методологічний арсенал пізнання культури в цілому та правової культури зокрема. В. М. Карташов і М. Г. Баумова звертають увагу на важливість у дослідженні культури наступних підходів:

1) *лінгвістичного*. Так, у європейських мовах виділяється чотири основних розуміння поняття «культура»: абстрактне позначення загального процесу інтелектуального, духовного та естетичного розвитку; вказівка на стан суспільства, заснованого на праві, порядку, звичаях тощо, в цьому розумінні «культура» збігається з одним із значень категорії «цивілізація»; опис особливостей, способів існування або способу життя, властивих якому-небудь суспільству в конкретно-історичний період розвитку; виділення певних форм і продуктів інтелектуальної і насамперед художньої діяльності (літератури, живопису, театру тощо);

2) *психологічного (психоаналітичного)*. Культура створюється конкретними людьми, їх колективами та організаціями (вони ж є її розповсюджувачами та користувачами), включає правове мислення (усвідомлені й неусвідомлені його аспекти), відповідні погляди, уявлення, ідеї, емоції, навички, установки тощо. Тому не випадково К. Юнг визначав культуру як загальний спосіб мислення;

3) *історичного*. Історичний підхід належить до числа головних

при дослідженні світових культур: стародавніх цивілізацій (наприклад, культури античного світу, Давньої Індії), західноєвропейського середньовіччя, культура епохи Відродження і Реформації, культура Нового часу і арабо-мусульманської культури, модернізму і постмодернізму в XX столітті. В історичному плані істотним є вивчення питань наступності, правової спадщини, акультурації, основних напрямків правового прогресу, розвитку юридичної думки і т. д.

4) *культурологічного*. Культурологічний підхід немов об'єднує, інтегрує знання про культуру з різних сфер життєдіяльності людей, формує методологію дослідження, понятійний апарат, загальну теорію культури.

В. М. Карташов і М. Г. Баумова звертають також увагу на необхідність розгляду культури в рамках *семіотичного підходу* (її основні положення будуть розглянуті нижче).

В залежності від цілей дослідження може бути зроблено акцент на одному з перерахованих вище підходів. Однак лише в комплексі, у взаємозв'язку та взаємодії вони можуть дати цілісне уявлення про такий складний феномен, як правова культура, створити її науково обґрунтовану загальнотеоретичну концепцію і сформулювати положення та рекомендації практично-прикладного значення.

3. Інформаційно-семіотична концепція правової культури

Останніми роками все частіше поряд з розглянутими підходами в культурології виділяють *інформаційно-семіотичний підхід* до культури. Чимало сучасних дослідників культури підтримують, або принаймні не заперечують, знакову (семіотичну) природу культури.

Семіотика (грец. *semeion* – знак) – це наука про знаки і знакові системи, за допомогою яких здійснюється створення, зберігання та передача інформації.

Теоретичні розробки засновників семіотики – Чарльза Пірса і Фердинанда де Соссюра, визначили два напрямки її розвитку. Пірс виводив семіотику з математики і представляв як її розділ, тоді як Соссюр значно розширював її межі, залучаючи до сфери семіотики і гуманітарні науки.

З точки зору *семіотичного підходу,* культура уявляє собою ве-

личезну інформаційну знакову систему, в якій за допомогою особливих кодів створено сценарії людської поведінки, закони соціуму, релігійні та художні тексти. Через знаковий простір культура моделює свідомість людини і уявлення про світ. Постійний процес знакоутворення, створення символів, просторово-часових уявлень та їх трансляції є об'єктом семіотики.

Основу інформаційно-семіотичної концепції культури складають культурологічні ідеї, висунуті в роботах Х. Гадамера, Е. Кассірера, Р. О. Якобсона, Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенського, А. С. Карміна та інших дослідників. Наприклад, виходячи з положень, розроблених відомим лінгвістом і культурологом Р. О. Якобсоном, необхідними складовими будь-якої знакової ситуації виступають: адресант (особа, яка передає інформацію), адресат (особа, що одержує інформацію), повідомлення, текст (знаковий засіб, в якому «зашифровано» повідомлення), код (певна сукупність правил, за допомогою яких інтерпретується інформація).

На думку А. С. Карміна, вихідним моментом інформаційно-семіотичного підходу є теза про те, *що в культурі втілюються засоби, способи і результати людської діяльності.*

Діяльність – це спосіб існування людини. Особливостями людської діяльності, яка відрізняє його від тварин, є:

– по-перше, свідома постановка цілей, тобто цілепокладання;

– по-друге, створення і вдосконалення засобів діяльності.

Ці особливості дозволяють зробити висновок, що в основі культурного прогресу людства лежить постійне перетворення засобів діяльності на її цілі, а цілей – на засоби.

Продукти і результати людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища називають ***артефактами*** (лат. *arte* – штучний; *factus* – зроблений). Артефактами, тобто феноменами як породженнями культури, виступає все створене людиною – від предметів до думок, засобів і способів дій. Світ артефактів включає не тільки те, що знаходиться поза людиною, але й те, що знаходиться у ній самій.

Артефакти мають двояку визначеність – об'єктивну та суб'єктивну. З точки зору об'єктивної визначеності вони розглядаються як реальність, що існує сама по собі й характеризується об'єктивно

притаманними їй властивостями.

З іншого боку, в них втілено людьми те, що називають *«сенсом», «значенням»*. Сенс має все, що людина робить і що складає культурне середовище її проживання: твори мистецтва і правила етикету, релігійні обряди і наукові дослідження, навчання і спорт, мораль і право тощо.

Сенс будь-якого артефакту виражається в його призначенні, функціях. Так, зміст норми права виражається у визначенні межі дозволеного, нормативно-правового акта – в можливості регулювання суспільних відносин, юридичної відповідальності в охороні правопорядку, виховання громадян у дусі сумлінного виконання законів і т. д.

Зазвичай без знання культури важко зрозуміти наших предків. Ю. М. Лотман у книзі «Бесіди про російську культуру» в якості прикладу наводить такий факт. Згідно стародавнього зводу законів Київської Русі – «Руської Правди», *за рану, навіть важку, нанесену гострою частиною меча, покладалася менша віра (відшкодування), ніж за не настільки небезпечні удари не оголеною зброєю або рукояткою меча, чашею на бенкеті або «тилесною» (тильною) стороною кулака*. Цю парадоксальну норму можна зрозуміти, тільки з'ясувавши її зміст. У той період відбувалось формування моралі військового стану, вироблялось поняття честі. Вважалось, що рана, завдана гострою частиною меча, – це бойова рана, вона болюча, але не ганьбить. Більш того, вона навіть почесна, оскільки б'ються тільки з рівним. Удар же рукояткою, палицею – взагалі не зброєю – ганьбить, оскільки так б'ють раба. Таким чином, удар мечем, чашею або кулаком є дією, яка має специфічний для культури того часу сенс. Виходячи з наведеного, *культура – це не тільки сукупність продуктів людської діяльності й артефактів, але і світ сенсів*, які людина вкладає у свої творіння та дії.

Людина відповідно до своїх потреб пізнає, оцінює та регулює явища і процеси, які відбуваються навколо неї. Тому розрізняють три основних види сенсів: когнітивний (те, що дається пізнанням), ціннісний (те, що встановлюється за допомогою оцінки) і регулятивний (те, чим регулюються дії).

Когнітивний сенс – це інформація про властивості об'єкту. Знання – важлива частина культури, воно посідає центральне місце у її

складі. З розвитком культури обсяг знань, якими володіє суспільство, постійно зростає, а оволодіння культурою вимагає засвоєння накопичених у ній різноманітних знань.

Ціннісний сенс – це фіксована в людській свідомості характеристика відношення об'єкта до людини (і відповідно людини до об'єкта). Об'єкт має цінність, якщо людина вбачає у ньому засіб задоволення певної своєї потреби. Водночас цінністю є не об'єкт сам по собі, а його властивості, здатність задовольняти людську потребу.

Регулятивний сенс – це правило, вимога, відповідно до якої люди будують свою поведінку. Регулятиви, які містяться в культурі, визначають прийняті в даній культурі норми поведінки і діяльності, тобто визначають, які шляхи і засоби досягнення цілей припустимі, а які – ні.

Виступаючи в якості носіїв сенсу, речі, процеси та явища, на які вплинула людина фізично і духовно, стають з*наками*.

Знак – це предмет, подія або дія, яка виступає в якості вказівки, означення або представника іншого предмета, події або дії. Тільки людина, на відміну від тварин, свідомо створює знаки. Німецький філософ Е. Кассірер у своїй праці «Есе про людину. Вступ у філософію людської культури» визначив людину як символічну тварину *(«animal symbolicum»)*, тобто тварину, яка створює символи. Всі знаки співвідносяться один з одним і входять до певних знакових систем.

Світ знаків є важливою складовою культури. Явища культури *– це знаки та їх сукупності, в яких «зашифрована» соціальна інформація*, тобто вкладений в них людьми зміст, значення, сенс.

Культура уявляє собою особливий тип *інформаційного процесу*, якого не знає природа. Передання інформації у людини відбувається не тільки генетичним шляхом, але й через знакові системи.

Порівнюючи процес передання інформації у людей і в інших живих організмів, О. А. Івакін зазначає: *«...людина використовує принципово новий спосіб одержання, зберігання та використання інформації... При цьому вся така суспільно-трудова інформація "записується" не в генах, а в штучних символах: жестах, ритуалах, словах, малюнках, – тобто в мові».*

Соціальна інформація, відображена в знакових системах, не

зникає зі смертю індивіда, який здобув її. Соціальна спадковість дозволяє накопичувати, примножувати та передавати інформацію, яка знаходиться у розпорядженні людини. Недарма В. Ньютон говорив: *«Я карлик, що стоїть на плечах гіганта»* – попередніх поколінь. За визначенням Ю. М. Лотмана, культура – це надзвичайно складно організований механізм, який зберігає інформацію, постійно виробляючи для цього найбільш вигідні й компактні способи, отримує нову, зашифровує і дешифрує повідомлення, переводить їх з однієї системи знаків у іншу.

Отже, з інформаційно-семіотичної точки зору феномени культури – *це будь-які артефакти, які несуть в собі сенси, тобто постають як знаки, що мають значення*. Сукупності знаків при цьому утворюють тексти, в яких міститься соціальна інформація.

Виходячи з цього, А. С. Кармін пропонує наступне визначення культури. ***Культура*** – це соціальна інформація, яка зберігається і накопичується в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових засобів.

Використовуючи дані обґрунтування, ряд вчених визначає зміст поняття «правова культура». Так, К. С. Лінейцева зазначає, що в основі інформаційно-семіотичного підходу знаходиться уявлення про ***правову культуру*** як про синтез всієї наявної правової інформації (сукупності регулятивів, цінностей у сфері правової дійсності), яка накопичується, зберігається і передається в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових систем. К. В. Клейменова і К. А. Моральова вважають, що до складу правової культури входить інформація, укладена в наступних елементах: правовій свідомості; правовій науці; правовій діяльності; матеріальних предметах, які забезпечують і супроводжують правову діяльність; юридичних актах.

Однією з основних переваг інформаційно-семіотичної концепції правової культури є відмова від оціночного підходу до неї як до позитивного явища або як до показника виключно прогресивного розвитку правового життя суспільства. Питання виділення рівнів розвитку правової культури, включення або не включення до її складу *негативних правових явищ* є ключовими для розуміння суті цього явища.

4. Питання ціннісної характеристики правової культури

У вітчизняній правовій традиції серед теоретиків права домінує схильність розглядати правову культуру в рамках початково заданих аксіологічних (ціннісних) схем.

Цінності визначають зміст і основний вектор розвитку людської культури та людського життя. Вони виражають переваги, орієнтацію, інтереси окремих осіб, груп і верств суспільства, пов'язані з пізнавальною, творчою та практичною діяльністю, опосередкованою вольовими рішеннями. Діяльність індивіда насамперед зорієнтована цінностями, досягнення яких він прагне, а правові норми зазвичай є засобом, способом досягнення цих цінностей.

Право є досягненням і частиною культури суспільства. Підхід до права як до елементу культури дозволяє характеризувати його витоки та соціальну цінність. Як глибинний елемент культури право не тільки вбирає в себе її цінності, але й реалізує основні вимоги та досягнення цивілізації, забезпечуючи тим самим збереження і примноження потенціалу матеріальних, соціальних і духовних багатств суспільства.

Дослідження аксіологічної спрямованості правової культури має важливе методологічне значення. За її допомогою можна дати об'єктивну оцінку кожного елемента правової культури, визначити його суспільно-історичну значущість. Однак існує небезпека, пов'язана з тим, що Ф. Ніцше називав *«переоцінкою цінностей»*. Те, що значимо для одного, може не уявляти цінності для всіх. Визнаємі людьми абсолютні цінності – свободи, істини, добра, краси – правильніше вважати відносними, обґрунтованими лише стосовно конкретної культури і суспільства. Тому, зіставляючи різні правові системи, представники однієї правової сім'ї найчастіше не помічають або прямо заперечують правові цінності, які існують в інших сім'ях. Французький філософ Блез Паскаль зазначав: *«Три градуси вище до полюса перевертають всю юриспруденцію. Забавна справедливість, яку обмежує річка! Істина по цей бік Піренеїв, обман по той».*

Підхід до розуміння правової культури лише через призму аксіологічної спрямованості складових її елементів не дозволяє створити міцний теоретичний фундамент правової культурології хоча б тому, що властивості, завдяки яким виділяється клас об'єктів вивчення,

мають суб'єктивний характер, оскільки безпосередньо пов'язані з ціннісними установками суб'єктів, які їх пізнають.

В *юриспруденції під цінностями* зазвичай розуміють все те, що викликає до себе позитивне ставлення, розглядається як благо, добро, користь, належне. Вони являють собою цілі, до яких люди прагнуть, і пов'язані із задоволенням потреб людей. Такі явища, як злочинність, соціальна нерівність, декларативні (недіючі) закони, бюрократизм у правовій сфері, правовий нігілізм і багато іншого виносяться за рамки ціннісного змісту. Однак подібні явища супроводжують людське буття, і якщо ігнорувати їх існування, то неможливо зрозуміти культуру тієї чи іншої країни будь-якої епохи. Отже, в даному трактуванні аксіологічний підхід до культури значно звужує, обмежує її внутрішній зміст.

Між тим саме поняття «цінність» не є настільки однозначним. У ряді випадків під цінностями розуміються не тільки позитивні, але й негативні явища. Наприклад: «*Цінність* – позитивна або негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, визначається не їхніми властивостями самими по собі, а їх залученням до сфери людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин...» (Великий енциклопедичний словник).

Таке бачення цінностей дозволяє в іншому ракурсі представити феномен культури. У культурологічному аспекті цінність буде розумітися як загальновизнана норма, сформована в певній культурі, яка задає зразки і стандарти поведінки, впливає на вибір між можливими альтернативними варіантами поведінки. Причому ці норми можуть бути не тільки позитивними. Ю. М. Оборотов зазначає, що так само як добро і зло для моралі, правомірне і неправомірне слугує праву в якості визначальних правових цінностей. При цьому правомірне – основна правова цінність, а неправомірне – основна правова антицінність.

На думку А. В. Полякова, тексти правової дійсності можуть мати як позитивне, так і негативне ціннісне значення для суб'єктів. До числа текстів правової дійсності, що сприймаються в якості негативних цінностей, він відносить правопорушення й закони, які оцінюються як «несправедливі», «драконівські», тексти правової ідео-

логії, що обґрунтовують перевагу певної раси або нації тощо. Дані тексти правової дійсності мають соціальне значення, тому також є *частиною правової культури*.

Поведінкова (діяльнісна) складова є важливим структурним елементом індивідуальної та групової правової культури. Але установки на поведінку і сама правова поведінка можуть бути як позитивними, так і негативними. В. І. Камінська і О. Р. Ратінов, розглядаючи структуру правової культури, включають до її складу як правомірну, так і протиправну правову поведінку (діяльність).

Антицінності, негативні цінності, так само як і позитивні цінності, є відносними категоріями, і повною мірою залежать від установок суб'єкта, що їх розглядає.

Проблема цінностей і антицінностей у праві лише позначена, наразі існує необхідність обліку даних теоретичних новацій з метою більш глибокого розуміння права взагалі та правової культури зокрема.

5. Правова культура та правове життя: категоріальний аналіз

Уся правова сфера має конвенціональний характер. Однакове розуміння юридичних термінів як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному праві є важливим моментом здійснення правового регулювання. Однак проблеми виникають при розробці тих феноменів, які розглядаються різними науками.

Наприклад, категорії *«життя»* і *«культура»* використовуються у філософії, культурології, соціології, етнографії, історії, антропології, політології, юриспруденції і т. д. Найбільш об'ємні та загальні підходи до визначення цих понять представлено у філософії, культурології, історії. Такі суспільні науки, як соціологія, політологія, юриспруденція вносять свій внесок в їх розуміння, застосовуючи свої, специфічні методи дослідження. Складність і неоднозначність розуміння зазначених понять у різних областях знання часто призводить до виникнення колізій. Особливо це характерно для правової сфери.

Активність у дослідженні категорії ***правове життя*** позначи-

лася в останні роки. Її теоретичному обґрунтуванню присвячено роботи В. К. Бабаєва, В. М. Баранова, А. Б. Венгерова, В. О. Затонського, О. В. Малько, М. Г. Матузова, А. Е. Михайлова, І. Д. Невважая, Ю. М. Оборотова, В. В. Трофімова, В. О. Шиянова та інших авторів.

Категорія «правове життя» найчастіше використовується у двох значеннях: як *життя в рамках права* – правомірне, правильне; і як категорія, що включає *сукупність усіх явищ*, які мають юридичну оцінку і належать до права.

З виключно позитивних позицій до розгляду правового життя підходять В. К. Бабаєв і В. М. Баранов. На їхню думку, соціально-правове життя уявляє собою сукупність різноманітних видів і форм конструктивної спільної діяльності людей у сфері права, спрямовану на забезпечення умов і засобів існування, реалізацію індивідуальних і суспільних потреб, інтересів і цінностей.

Сьогодні більшість теоретиків права схиляється до максимально широкого розуміння цього феномена. На думку О. В. Малько, будь-яке життя, незалежно від його форми, не може містити лише конструктивні, позитивні початки, оскільки воно включає всі можливі прояви, реальне існування різних тенденцій і видів поведінки, з усіма їх плюсами і мінусами.

Правове життя є складовою частиною і особливим різновидом соціального життя. Життя суспільства складне, багатогранне та неоднорідне за своєю структурою. Соціальне життя – це система дій і взаємодій людей, їх груп і суспільства в цілому, функціонування соціальних інститутів і організацій, соціальних норм і цінностей. Це структура соціуму в процесі руху (функціонуванні), постійний процес виробництва і відтворення соціальних відносин між людьми, що включає все різноманіття цих відносин.

Правове життя являє собою таку сферу соціального життя, яка включає в себе всю сукупність юридичних чинників, що призводять до юридичних наслідків. Тобто правове життя – це юридична сторона життя суспільства. О. В. Малько визначає *правове життя суспільства* як форму соціального життя, яка виражається здебільшого у правових актах і правовідносинах, яка характеризує специфіку і рівень правового розвитку суспільства, ставлення суб'єктів до права і ступінь задоволення їх інтересів. Причому правові акти

і правовідносини утворюють «специфічну тканину юридичної сторони життя суспільства», є одним з найважливіших різновидів соціальних зв'язків.

Повна картина правового життя не може бути представлена тільки через знання про формально встановлені правові акти, правовідносини, про наявні правові погляди, про результати дії права. Це лише певна частина, що характеризується ознаками «позитивності», «раціональності», «контрольованості». Інша, глибинна частина правового життя, уявляє собою неформальні, ірраціональні, неконтрольовані, негативні складові.

Виділяють наступні ***ознаки, що характеризують правове життя***:

– це складова частина та особливий різновид суспільного життя;
– воно пов'язане з юридичними правилами поведінки та з відповідними юридичними наслідками;
– являє собою одну з умов існування державно-організованого суспільства, покликане формалізувати особисте й суспільне життя;
– виступає як частина духовної практики народу, найбільш яскраво показуючи особливості та специфіку тієї чи іншої нації, її менталітет;
– тісно взаємопов'язане з економічним і політичним життям;
– виражає специфіку та рівень правового розвитку держави, ставлення суб'єктів до права;
– є сукупністю всіх форм юридичного буття суспільства, а не системою, бо включає в себе і невпорядковані процеси (не пануючу правову ідеологію, правопорушення тощо), і певні випадкові фактори;
– охоплює позитивні й негативні прояви права, їх структуру та динаміку.

Крім того, правове життя існує лише там і тоді, де і коли дії суб'єктів вільні і супроводжуються контролем з боку свідомості. Інакше кажучи, правове життя представляється як сукупність усвідомлених актів.

Правове життя і правова культура є гранично широкими кате-

горіями, які включають численні юридичні елементи – правові інститути, правові акти, правосвідомість, юридичну практику і т. д. Ці поняття є не лише взаємопов'язаними, але й часто розкриваються один через одного. Наприклад, правова культура може визначатися як *якісний стан правового життя суспільства*. Виходячи з такого підходу, правова культура є більш вузьким поняттям, уявляє собою лише позитивну складову правового життя.

Правова культура – невід'ємна частина культури, вона базується на її підставах, є відображенням рівня її розвитку. В самому загальному вигляді культуру можна визначити як світ штучного. Однак це не просто сума речей або ідей, яку необхідно емпірично виділити й описати, а вся створювана людством предметна дійсність, яка втілює в собі наші власні сили і відносини. Це весь світ, в якому ми виявляємо, знаходимо самих себе, який містить у собі умови і передумови людського існування.

При дослідженні культури певного народу і певного періоду очевидно, що далеко не всі явища підносять людину, сприяють її духовному вдосконаленню (наприклад, переслідування інакомислячих, релігійні чвари, злочинність, війни). Тому будь-яка культура включає в себе крім позитивних ще й негативні, небажані прояви активності людини. У зв'язку з цим слід навести думку П. О. Флоренського, цитовану практично в кожному дослідженні, присвяченому правовій культурі: «*Як у площині культури відрізнити церкву від корчми або машину для злому замків від заповіді «Не вкради», – теж надбання культури? Як у тій же площині розрізнити Великий покаянний канон Андрія Критського від творів Маркіза де Сада? Все це однаково існує в культурі...».* І далі П. О. Флоренський констатує, що залишаючись у межах культури *«...ми змушені приймати її всю цілком, всю, як вона є»*. Така позиція є досить поширеною в культурології та має безліч послідовників.

Негативні прояви правової культури вже представлені в деяких сучасних загальнотеоретичних юридичних дослідженнях. Так, на думку Л. В. Спірідонова, інституціоналізуються, а отже й нормуються, найрізноманітніші види людської діяльності, перетворюючись на частину культури незалежно від того, позитивну чи негативну роль вони відіграють у суспільстві. М. Б. Смоленський, аналізуючи су-

часні прояви правового нігілізму та правового ідеалізму, виділяє деформовану правову культуру. Про існування негативної правової культури йдеться у навчальному посібнику з теорії держави і права під редакцією М. М. Рассолова, В. Й. Лучина, Б. С. Ебзєєва.

Для виявлення негативних складових правової культури велике значення має вихід на такі аномалії в правовій сфері, як правовий нігілізм і правовий ідеалізм. В теорії права не існує однозначного підходу до співвідношення цих явищ з правовою культурою. М. Я. Соколов протиставляє правовий нігілізм правовій культурі, Г. І. Костаки вважає їх антиподами правової культури, В. О. Мішенін розглядає правовий нігілізм і правовий ідеалізм як крайні прояви правової культури, однак робить висновок про відсутність у цьому випадку правової культури.

Як би ми не ставилися до цих явищ, не можна стверджувати, що культура, в тому числі правова, відсутня. Адже культура – це те, що врешті-решт робить людину людиною, відокремлюючи її від світу тварин. Ні індивід, ні суспільство не можуть бути позбавлені правової культури повністю. В цьому випадку слід говорити про *недостатню, низьку, неповноцінну, деформовану правову культуру, антиправову культуру або негативну правову культуру*, але ніяк не про її відсутність.

Наразі серед теоретиків права набуло поширення використання категорії ***«правова антикультура».*** Так, О. С. Бондарев зазначає, що співпоставлення змісту таких правових явищ, як правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія, правовий ідеалізм і правовий нігілізм яскраво показує їх суттєву єдність у головному – всі вони базуються, тією чи іншою мірою, на незнанні суб'єктами права суті права, нерозумінні його цінності, на правових помилках, на відсутності твердих правових переконань (установок). Усі вони – не божевільні явища, а властивості певних суб'єктів права, носіїв цих правових вад. Ці правові вади, на думку О. С. Бондарева, слід об'єднати загальним поняттям *«правова антикультура»*.

В. В. Карпуніна у дисертаційному дослідженні «Правова антикультура» зазначає, що *правова антикультура* – це специфічний зріз правової дійсності, який відображає властивість правових явищ, їх станів і тенденцій розвитку зменшувати ефективність правового ре-

гулювання і рівень правового порядку, а також ступінь задоволення індивідуальних та суспільно значущих інтересів і потреб. На правову антикультуру можна впливати, але її не можна повністю усунути. Об'єднуючи в собі всі негативні й деструктивні сторони правових явищ, вона набуває різних форм зовнішнього вираження і способів впливу на правову систему. Водночас це не є механічною сукупністю всього негативного у сфері права: вона відрізняється інтегративністю і виступає як складний системний феномен, який, з одного боку, має самостійні форми вираження, а з іншого – немов вбудований у «живу тканину» явищ правової культури, характеризуючи певний їх якісний стан і рівень розвитку.

Незважаючи на наявність теоретичних розробок категорії «*правова антикультура*», її використання пов'язано з певними протиріччями. Наприклад, Л. А. Мусаелян вважає, що поняття «правова антикультура» є оксюморон (поєднання непоєднуваного) як з точки зору розуміння сутності права (як найважливішого досягнення людської культури), так і з точки зору сутності самої культури. Ще К. Маркс зазначав, що для грабіжника, який не досяг у своєму розвитку рівня фінансових операцій, векселя та інші банківські цінні папери не представляють ніякого інтересу. Тобто, щоб вкрасти вексель, потрібно володіти певним рівнем культури. Використання в цьому випадку поняття «правова антикультура» приводить до «алогізму». Ще більш високий рівень культури, що має антиправовий характер, демонструють хакери, кардери, які використовують сучасні інформаційні технології для спустошення чужих банківських рахунків. Слід також зазначити, що якщо розглядати парність категорій, то культурі, як виключно соціальному феномену, буде протистояти природна реальність, яка не є культурою (тобто уявляє собою антикультуру). Тому більш вдалим є використання понять *«антиправова»* культура або *«негативна»* правова культура.

Виокремлення ***негативної правової культури*** *(антиправової культури)* дозволяє інакше оцінити співвідношення понять «правова культура» і «правове життя». Може скластися думка про ідентичність даних категорій. Однак їх смислове навантаження не співпадає.

По-перше, так само, як категорії «життя» та «культура», категорії «правове життя» і «правова культура» відрізняються одна від

одної динамічними складовими. Одним з основних критеріїв якісного стану правового життя є правова активність. Правова активність підкреслює рухливість правового життя, її «не стояння» на місці, розвиток. Правова культура характеризується переважно статичними компонентами.

По-друге, правове життя охоплює тільки те, що сталося (трапилося) у правовому бутті, а правова культура має як об'єктивовані, так і не об'єктивовані (правове мислення, правосвідомість, правовий менталітет), ідеальні компоненти.

Слід зазначити, що широке розуміння правової культури не підміняє собою обсяг змісту категорії «правове життя», а дозволяє перевести дослідження правової культури на якісно новий рівень, зокрема – з'ясувати причини виникнення і характер негативного сприйняття правових явищ у суспільстві, усвідомити зв'язок правопорушень з глибинними особливостями сприйняття правової дійсності тощо. Цей підхід стає особливо актуальним при дослідженні правової культури окремих соціальних спільнот, які мають власну систему цінностей, правові традиції, особливості правосвідомості та правового менталітету.

При такому розумінні правової культури досить обґрунтованим буде використання поняття *«культура права»*. Воно, на думку С. С. Алексєєва, покликано відобразити високий рівень правової культури – такий, коли не тільки соціальні явища оцінюються з точки зору правових цінностей та ідеалів, але й саме право будується у відповідності з цими цінностями й ідеалами, стає центром суспільно-політичного життя.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст терміну «культура» («*cultura*»), який надавався йому в Стародавньому Римі.
2. Наведіть існуючі підходи до систематизації визначень поняття «культура».
3. Охарактеризуйте особливості та зміст культурологічного підходу до права.
4. Дайте визначення правової культури з позиції філософського підходу.

5. Наведіть приклади визначень правової культури з позиції соціологічного підходу.
6. Наведіть основний зміст антропологічного підходу до правової культури.
7. Дайте характеристику основним положенням інформаційно-семіотичного підходу до визначення правової культури.
8. Наведіть проблемні питання, які виникають у випадку ціннісної характеристики правової культури.
9. Охарактеризуйте поняття «життя у межах права» та «правове життя».
10. Порівняйте категорії «правова культура» та «правове життя».

Рекомендована література:

1. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
2. Бибик О. Н. Культурологический подход к исследованию права и государства. *Журнал российского права*. 2009. № 5. С. 43–52.
3. Бондарев А. С. Правовая антикультура: понятие и формы выражения. *Правовая культура*. 2007. № 2. С. 4–15.
4. Івакін О. А. Диалектична філософія : монографія. Одеса: Фенікс; Суми : Університет. книга; М.: ТрансЛіт, 2007. 440 с.
5. Каландаришвили З. Н. Основные концепции изучения правовой культуры в юридической науке. *Известия РГПУ*. 2008. № 56. С. 111–120.
6. Кармин А. С. Культурология : учебник. СПб. : Лань, 2006. 928 с.
7. Карташов В. Н., М. Г. Баумова. Правовая культура: понятие, структура, функции : монографія. Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2008. 200 с.
8. Карпунина В. В. Правовая антикультура : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Владимир, 2011. 26 с.
9. Куликова А. В. Правовая культура в рамках социологического подхода: содержание понятия, его особенности. *Вестник Нижегородского университета*. 2006. Вып.1. С. 212–218.
10. Линейцева К. С. Основные подходы к пониманию правовой культуры. *Сибирский юридический вестник*. 2010. № 4. С. 3–10.
11. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення : монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.
12. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). СПб.: Искусство-СПб., 2002. 413 с.

13. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПб., 2001. 704 с.
14. Малько А. В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления. *Государство и право*. 2001. № 5. С. 5–13.
15. Марченко М. Н. Правовая культура как социологическая категория. *Вестник Московского университета. Сер.11. Право*. 2013. № 2. С. 45–61.
16. Мусаелян Л. А. Рецензия на книгу А. С. Бондарева «Правовая антикультура в правовом пространстве общества» (Пермь, 2006. 192 с.). *Ленинградский юридический журнал*. 2007. № 3. С. 191–197.
17. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография. О.: Юридическая литература, 2002. 280 с.
18. Овчинникова А. П. О культурологическом подходе к праву. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 30. Т. 2. С. 197–200.
19. Овчиннікова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. Одеса, 2016. 20 с.
20. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. СПб.: Издат. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. 472 с.
21. Сальников В. П. Правовая культура : теоретико-методологический аспект : автореф. дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.01. Ленинград, 1990. 35 с.
22. Успенский Б. А. Избранные труды. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. 608 с.

ТЕМА 2.
ПРАВОВА КУЛЬТУРА: КЛАСИФІКАЦІЯ І СТРУКТУРА

Види правової культури та їх характеристика. Класифікація правової культури залежно від суб'єкта. Ознаки правової культури соціальної групи. Класифікація правової культури залежно від рівня і глибини пізнання правових явищ, а також з позиції оволодіння ними. Рівні правової культури. Негативна правова культура.

Функціональна характеристика правової культури. Інформаційна, пізнавально-перетворювальна, право-регулятивна, комунікативна, виховна, оцінна, охоронна, прогностична функції правової культури.

Структура правової культури. Ідеолого-психічні, нормативні, поведінкові, об'єктивовані компоненти правової культури.

Правовий статус і статусна правова культура. Компетентність і компетенція. Компетентна правова культура.

1. Види правової культури та їх характеристика

На кожному історичному етапі свого існування правова культура функціонує як *складна диференційована система*, обумовлена соціальною структурою суспільства, особливостями правових традицій, правосвідомості, правового менталітету населення, рівня розвитку правових інститутів. У зв'язку з цим для того, щоб розкрити різноманіття правової культури, показати її різні грані й глибше усвідомити зміст, необхідно здійснити ***класифікацію*** правової культури.

Зауважимо, що для класифікації правової культури використовуються різні критерії.

1.1. Залежно від суб'єкта (носія правової культури).

Важливою підставою для класифікації є особливості носія правової культури. Взагалі вся гамма численних суб'єктів розташована між родом і індивідом, між людством і кожною окремою особисті-

стю. В самому загальному вигляді ланцюжок суб'єктів діяльності можна уявити наступним чином: особистість (індивідуальність) – мала (контактна) група – соціальні інститути, організації та об'єднання – класи, стани та інші суб'єкти соціального розшарування (стратифікації) – етноси – держави – регіональні угруповання – людство (родовий суб'єкт). Кожен з цих суб'єктів має свою *культурну специфіку*, має власне сприйняття правової дійсності, виступає як суб'єкт правової культури.

В юриспруденції правову культуру зазвичай поділяють на правову культуру *суспільства, соціальної групи* та *особи*. Окремі автори, виділяючи правову культуру суспільства й особи, говорять, відповідно, про *широке* та *вузьке* розуміння правової культури.

О. С. Бондарев визначає ***правову культуру суспільства*** як систему правових культур всіх суб'єктів правового життя даного суспільства.

Правова культура, на його думку, існує у двох формах: *живій* і *предметній*.

Жива правова культура – у своїх двох станах (статичному і динамічному) невіддільна від суб'єктів права. У *статичному* стані вона знаходиться всередині суб'єктів права у вигляді їх правових знань, правових навичок і умінь, правового досвіду, правових настроїв, правової переконаності в необхідності та великій особистісній і соціальній цінності права, вольовій готовності до правомірної діяльності. У *динамічному* стані правова культура суб'єктів права як їх правова інтелектуально-емоційно-вольова сила організовує і спрямовує їх правомірну діяльність зовні.

У предметній формі правова культура суб'єктів права являє собою опредмечені ними (втілені переважно в знаки юридичної мови) результати своєї правомірної діяльності. Наприклад, суб'єкти правотворчості, сформовані у своїй правосвідомості норми права, опредмечують в нормативно-правових актах, суб'єкти правозастосування – у правозастосовних актах, громадяни – в договорах, заявах тощо.

У предметній формі правова культура суб'єктів права немов «залишає» своїх творців і носіїв. Опредмечене і відокремлене від суб'єктів права «матеріалізоване тіло їх правової культури» – си-

стема законодавства, правозастосовні акти, акти тлумачення права і т. д. – позбавлене динаміки, руху. Суспільна правова культура охоплює всю сферу матеріального і духовного відтворення права: цінності, накопичені правової історією народу пам'ятки права й чинні акти, твори юридичної думки, юридичну практику і т. д.

Даний підхід підкреслює залежність правової культури суспільства від суб'єктної складової (насамперед від індивіда).

Правову культуру суспільства характеризують ***такі риси*** (Т. В. Синюкова):

А. Стан і специфіка суспільної правосвідомості визначаються цілою низкою чинників, кожний з яких своєю чергою може становити самостійний вимір правового життя. До числа цих факторів належать:

– конкретні *характеристики відображення в суспільній свідомості правових цінностей*. Суспільна правосвідомість – досить гнучке, змінюєме явище. Його динаміка може припускати як плавний, еволюційний розвиток юридичних поглядів, так і різкі перепади в поглядах на правові цінності. Амплітуда суспільної правосвідомості – поняття історичне, чітко зумовлене ментальністю суспільства, даною культурою та цивілізацією;
– *ефективність системи юридичної освіти*. Цей показник рівня правової культури суспільства передбачає насамперед наявність великих освітніх центрів юридичного профілю. Такі центри необхідні для відтворення, «зберігання» і пошуку шляхів розвитку правової думки, прогрес якої є умовою життя правової культури;
– *ступінь розвиненості в країні юридичної науки, політико-правової думки*. Правова культура не може обходитися без інтелектуальних джерел у творах наукової, філософської, релігійної творчості, зверненої на осмислення держави, права, прав, свобод, обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємовідносин людей. Для прогресу правової культури першорядне значення має розвиток фундаментальних юридичних досліджень, насамперед у галузі філософії права, загальної теорії й догми права, які створюють поле для розробок спеціальних, галузевих юридичних наук. Без нових

базисних досліджень в юриспруденції правова культура починає «вичерпуватися» інтелектуально, втрачати перспективу, втрачати розуміння суті того, що відбувається в стрімко мінливому світі.

Б. Система правової інформації та масових комунікацій у сфері юридичної діяльності.

Ця система складається із засобів масової інформації, по каналах яких до суспільства «доводяться» юридичні відомості. Дану систему утворюють офіційні друковані видання державних нормотворчих органів, загальна видавнича періодика, в тому числі газетно-журнальна, теле-, радіо-джерела отримання юридичної інформації, інтернет, спеціальні комп'ютерні банки даних, що зберігають відомості про законодавство, практику його використання й застосування тощо.

Наявність розгалуженої та доступної населенню системи «трансляції» продуктів правової свідомості, особливо тих, що походять від офіційних державних інстанцій, зручність і оперативність у користуванні такою системою, відсутність «закритих зон» для громадян у цій сфері – ознаки високої правової культури суспільства.

В. Стан законодавства та ступінь забезпечення законності в державі.

Ці показники характеризують два виміри правової культури: *нормативно-належний* і *практично-існуючий*, від відповідності та взаємної узгодженості яких багато в чому залежить рівень правового життя.

До числа ознак високої *законодавчої* культури суспільства традиційно відносять:

– соціальну обґрунтованість законодавства (відповідність змісту нормативно-правових актів потребам розвитку суспільства);
– техніко-юридичну досконалість законодавства (точність і ясність юридичної мови, однозначність термінів, визначень, які використовуються в нормативно-правових актах; збіг «духу і букви» законів; відсутність у законодавстві значних прогалин, колізій);
– ефективність законодавства (відповідність його призначення

досягаємим соціальним результатам).

Усі ці позиції узагальнюються в категорії *законності* – соціального режиму, що характеризується суворим дотриманням суб'єктами права законів і заснованих на них підзаконних нормативно-правових актів.

В суспільстві, де порушуються закони та не дотримуються елементарні права і свободи людини, де правопорядок стикається із свавіллям посадових осіб, корупцією, неконтрольованим рівнем злочинності та іншою юридичною деліктністю, складно говорити про стандарти правової культури.

Загальнолюдське і національне – два провідних компонента соціальної сутності будь-якої культури, в тому числі й правової. Культура – складне соціальне явище, здатне органічно поєднувати у своїх цінностях самий різноманітний юридичний досвід як однієї країни, так і багатьох держав, народів, усього людського співтовариства. Тому в правовій культурі завжди присутні елементи культурних контекстів різного походження – національного, інтернаціонального, загальнолюдського, релігійного, класового і т. д.

Правова культура особи є компонентом правової культури суспільства і залежною від неї величиною.

За визначенням В. П. Сальникова, ***правова культура особи*** – це її *позитивна правова свідомість у дії*. Вона припускає необхідність оволодіння правом в дії та перетворення особистістю певних своїх здібностей і соціальних якостей на підставі правового досвіду.

Можна навести й інші дефініції. Правова культура особи – це система поглядів, оцінок, переконань, установок щодо важливості та необхідності юридичних прав і обов'язків, які опосередковують ставлення особи до правового життя суспільства, визначають її правову поведінку (О. В. Аграновська); або, це така властивість особи, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх реалізовувати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях (П. М. Рабінович); або, це почуття загальної поваги до права, позитивна правова установка на повсякденну правомірну поведінку та повагу до прав і свобод людини, необхідний мінімум правових знань і вміння їх реалізовувати (О. О. Ганзенко).

Проте вчені звертають увагу на існуючий в реальному світі *парадокс*. Переважна більшість осіб, які відбували або відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, знають закони досить добре, причому не тільки кримінальні або пов'язані з ними. Своєю чергою, правослухняні громадяни часто погано розбираються в законах, інколи не знайомі з елементарними правовими нормами, які регулюють життя держави і суспільства, але це не заважає їм утримуватися від вчинення правопорушень. Зроблено висновок, що важливим чинником, який визначає рівень розвитку і напрямок правової культури особи, є *інтерес*. Він пояснює наявність певного рівня юридичних знань у людей, які порушують закон.

Використовуючи широкий підхід, ***під правовою культурою особи*** слід розуміти обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер правового розвитку громадянина, що забезпечують його правову діяльність.

Від правової культури особи та суспільства в цілому слід відокремлювати ***правову культуру соціальних груп***.

Будь-який із групових суб'єктів включає в себе системні елементи, які є відносно самостійними одиницями діяльності. Тому в культурології прийнято говорити, наприклад, про молодіжну, міську, сільську культуру, культуру професійних спільнот, культуру злочинного світу тощо як про субкультури.

Субкультури – це суверенні цілісні утворення всередині панівних культур, які відрізняються своїми цінностями, звичаями, нормами, стилями поведінки.

В юриспруденції до характерних ***ознак групової правової культури*** зазвичай відносять (Ю. Ю. Калиновський):

1) Наявність типових рис, які відрізняють правову культуру однієї соціальної групи від правової культури інших соціальних груп.

Загальногрупові риси проявляються в діях індивідів, пов'язаних з інтересами групи (спільна робота, служба в армії, дії, спрямовані на досягнення однієї мети тощо). Соціальні групи (наприклад, сформовані за видами діяльності, освітою, віком) характеризуються різними рівнями правових знань і диференційованим ставленням до права і правових явищ, відрізняються різним виконанням правових приписів. В індивідуальних діях людини, не пов'язаних з інтереса-

ми соціальної групи (наприклад, в побутових умовах), загальні риси правової культури виявляються меншою мірою.

2) Відмінність групової правової культури від правової культури конкретних представників цієї соціальної групи.

Правова культура представників групи не може бути тотожною для всіх і у всьому. В одних представників соціальної групи рівень правової культури може бути високим і змістовним, таким, що базується на теоретичних знаннях про право, а в інших – низьким, обмеженим. Крім того, кожна людина, по суті, пов'язана із загальногруповими та індивідуальними рисами правової культури. Це означає, що найбільш типовому представнику соціальної групи більше властиві певні особливості правової культури, ніж соціальній групі в цілому.

3) Тісний зв'язок групової правової культури з суспільною та індивідуальною правовою культурою.

Правова культура – це єдине соціальне явище. Правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його членів (особи, групи), вона є умовою, формою і результатом культурно-правової діяльності окремих індивідів і соціальних груп. Правову культуру суспільства можна віднести до групової правової культури, тільки з більш широким рівнем узагальнення індивідів.

4) Наявність внутрішньої структури побудови групової правової культури.

У найбільш загальному вигляді до структурних компонентів правової культури відносять знання про право, ставлення до права і правову поведінку.

5) Вплив на формування групової правової культури двох видів факторів – зовнішніх і внутрішніх.

Зовнішні фактори поділяються на макроумови (їх ще називають макросередовищем) і мікроумови (або мікросередовище).

Макросередовище включає в себе соціально-економічні та культурні умови життя суспільства, які опосередковано впливають на розвиток правової культури індивідів.

Мікросередовище – це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язано життя індивіда, тобто його близьке оточення. Близьким оточенням

є: в побуті – сім'я, сусіди, знайомі, однолітки; за місцем навчання – клас, студентська група; в суспільному житті – громадська організація, профспілка, партія; за місцем роботи – колектив відділу, ділянки, бригади, військового підрозділу тощо.

***1.2. Залежно від глибини пізнання правових явищ, а також з позиції оволодіння* ними.**

В юриспруденції правову культуру за цією підставою зазвичай поділяють на *буденну, професійну* і *теоретичну*.

Сьогодні виділяють також ***компетентну*** правову культуру (М. Ф. Целуйко, С. М. Скуріхін). Її аналіз буде наведено нижче.

Буденний рівень правової культури обмежений щоденними рамками життя людей при їх зіткненні з правовими явищами. Узагальнення суб'єктів, що мають буденну правову культуру, є неглибокими. При такій правовій культурі складно вірно осмислити й оцінити всі сторони правової дійсності. Однак її не можна ототожнювати з дефектною, негативною правовою культурою. Специфіка буденної правової культури полягає в тому, що вона, не піднімаючись до рівня теоретичних узагальнень, часто проявляється на рівні здорового глузду, життєвого досвіду індивіда. Правова культура даного рівня проявляється в основному масиві щоденної правової поведінки.

Професійна правова культура є різновидом групової правової культури і формується у тих осіб, які професійно займаються юридичною діяльністю, тобто юристів.

Ця діяльність вимагає наявності відповідної освіти і практичної підготовки. Професійній правовій культурі притаманний високий рівень знання і розуміння права та правових явищ, а також професійної поведінки. *Професійна правова культура* в цьому випадку уявляється як певний рівень правової свідомості і юридичної практики особистості, що сприяє ширшому застосуванню форм і методів професійної діяльності, орієнтованої на повагу до гідності особи, визнання й дотримання прав і свобод людини.

Професійному рівню правової культури властиві такі основні риси (В. П. Сальников):

1) виховання у людини, професійно зайнятої у сфері юридичної діяльності, прагнення до саморозвитку і самовдосконалення;

2) формування у неї життєвих цілей і моральних ідеалів, які лежать в основі програми самовдосконалення і є спонукальними силами і мотивами правоохоронної діяльності;

3) прищеплення необхідних моральних і правових знань, формування практичних умінь і навичок;

4) виховання самосвідомості й здатності до об'єктивної моральної оцінки своєї професійної діяльності;

5) розвиток навичок вольового саморегулювання в психологічно складних ситуаціях;

6) активне використання особистого прикладу високо етичної, моральної поведінки юриста, що може виступати найважливішим спонукальним мотивом професіоналізації та гуманізації його службової діяльності й одним із основних компонентів моделі морально-правової культури особистості.

Виявлення сутності та змісту правових явищ під силу особистості, що володіє такою правовою культурою, яка відповідає її науково-теоретичній діяльності. ***Правова культура теоретичного рівня*** являє собою наукові знання про сутність, характер і взаємодію правових явищ взагалі, всього механізму правового регулювання, а не якихось його окремих напрямів. Вона виробляється колективними зусиллями вчених-філософів, соціологів, юристів, суспільним досвідом практичних працівників тощо.

Теорія правової культури як форма концептуального усвідомлення інтересів і потреб людини в правовому регулюванні тих чи інших сфер суспільного життя може і повинна бути ідейно-теоретичним джерелом права. Законотворчість, застосування закону компетентними державними органами передбачають достатньо високий теоретичний рівень правової культури. Тому елементами теорії правової культури обов'язково повинні володіти особи, які здійснюють нормотворчу та правозастосовну діяльність.

Для об'єднання осіб, які мають високу професійно-правову культуру, використовують термін «юридична еліта».

Під ***юридичною елітою*** розуміється обрана група юридично підготовленої частини суспільства, яка здійснює наукову і науково-практичну діяльність у сфері юриспруденції.

Юридичну еліту відрізняє (О. Ф. Скакун):

– високий рівень професійно-правових знань, творчого мислення;
– оволодіння широким спектром понять, які мають оціночний характер;
– поглиблене вивчення і розробка методології юриспруденції;
– активний вплив на формування і розвиток правової системи суспільства за допомогою нормопроектування, теоретичного узагальнення й аналізу юридичної практики, коментування та експертизи нормативно-правових актів і т. д.

Правову культуру представників даної групи часто позначають як елітарну. ***Елітарна правова культура*** являє собою сукупність юридичних понять, ідей, ідеалів, переконань, установок, навичок, майстерності, грамотного розуміння та застосування юридичних приписів у практичній діяльності певних суб'єктів права. Цими якостями володіють зазвичай юристи (науковці та практики), державні, політичні та громадські діячі.

1.3. Залежно від рівня правокультурності (правової зрілості).

В суспільстві більшість суб'єктів права позитивно налаштовані щодо правової системи, суспільства в цілому. Вони можуть відрізнятися між собою за рівнем правокультурності (правової зрілості) на *високий, середньодостатній* і *низький рівні* правової культури.

1.4. Залежно від ставлення до правової дійсності.

В суспільстві існують суб'єкти (індивіди, соціальні групи), які мають установки антисоціального характеру (тоталітарні секти, радикальні терористичні групи, злочинні угруповання) з ознаками негативної правової культури. Тому в залежності від ставлення до правової дійсності виділяють *позитивну* правову культуру і *негативну* правову культуру.

А. В. Поляков, слідом за американським соціологом Едвардом Шилзом, виділяв *«центральну зону»* або *«ядро культури»*, де акумулюються домінуючі, базові цінності суспільства, які організовують той соціокультурний простір, в якому здійснюється комунікативна взаємодія, в тому числі й правова, і *ціннісну «периферію»*, в рамках якої існують опозиційні та взагалі другорядні, групові, особисті цінності.

На його думку, з периферійних шарів складаються різні субкультури – підсистеми «центральної» культури, що відрізняються, як правило, своїми ціннісними орієнтаціями. Відповідно і єдина правова культура суспільства включає різні правові субкультури – правові культури стійких соціальних груп, які відрізняються своїм ставленням до базових цінностей суспільної правової культури. Правові субкультури можуть бути *професійними, конфесійними* та *етнічними*. Кожна з них характеризується особливостями правосвідомості й правової діяльності включених до її складу суб'єктів.

А. В. Поляков виділяє також *маргінальні субкультури*, суб'єкти яких не адаптовані до базових цінностей правової культури суспільства, і *деліквентні (злочинні) субкультури,* існування яких пов'язано із запереченням домінуючих цінностей правової культури. Субкультуру, прихильники якої вступають у конфлікт з існуючими в суспільстві традиціями, правилами життя, нормами поведінки, зазвичай позначають як *контркультуру*. Фактично, в цьому випадку мова йде про *негативну* культуру соціальної групи.

Полісемантичність правової культури об'єктивно передбачає широкий спектр її проявів. Відповідно, в юридичній літературі пропонується безліч ***інших класифікацій правової культури***. Наприклад, виділяють:

- залежно *від певного історичного типу* (формаційний підхід): правові культури рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного і постіндустріального суспільства;
- залежно *від приналежності до правової сім'ї*: романо-германський, англо-американський, релігійний (мусульманський, індуський, іудейський) та інші типи правової культури;
- залежно *від типу свідомості й ставлення до релігії*: світські та релігійні правові культури;
- залежно *від ступеня відкритості* до взаємодії з іншими правовими культурами: відкриті й закриті правові культури;
- залежно *від типу політичного режиму* в державі: тоталітарна, ліберальна, демократична і т. д. правові культури;
- залежно *від поширеності в суспільстві та ступеня усвідомлення правових цінностей*: масова і елітарна правові культури;

– залежно *від домінуючої ролі в правовій системі*: панівна і підлеглі їй правові культури;
– залежно *від просторової приналежності*: локальна і регіональна; міська і сільська правові культури тощо;
– залежно *від типу юридичної практики*, в якій формуються і втілюються ті чи інші правові цінності: правотворча, інтерпретаційна, правосистематизуюча, правозастосовна, судова, слідча, нотаріальна і т. д. правові культури;
– залежно *від сфери суспільного життя*, в якій використовуються правові цінності, можна розглядати правову культуру у сфері: освіти, охорони здоров'я, торгівлі тощо.

2. Функціональна характеристика правової культури

Динамічні складові правової культури зазвичай розглядаються у функціональному ракурсі.

Функція (лат. *functio* – виконання, здійснення) – зовнішній прояв властивостей певного об'єкта в даній системі відносин, одна з найбільш істотних характеристик даного об'єкта. Під функціями розуміють напрями, за якими здійснюється відповідна діяльність, досягаються певні цілі. В юриспруденції цей термін часто вживається для характеристики соціальної ролі того чи іншого феномену.

Щодо функціонування культури, серед культурологів існує *два підходи*. На думку С. М. Іконнікової, культура не обслуговує ані пізнання, ані спілкування. Вона самоцільна і самоцінна. Її використання – це свідчення функціональності не культури, а суспільства й держави, які прагнуть через культуру отримувати ідеологічні, політичні або економічні дивіденди, торгувати нею. Функціонування культури в цьому випадку – це не здійснення певних службових функцій, а процес реалізації її цінностей у реальному бутті людини та суспільства.

Другий підхід пов'язаний зі сприйняттям культури в якості активного феномена, що безперервно впливає на навколишнє соціальне середовище. При цьому культура виконує ряд властивих її природі й призначенню функцій. Дане бачення більшою мірою поширене як серед культурологів, так і серед теоретиків права.

Сутність *функціонального підходу* до дослідження правової

культури складається (В. М. Карташов, М. Г. Баумова):

– по-перше, у визначенні місця, ролі та значення правової культури в цілому;
– по-друге, у виділенні елементів правової культури та їх взаємодії;
– по-третє, у встановленні функціонування її окремих видів.

Під ***функціями правової культури*** слід розуміти відносно відокремлені напрями її позитивного впливу на свідомість і поведінку (діяльність) людей, їх колективів і організацій, усі сфери суспільного та особистого життя, в яких проявляється система юридичних цінностей, яка визначає ступінь стійкості та гарантованості, впорядкованості й керованості суспільних відносин.

Виділяють наступні ***функції правової культури*** (В. М. Карташов, М. Г. Баумова):

1) залежно *від часу дії* всі функції правової культури можна поділити на *постійні* (наприклад, оціночна, комунікативна) і *тимчасові* (екологічна, демографічна та ін.).

2) залежно *від соціальної ролі* функції можна класифікувати на *основні* й *неосновні.* Таке розмежування є прийнятним в силу ряду причин. По-перше, воно має значення для виділення в межах функцій як загальних, провідних напрямків впливу, що виражають сутність даного явища, так і особливих, специфічних сторін впливу підфункцій. По-друге, в різні історичні етапи розвитку суспільства може бути зроблено акцент на одній або декількох найбільш важливих сторонах правової культури. По-третє, в силу самої природи правової культури одні напрямки виступають в якості головних (наприклад, правосоціалізаторська функція, інформаційна функція), а інші виявляються похідними, супутніми (розвиток здібностей людей до науково-теоретичних досліджень).

3) залежно *від зовнішнього прояву* слід розглядати *явні* та *латентні* (приховані) функції правової культури. Явними, наприклад, є оцінна, комунікативна, пізнавально-перетворювальна функції. До латентних можуть бути віднесені, зокрема, функції трансляції правового досвіду, прогностична тощо.

4) залежно *від того, націлена правова культура на вирішення завдань усередині або поза конкретної країни,* можна говорити про

внутрішню та *зовнішню* її функції.

5) найбільш розробленим у теоретичній літературі й кращим у науковому, навчально-методичному та практично-прикладному плані видається виокремлення двох великих груп функцій правової культури: *загальносоціальних* і *спеціально-юридичних*.

Поняття «загальносоціальна функція» відображає взаємозв'язок, який визначає порядок включення однієї системи (правової культури) до іншої, більш широкої системи (наприклад, суспільне виробництво). ***До загальносоціальних функцій*** правової культури відносять: економічну, політичну, соціальну, ідеологічну, екологічну, демографічну та ін.

До ***спеціально-юридичних функцій*** правової культури слід віднести: інформаційну, пізнавально-перетворювальну, праворегулятивну, комунікативну, виховну (правосоціалізаторську), оціночну (ціннісно-нормативну), охоронну та прогностичну функції.

Інформаційна функція правової культури. Інформації як засобу передачі соціокультурного досвіду від покоління до покоління належить найважливіша роль при характеристиці культури. Саме завдяки культурі стає можливим історичне накопичення й примноження інформації, яка знаходиться у розпорядженні людей. Вся накопичена інформація про правові явища визначається як *правова спадщина*. Правова спадщина включає систему зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури, правової системи, правової сім'ї.

Пізнавально-перетворювальна функція правової культури пов'язана з процесом пізнання об'єктивних закономірностей правової дійсності, з теоретичною діяльністю, спрямованою на осмислення правових явищ і покликаною сприяти розвитку правової свідомості. Через дану функцію правової культури проявляються активні творчі начала складових її елементів.

Праворегулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого, злагодженого, динамічного та ефективного функціонування всіх елементів правової системи. Вона виявляється як реалізація правових норм у відповідності до рівня правової культури, реалізується через правові й інші соціальні норми, забезпечує правомірну поведінку, підпорядкування людей і їх діяльності пев-

ним правилам. Завдання цієї функції полягає в перетворенні правових приписів на звичку, на внутрішнє переконання особистості.

Комунікативна функція правової культури проявляється в спілкуванні, можливості суб'єктів адекватно сприймати й використовувати правову інформацію. Забезпечуючи взаємодію громадян у правовій сфері, правова культура існує через цю взаємодію і впливає на неї. Це може бути не тільки безпосереднє спілкування громадян у сфері дії права, але й непряме «спілкування» з особами, які належать до минулих поколінь, або з нашими сучасниками, з якими вони особисто знайомі, або з тими, які відділені від них відстанню і часом. Комунікативна функція правової культури врешті-решт забезпечує ідейно-правові зв'язки громадян, наступність правового досвіду і вдосконалення суспільства, формування й підвищення правової культури індивідів. Вона виступає необхідним елементом планування і прогнозування правової культури, правового культурного будівництва та розвитку.

Виховна (правосоціалізаторська) функція правової культури спрямована на формування стійких правових якостей суб'єктів, які є основою та запорукою їх правомірної поведінки. Дана функція правової культури – це виховання правом та іншими правовими засобами, які вже в силу самого факту свого існування (і особливо в процесі реалізації правових приписів) здатні справляти виховний вплив на членів суспільства. Причому суть цієї функції полягає як в регулюванні правовими засобами відповідних суспільних відносин, так і у впливі в процесі регулювання на свідомість особистості й суспільну свідомість.

Оціночна (ціннісно-нормативна) функція правової культури виявляється в різноманітних явищах і фактах, які формують правову систему цінностей, відбиваючись у свідомості та вчинках людей. Культура як система цінностей формує у людини певні ціннісні орієнтири й потреби. Зустрічаючись з кожною новою цінністю правової культури, людина дає їй оцінку з позицій вже сформованих у неї ціннісних орієнтацій у цій сфері, схвалюючи одні компоненти правової діяльності та відкидаючи інші. Зі ставлення суб'єкта до тих чи інших цінностей, його правової поведінки, можна судити про рівень його правової культури.

Охоронна функція правової культури полягає в захисті загальнозначущих, соціально важливих цінностей і витіснення явищ, визнаних соціально небезпечними, шкідливими, протиправними.

Прогностична функція правової культури зводиться до наукового передбачення, до визначення перспектив розвитку правових явищ, можливих шляхів вирішення правових проблем з метою досягнення бажаного результату. Ця функція охоплює правотворчість і реалізацію права, проблеми зміцнення законності та правопорядку, забезпечення правомірної поведінки громадян, їх громадянської активності тощо, включає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи. Функція прогнозування в області правової культури полягає не тільки у визначенні найбільш відповідних засобів для досягнення правових культурних цілей, але і в передбаченні можливих наслідків, пояснень необхідності виникнення нових правових цінностей.

Функції правової культури не існують ізольовано одна від одної, вони тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Взяті в системі, вони дають більш або менш цілісне уявлення про динамічну природу правової культури, про існуючі в правовій сфері процеси, «юридичні якості» окремих людей та їх спільностей.

3. Структурні компоненти правової культури

Правова культура, відображаючи і характеризуючи правовий стан суспільства, пронизує і включає в себе різні взаємопов'язані між собою та взаємодіючі одне з одним правові явища: правосвідомість, правові відносини, законодавчу, правозастосовну і правоохоронну діяльність державних органів, законність і правопорядок і т. д.; ці явища розглядаються в якості структурних елементів правової культури.

Під ***структурою правової культури*** розуміють таку її будову, розташування елементів і зв'язків, котрі забезпечують її цілісність, збереження основних властивостей і функцій при впливі на неї різноманітних внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних факторів дійсності (В. М. Карташов, М. Г. Баумова).

В юридичній літературі залежно від підходу до визначення пра-

вової культури вчені виділяють різну сукупність структурних компонентів, які входять до її складу, наприклад: правові ідеї, моральні та інші духовні цінності (В. М. Чхіквадзе); правосвідомість, право, правові відносини, законність і правопорядок, правотворча, правозастосовна і будь-яка інша юридична діяльність (В. М. Сирих); стан правосвідомості в суспільстві, стан законності, стан законодавства, стан практичної роботи в галузі права (С. С. Алексєєв); право як система норм, правовідносини, правові установи, правосвідомість, правова поведінка (діяльність) (В. І. Камінська, А. Р. Ратінов). Окремі автори додатково включають правові заповіді, правові символи, джерела права, критерії політичної оцінки права та правової поведінки, гарантії забезпечення пріоритету права, ступінь включення в практику суспільного і державного життя принципів верховенства права й правового закону, ефективність роботи правоохоронних органів, стан розвитку юридичної науки і т. д.

Якщо відволіктися від різноманітних проявів правової культури, не надавати їх перелік, а спробувати їх класифікувати, то можна виділити ряд найбільш значних культурних комплексів: правові ідеї, правові норми, правові вчинки та правові установи. В. В. Лазарєв у зв'язку з цим розглядає *чотири стани* правової культури: ідеолого-психічний; нормативний, який фіксується сукупністю норм права; поведінковий, який вказує на характер правових дій; об'єктивований, що закріплює результати правової діяльності.

При даному підході зміст *правової культури суспільства (соціальної групи)* слід розглядати через такі ***структурні елементи***:

- *ідеолого-психічні* – правосвідомість, правовий менталітет (правовий менталітет переважно розглядається в аспекті правової культури суспільства);
- *нормативні* – система права, система законодавства (тексти, що мають нормативно-правовий характер), правові традиції;
- *поведінкові* – правова поведінка (діяльність), як правомірна, так і неправомірна;
- *об'єктивовані* – правові інститути (установи), результати діяльності (юридичної практики) суб'єктів права, артефакти правової спадщини, наднидивідуальний (об'єктивований) правовий досвід.

Правова культура особи має розглядатися з урахуванням:
- обсягу правових знань та юридичної інформації, якою володіє індивід *(інтелектуальний зріз);*
- механізму перетворення накопиченої інформації та правових знань на властиві цьому індивіду правові переконання, правові установки, звички правової поведінки *(психологічний зріз);*
- готовності індивіда діяти, керуючись своїми знаннями, переконаннями, установками *(поведінковий зріз).*

Структурними елементами *правової культури особи*, що розкривають її зміст, в такому випадку будуть:

1) *ідеолого-психічні* – правосвідомість, правовий менталітет, правове мислення, індивідуальний правовий досвід. Правовий менталітет (ментальність) при цьому слід розглядати як історично сформовану сукупність усвідомлених і неусвідомлених психологічних установок і схильностей особи, які з одного боку сприймаються нею як власні, а з іншого – зумовлені її приналежністю до певної соціальної (етнічної, національної тощо) спільності;

2) *поведінкові* – правова поведінка (як правомірна, так і неправомірна);

3) *об'єктивовані* – результати правової поведінки і правового мислення.

Правову культуру особи можна уявити як стан її правового розвитку, виражений у правовому менталітеті, правосвідомості та правових установках, а також діяльність особи відповідно до сформованих ціннісно-правових орієнтацій.

Правова культура – це цілісне явище. Виділення структурних елементів правової культури допомагає усвідомити її сутність, але ці елементи не повинні сприйматися як сума ізольованих одна від одної складових. Усі структурні елементи правової культури нерозривні, вони знаходяться в постійному взаємозв'язку, визначаючи характер і специфіку один одного. Наприклад, правосвідомість є ідеологічним джерелом нормативної системи в суспільстві, і водночас саме через засвоєння нормативних приписів у населення формуються установки на відповідний варіант правової поведінки; правова спадщина передається від покоління до покоління за допомогою правових традицій, проте самі традиційні форми правової поведінки

є елементом правової спадщини; від правового менталітету залежать особливості сприйняття правової дійсності, особливості правового мислення, однак саме мислення пронизує всі основні компоненти правового менталітету і т. д.

4. Вплив статусних характеристик на правову культуру. Компетентність і компетентна правова культура

Всі численні зв'язки між правом і особистістю в юриспруденції характеризуються через поняття *правового статусу*, в якому відображені всі основні сторони юридичного буття індивіда. Правовий статус є збиральною, акумулюючою категорією, яка розкриває юридичний аспект соціального буття особистості, її взаємовідносини з державою і суспільством. За допомогою цієї категорії встановлюються стандарти можливої та необхідної поведінки, що забезпечують нормальну життєдіяльність соціуму.

Незважаючи на значний інтерес до правового статусу, серед вчених донині не вироблено єдиного розуміння даної категорії. В якості структурних компонентів правового статусу особи можуть визнаватися: громадянство, правоздатність, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, юридична відповідальність, законні інтереси, система гарантій і т. д. Водночас існує і більш вузьке розуміння правового статусу. Наприклад, О. А. Лукашева характеризує правовий статус як систему прав і обов'язків, що законодавчо закріплюється державою в конституціях та інших нормативно-правових актах. На її погляд, додаткові елементи слід вважати або передумовами правового статусу (наприклад, громадянство, правоздатність), або елементами, вторинними відносно основних (так, юридична відповідальність вторинна по відношенню до обов'язків, без обов'язків немає відповідальності), або категоріями, що далеко виходять за межі правового статусу (система гарантій). Законні інтереси, на її думку, зазвичай передують правам і обов'язкам. Це категорія позаправова або «доправова», яка закріплюється не тільки в конкретних правових розпорядженнях, але й в загальних принципах права. О. А. Лукашева вважає доцільним передстатусні і постстатусні елементи включати в поняття *«правове становище особистості»*.

Сьогодні існує безліч прихильників як вузького, так і широко-

го розуміння правового статусу. Однак переважна більшість вчених сходяться в тому, що серцевину, основу правового статусу особи складають її ***права*** та ***обов'язки***.

За змістом правовий статус поділяють на загальний (конституційний), спеціальний (родовий), галузевий та індивідуальний.

Спеціальний (родовий) статус відображає особливості становища певних категорій громадян (студентів, пенсіонерів, учасників війни, військовослужбовців тощо). Правовий статус даних суб'єктів безпосередньо пов'язаний з їх правовою культурою. Нормативно закріплені права й обов'язки таких осіб сприяють формуванню окремих специфічних корпоративних організацій в суспільстві, відображають специфіку їх правової культури. Виходячи з цього, правову культуру таких осіб можна визначити не просто як правову субкультуру стійкої соціальної групи, а як статусну правову культуру. Даний різновид правової культури буде характеризуватися особливостями правового статусу її носіїв. Вона формується у свідомості людини під час придбання соціального (правового, професійного...) досвіду, сприяє його адаптації в соціальній групі, виконанню соціально значущих ролей. Тобто, ***статусну правову культуру*** слід розглядати як правову культуру певної соціальної групи, яка виявляється не тільки в наявності специфічних прав та обов'язків у її носіїв, але і в рівні розуміння щодо володіння даними статусними характеристиками.

Статусна правова культура з одного боку підкреслює належність суб'єктів до певної соціальної групи, а з іншого – розкриває їх правокультурні особливості, усвідомлення членами групи своїх статусних прав і обов'язків. До особливостей статусної правової культури слід віднести наявність відповідних знань про правові явища, пов'язані з реалізацією статусних прав і обов'язків. Від неї залежить службова дисципліна в організації, правомірність поведінки працівників на тій ділянці роботи, де здійснюється їх діяльність.

Виділяючи статусну правову культуру суб'єктів права, слід зазначити, що в її основі лежать єдині й специфічні цілі, завдання та функції інституту, який вони представляють, загальне нормативне регулювання їх прав і обов'язків.

Одним із різновидів статусної правової культури є «професійна» правова культура. У зміст поняття «професійна правова культу-

ра» в більшості випадків вкладають один і той же сенс – це правова культура юристів. Однак при аналізі групової правової культури окремі вчені виділяють так звану правову *культуру професійної групи*. На думку О. Ф. Скакун, правова культура професійної групи є однією із форм правової культури суспільства, притаманна тій спільності людей, що професійно займається *неюридичною* діяльністю, яка вимагає крім фахової освіти і практичної підготовки ще й певних правових знань.

Насправді, правовій культурі окремих професійних груп, також як і членам цих груп, може бути властива більш висока ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності. Наприклад, лікарі-хірурги мають не менші знання в галузі судової медицини, ніж юристи, працівники профспілкових організацій, відповідно – в галузі трудового права та права соціального забезпечення тощо. Особливості правової культури чітко простежуються у сферах, де службовці здійснюють правозастосовну діяльність (державні службовці, органи місцевого самоврядування, керівники підприємств тощо).

Статусна правова культура таких суб'єктів об'єктивно повинна відрізнятися більш глибоким рівнем знання і розуміння правової дійсності щодо буденної правової культури. Знань про право за принципом «всього потроху» повинно вистачати для належної реалізації прав і обов'язків у повсякденних відносинах, але для здійснення специфічних функцій їх недостатньо. Знання таких осіб про право мають бути деталізовані та конкретні. Однак якщо професійну правову культуру юриста відрізняє більш чи менш стрункa система знань і уявлень про всі галузі права, то статусна правова культура таких осіб, формуючись безпосередньо в практиці реалізації права, обмежена знанням законодавства в межах своєї компетенції.

Взагалі під ***компетенцією*** (лат. *competentia* – узгодженість) розуміють коло повноважень, прав певної установи, особи. Існують різні підходи в трактуванні компетенції. Часто спорідненими поняттями є права та обов'язки, повноваження, функції та предмети ведення, юрисдикція, підсудність і підвідомчість.

Ю. О. Тихомиров пропонує під *компетенцією* розуміти комплекс легально встановлених способів здійснення публічних функцій.

До *основних (компетенційних) елементів*, при цьому, належать: предмети відання як юридично-визначені сфери та об'єкти впливу, а також владні повноваження як гарантована законом міра прийняття рішень.

До *супутніх елементів* – насамперед цілі як довгострокова нормативна орієнтація, що виражається в безперервному вирішенні виникаючих завдань за допомогою здійснення компетенції. Таким є і обов'язок діяти, стосується це держави чи то її органів і посадових осіб. Без неї компетенція втрачає головне – публічно-правове забезпечення за допомогою різних засобів.

Поряд з компетенцією використовується категорія «компетентність». Слід зазначити, що це споріднені, але не ідентичні поняття. Поняття ***«компетентний»*** (лат. *competens* – належний, здібний) визначається: той, хто володіє ґрунтовними знаннями в якій-небудь галузі; вагомий, авторитетний; той, що має певні повноваження. *Компетентнісний підхід* являє собою сукупність загальних принципів, цілей і розроблених шляхів максимально ефективного досягнення значимого результату у сфері професійної діяльності.

Компетентність є категорією, похідною від компетенції. Фактично, коли йдеться про компетентність, мають на увазі суб'єкта, наділеного компетенцією, або орган управління, який має права для вирішення певного питання. Крім того, компетентність характеризує суб'єкт з точки зору його знань і вмінь, які дають можливість здійснювати управління, насамперед, з огляду на наявність у нього відповідних знань і досвіду, з більшою чи меншою ефективністю.

Якщо компетенцію позначити як певну норму, досягнення якої може свідчити про можливість правильного вирішення якогось завдання, то компетентність – це оцінка досягнення (або недосягнення) цієї норми.

Серед основних *елементів професійної компетентності* виділяють професійні знання, вміння та навички. Професійні *знання* як об'єктивно необхідні відомості про всі сторони (блоки) діяльності складаються із затребуваних практикою загальних і професійних компонентів. Вони складають основу для формування професійних умінь і навичок. Професійні *навички* та *вміння* представляють собою дії особи, застосовувані нею для реалізації обов'язків і функцій.

Категорія «компетентна правова культура» сьогодні розглядається у двох значеннях. При *широкому підході* вона являє собою діалектичний синтез понять «культура» і «професія». М. Ф. Целуйко під *компетентною правовою культурою* розуміє складне, багатопланове утворення, яке характеризується ступенем і характером правового розвитку суб'єкта, засноване на певному рівні правосвідомості та є результатом і способом компетентної діяльності щодо створення і реалізації правових цінностей. Він відносить до даної правової культури як представників неюридичних професій, так і юристів, розглядаючи компетентну правову культуру при здійсненні в Україні державної влади, законодавчої влади, виконавчої влади, судової влади.

При *вузькому підході* роблять розмежування між компетентною правовою культурою представників неюридичних професій і професійною культурою юристів. При такому розумінні ***компетентна правова культура*** є особливим видом статусної правової культури, властивої суб'єктам неюридичних професій, і являє собою стан їх правового розвитку, виражений в певному рівні правової свідомості й професійної діяльності, пов'язаної з реалізацією та застосуванням норм права в межах компетенції цих суб'єктів.

Питання для самоконтролю:

1. Проведіть класифікацію правової культури в залежності від суб'єкта.
2. Охарактеризуйте ознаки правової культури соціальної групи.
3. Наведіть риси, притаманні професійному рівню правової культури.
4. Охарактеризуйте елітарну правову культуру.
5. Що мається на увазі під функціями правової культури?
6. Дайте характеристику основним функціям правової культури.
7. Які компоненти складають структуру правової культури суспільства?
8. Яким чином статусні характеристики впливають на правову культуру особи?

9. Порівняйте категорії «компетенція» та «компетентність».
10. Дайте визначення компетентної правової культури.

Рекомендована література:

1. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности. М.: Наука, 1988. 142 с.
2. Бондарев А. С. Правовая культура общества: проблемы понятия и структуры. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2014. № 4. С. 10–20.
3. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. К., 2003. 16 с.
4. Каминская В. И., Ратинов А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры. *Правовая культура и вопросы правового воспитания* / под ред. А.Д. Бойкова. М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработки мер предупрежд. преступности, 1974. С. 39–67.
5. Карташов В. Н., Баумова М. Г. Правовая культура: понятие, структура, функции : монографія. Ярославль : Яросл. гос. ун-т, 2008. 200 с.
6. Лазарев В. В. Правосознание и правовая культура. *Общая теория права* : учебник для юрид. вузов / Ю. А. Дмитриев и др.; под общ. ред. А. С. Пиголкина. М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1997. С. 144–151.
7. Лукашева Е. А. Правовой статус человека и гражданина. *Права человека* : учебник для вузов / Т. А. Васильева и др.; отв. ред. Е. А. Лукашева. М.: Норма, 2004. С. 91–105.
8. Марченко М. Н. Правовая культура как социологическая категория. *Вестн. Моск. ун-та. Право*. 2013. № 2. С. 45–61.
9. Петручак Л. А. Функции правовой культуры. *Право и государство: теория и практика*. 2009. № 9. С. 6–9.
10. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. СПб.: Издат. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. 472 с.
11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. О.: Юрид. л-ра, 2002. 176 с.
13. Сальников В. П. Правовая культура. *Общая теория государства и права*. Академический курс в 3 т. / В. В. Борисов, Н. В. Витрук и др.;

под ред. проф. М. Н. Марченко. М.: Зерцало-М, 2001. Т. 3. С. 357–382.

14. Синюкова Т. В. Правовая культура: понятие, структура, соотношение национального и общечеловеческого. *Правовая культура*. 2009. № 2. С. 6–17.
15. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 2-е вид. К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с.
16. Соколов Н. Я. О понятии правовой культуры. *LEX RUSSICA* (Научные труды МГЮА). 2004. № 2. С. 381–394.
17. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. *Журнал российского права.* 2000. № 10. С. 22–32.
18. Теория культуры : учеб. пособ. / В. П. Большаков, С. Н. Иконникова, И. К. Москвина и др.; под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова. СПб.: Питер, 2008. 592 с.
19. Целуйко М. Ф. Компетентна правова культура в механізмі формування та реалізації українського права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2012. 19 с.

ТЕМА 3.
ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ЯК КОМПОНЕНТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття правосвідомості. Структурні компоненти правосвідомості. Правова ідеологія і правова психологія.

Види правосвідомості. Класифікація правосвідомості: за суб'єктним складом, за просторовою приналежністю; за рівнем і глибиною відображення правової дійсності.

Функції правосвідомості. Пізнавальна, оціночна і регулятивна функції правової свідомості.

Особливості правосвідомості в умовах тоталітаризму. Поняття етатистської держави. Етатизм як чинник формування правосвідомості.

Транзитивне суспільство: поняття та ознаки. Правосвідомість у транзитивних умовах. Поняття і характерні риси демократичної правосвідомості.

1. Поняття і структура правосвідомості

Духовність людини становить фундамент правопорядку. Правосвідомість, поряд з політичною свідомістю, мораллю, мистецтвом, філософією і релігією являє собою один із способів духовного освоєння дійсності.

Кожна форма суспільної свідомості має свої особливості, відображає певну сторону суспільного життя. Політична свідомість відображає погляди людей на функціонування інститутів політичної влади; мораль – відносини між людьми, регульовані усталеними поняттями про добро і зло, про справедливе і несправедливе; мистецтво – внутрішній або зовнішній світ у художніх образах; філософія – закономірності, яким підпорядковані буття і мислення людини; релігія – систему поглядів, обумовлених вірою людини в надприродне. Самостійність правосвідомості по відношенню до інших форм сус-

пільної свідомості визначається тим, що вона відображає тільки ті сторони соціального життя, які стосуються правової сфери і можуть бути врегульовані за допомогою права, виражається в правових категоріях (суб'єктивні права, юридичні обов'язки, законність, правопорядок, правопорушення тощо).

Як необхідний елемент генезису, функціонування та розвитку права, правосвідомість присутня в процесах правотворчості, застосування і реалізації права. Як писав І. О. Ільїн, вона є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ, фактором, який підтримує життя права, без якого це життя було б неможливим.

Під ***правосвідомістю*** розуміють сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, емоцій і почуттів, які виражають ставлення людини, соціальної групи або суспільства до чинного, минулого та бажаного права, його ролі в соціальному житті.

Правосвідомість розглядають як ставлення суб'єктів не тільки до діючого права, але також до права «минулого і бажаного». Більш того, на думку С. І. Максимова, в правосвідомості домінує насамперед детермінація майбутнім (бажаним станом, якоюсь безумовною метою).

«Бажане право» при цьому уявляє собою спосіб найбільш оптимального, з точки зору людини, врегулювання правом значущих для неї відносин. Це своєрідний результат емоційно-чуттєвих, інтуїтивних і раціональних актів індивідуальної правосвідомості, який акумулює життєвий досвід, правові цінності та ідеали суб'єкта, що виступають контекстом інтерпретації соціально-правової реальності та готовністю відповідно вибудовувати свою лінію поведінки. «Бажане право» становить інтелектуальну частину правової установки особистості (П. П. Баранов, О. І. Овчинніков).

Бажане право – результат емоційно-чуттєвих, інтуїтивних і раціонально-дискурсивних актів індивідуальної правосвідомості, акумулює життєвий досвід, правові цінності та ідеали суб'єкта, що проявляють себе в конкретній ситуації та виступають контекстом інтерпретації соціально-правової реальності. Як правило, саме мова, звичаї, архетипи і культура етносу формують життєвий світ, правосвідомість і бажане право людини.

Змістом правосвідомості є система правових сенсів, через які

розкривається сутність (внутрішній зміст) правових феноменів і які виступають основою взаєморозуміння між людьми. Головне місце серед правових смислів належить *установкам на визнання прав іншого* (фундаментальний обов'язок) і на *відстоювання власного права* (додатковий обов'язок).

Кожній із форм суспільної свідомості притаманні як ідеологічні, так і психологічні елементи. Їх співвідношення в різних формах свідомості неоднакове. Однак незалежно від питомої ваги кожного з цих елементів вони незмінно притаманні будь-якій формі суспільної свідомості та перебувають у нерозривній єдності між собою.

В юриспруденції вироблено поняття ***структури правосвідомості***, яка включає два елемента: *правову ідеологію* і *правову психологію*.

Під ***правовою ідеологією*** (грец. *idea* – буквально «те, що видно», образ) розуміють сукупність ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Правова ідеологія – досить складне суспільне явище, яке є своєрідною системою політико-юридичної інтерпретації, раціонального виразу та обґрунтування значущих для певного суб'єкта ціннісних властивостей, якостей, рис правової реальності. Вона відображає суспільні відносини як систему, допомагає визначати, які з них вимагають правового регулювання. Крім того, правова ідеологія забезпечує наступність розвитку правових поглядів. У сфері ідеології та через ідеологію знаходять відображення потреби й інтереси, насамперед соціальних груп, суспільства в цілому, а не окремих осіб.

Перетворення правової дійсності є тим орієнтиром, до якого прагнуть правові ідеї. Наприклад, такі ідеї, як «правова держава», «принцип розподілу державної влади на законодавчу виконавчу та судову», «право приватної власності» і т. д. лягли в основу Конституції України 1996 року.

Становлення і розвиток правових ідей розглядають *на різних рівнях*. На думку Р. З. Лівшиця, при цьому охоплюються різні верстви суспільства.

На першому рівні правова ідея зароджується і набуває форми правових формулювань. Це рівень окремих громадян, як правило,

професіоналів, фахівців, науковців.

На другому рівні «ідея оволодіває масами», набуває прихильників і супротивників. Рівень численних соціальних груп і верств населення.

Третій етап полягає в тому, що ідеї втілюються в правові норми за допомогою правотворчої діяльності законодавця і переходять на стадію практичної реалізації. Рівень законодавця і практики правозастосування.

Правові ідеї проходять немов кругову еволюцію. Спочатку – від формування ідеї до її усвідомлення (оволодіння масами), а потім – до законодавця. Після прийняття закону – від законодавця до правозастосування, ставлення людей до прийнятих і реалізованих законів. І нарешті, втілена в закон правова ідея знову піддається узагальнюючій, завершальній оцінці професіоналів (Р. З. Лівшиць).

Правова ідеологія як сукупність правових ідей, теорій і поглядів відображає суспільні відносини в систематизованому вигляді, що допомагає їй у комплексі визначати, які з них потребують правового регулювання, який метод правового регулювання є доцільним для конкретної групи суспільних відносин, яким чином узгодити даний правовий інститут з системою права в цілому. Вона характеризується цілеспрямованим, як правило – науковим або філософським осмисленням права як цілісного соціального інституту.

У сфері ідеології та через ідеологію знаходять відображення потреби й інтереси насамперед соціальних груп, класів, всього суспільства, а не окремих осіб. Хоча, звичайно ж, правова ідеологія тісно пов'язана з індивідуальною свідомістю і є немислимою поза нею, оскільки та чи інша ідеологічна доктрина завжди виникає в свідомості конкретних людей. Між тим, правові ідеї й теорії не є простою арифметичною сумою індивідуальних поглядів. Навіть у випадку, якщо індивід є ідеологом, він не може охопити все різноманіття правових явищ і, отже, його правосвідомість не може стати тотожною правовій ідеології.

Прикладами правової ідеології як способу правового усвідомлення дійсності можуть слугувати природно-правова, позитивістська, соціологічна та ін. доктрини держави і права.

В сучасному світі різні політичні організації, які беруть участь

у владовідносинах, створюються також на основі певної політико-правової ідеології – консервативної, ліберальної, марксистської, християнської і т. д. У цьому випадку правова ідеологія слугує своєрідним планом – програмою діяльності організованих у партію або рух людей, дозволяє їм діяти свідомо й доцільно для досягнення певних соціальних і правових ідеалів.

Крім правової ідеології до структури правосвідомості включається *правова психологія*, яка на відміну від науково-теоретичного відображення і освоєння дійсності відповідає буденному психологічному сприйняттю навколишнього світу.

Під ***правовою психологією*** (грец. *psyche* – душа) розуміють сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, соціальної групи, суспільства до права та правових явищ.

Якщо правова ідеологія в концептуальному, систематизованому вигляді відображає потреби й інтереси соціальних груп, класів, всього суспільства, то правова психологія виражає ці інтереси й потреби не теоретизовано, а емпірично.

Зміст правової психології складають правові *емоції і почуття*. Це своєрідні переживання людей і соціальних груп щодо всієї правової дійсності.

Правові емоції (лат. *emoveo* – потрясаю, хвилюю) мають ситуативний характер і виявляються в позитивній або негативній реакції на правові явища та події. Радість і схвалення, або навпаки – обурення з приводу прийняття нового чи скасування старого закону, задоволення чи невдоволення, що виникають у практиці реалізації права, дій правоохоронних органів, – є характерними формами прояву правових емоцій.

Правові почуття є більш стійкими і тривалими правовими переживаннями. Вони виступають результатом узагальнення багаторазових ситуативних переживань з приводу теорії та практики у правовій сфері, включають свідому оцінку правових явищ. Наприклад, почуття поваги (неповаги) до закону, суду; почуття впевненості (невпевненості) в реальності своїх прав...

Правова психологія пов’язана з чуттєвим середовищем пізнання правових явищ, але її не можна зводити до одних лише правових почуттів, оскільки всі форми відображення дійсності – думки, по-

чуття і воля – характеризують правову психологію. Правові почуття існують на базі понять, ідей та уявлень про право, без них вони не існують.

Якщо предметом правових почуттів є такі юридичні явища, як закони, правовідносини, правосуддя і т. д., то для формування правових почуттів необхідні:

– по-перше, особиста зацікавленість даного індивіда в пізнанні зазначених явищ, чому передують елементарні уявлення про право;
– по-друге, особистий практичний досвід щодо використання прав і обов'язків, реалізації правових норм і т. п.

Тому правові почуття поза уявлень про право просто не існують.

2. Види правосвідомості

Так само як і правову культуру, правосвідомість класифікують за різними підставами.

2.1. Залежно від суб'єктного складу виділяють: *індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість.*

Деякі автори виділяють ще так звану *масову правосвідомість*.

Відносно даної категорії в юриспруденції не існує єдиної думки. Так, О. К. Улєдов вважає, що суспільна правосвідомість включає в себе масове як найбільш поширене, тобто масова правосвідомість – це правосвідомість, яка має масово-типовий характер для даного суспільства. Окремі дослідники (О. Г. Щедрін) ототожнюють масову та суспільну правосвідомість. Представники третього підходу не виділяють окремо масову правосвідомість, ґрунтуючись на соціологічній характеристиці категорії *«маса».* Масі притаманні такі ознаки:

– статистичність – люди, зібрані в масу, не становлять цілісного утворення, відмінного від складових його елементів;
– стохастичність – випадковість, невпорядкованість відносин, межі маси розмиті, склад нестійкий;
– ситуативність – характер повністю визначається місцем, часом, приводом утворення, видом її діяльності або спілкування, яким вона зайнята;
– різнорідність складу, міжгрупова природа;

– аморфність – відсутність внутрішньої організації, структури;
– анонімність – члени маси не відкриваються один перед одним ніякими індивідуальними властивостями, особистісними якостями.

При характеристиці маси виділяють два основних її типи: *публіка* і *натовп*.

Якщо *публіка* формується на основі інтелектуальної взаємодії людей (читачі однієї газети, слухачі передачі, люди, захоплені одним заняттям...), то *натовп* являє собою випадковий зв'язок людей, об'єднаних у даному просторі суто тимчасовим, несталим інтересом (люди, які очікують поїзд або затримуються на одному місці якими-небудь іншими зовнішніми обставинами). Дані характеристики ставлять під сумнів доцільність виділення категорії «масова правосвідомість».

Індивідуальна правосвідомість – це почуття та уявлення про право конкретної особи.

На формування індивідуальної правосвідомості, також як і на формування правової культури, впливають макросередовище (загальні соціальні умови) і мікросередовище (близьке оточення).

Всі люди за своїми індивідуальними якостями відрізняються один від одного, кожен має індивідуальність, тому багато характеристик правової свідомості безпосередньо пов'язано з особливостями особистості. Особистість має свій *зміст* і *структуру*.

Під ***змістом*** особистості розуміють духовний світ людини, її індивідуальну свідомість, що є своєрідним віддзеркаленням свідомості суспільного, соціального та природного середовища. Елементами змісту особистості є *уявлення, знання, поняття, погляди* і *переконання*. Зміст особистості тісно пов'язаний з її ***структурою***, яку становить упорядкована сукупність основних психічних властивостей: *спрямованість, характер, здібності, темперамент.* Врахування цих якостей має важливе значення для характеристики правосвідомості.

Умови життя кожної людини різні, крім того, всі люди мають свої психологічні особливості, саме тому правосвідомість однієї людини може бути глибокою, містити наукову оцінку правових явищ, а іншої – обмеженою або навіть негативною.

Індивідуальна правосвідомість неповторна, однак певні категорії громадян мають схожі риси правової свідомості. Тому окремо виділяють та досліджують групову правосвідомість.

До ***групової правосвідомості*** належать правові уявлення і почуття тих чи інших соціальних груп, верств суспільства, професійних співтовариств, формальних і неформальних колективів.

Правосвідомість соціальних груп може відрізнятися одна від одної. Так, наприклад, неоднаковою є правосвідомість вікових верств населення в суспільстві, осіб сільської та міської місцевості тощо. Відмінності можна побачити в правосвідомості людей, які займаються юридичною діяльністю і людей, праця яких безпосередньо не пов'язана з правом і державою.

Суспільна правосвідомість узагальнює правові погляди, ідеї, традиції, які виробляються окремими людьми і соціальними групами.

Суспільна правосвідомість розвивається через правосвідомість окремих індивідів і відображає правове життя суспільства в цілому.

Індивідуальна і суспільна правосвідомість мають як загальні, так і відмінні риси (І. Ф. Покровський).

Їх *єдність* полягає в наступному:

а) *предмет відображення* як суспільної, так і індивідуальної правосвідомості один і той же – суспільні відносини між людьми;

б) вони мають *загальну соціальну основу* у вигляді єдиного джерела їх формування – суспільного буття, практичної діяльності людей і відносин, які складаються в процесі цієї діяльності, як врегульованих нормами права, так і тих, що підлягають правовому регулюванню;

в) обидві форми правосвідомості мають *загальну фізіологічну основу* у вигляді відображальної здатності людського мозку, так як органом, за допомогою якого відбувається відображення дійсності, в обох випадках є головний мозок людини.

Суспільна й індивідуальна правосвідомість *відрізняються* між собою:

а) за умовами формування – індивідуальна правосвідомість визначається не лише буттям, на її розвиток опосередковано впливає суспільна правосвідомість. Із суспільної правосвідомості людина черпає свої уявлення про права та обов'язки, правомірність та не-

правомірність вчиненого і т. д.;

2) за обсягом змісту – суспільна правосвідомість не відображає всі правові сторони суспільних відносин, вона абстрагується від приватних і неістотних проявів і відображає лише найбільш загальні, що відповідають інтересам усього суспільства, а не окремих його представників. В індивідуальній же правосвідомості відображаються лише окремі сторони суспільного життя, лише ті суспільні відносини, які входять до особистої сфери людини;

3) за основними функціями. Одну з основних функцій – регулятивну, індивідуальна і суспільна правосвідомість реалізують по-різному. Суспільна правосвідомість виступає в якості ідейного джерела норм права. Індивідуальна правосвідомість є регулятором поведінки людини, спонукає її або погоджувати свою поведінку з нормами права, або відхилятися від них.

2.2. Залежно від просторової приналежності.

Заслуговує на увагу думка про те, що місто як форма соціопросторової організації суспільства має свою особливу модель культури – міську культуру, яка включає *міську правову культуру* – як систему правових цінностей городян, відповідно до яких формується образ правового життя і здійснюється соціально правове регулювання між суб'єктами міських правовідносин.

На думку О. С. Мельничук, усвідомлення існування категорії міського простору дає підстави стверджувати, що існує *міська правосвідомість*, яка властива її носію та сформована в зв'язку з уявленнями міського жителя про право.

У межах одного міста правосвідомість не є монолітною. Вона існує у вигляді ставлення до права локальних субкультур, регіональних спільнот, які мають свої мовні особливості, нормативні традиції. Це можуть бути різноманітні молодіжні субкультури, радикальні політичні утворення, спільноти, об'єднані за етнічним походженням (наприклад, афро-американські квартали, Чайнатаун, Брайтон-Біч у Нью-Йорку, Іст-Сайд в Лондоні, арабські квартали в Парижі та його передмістях).

Просторовий критерій при визначенні типів правосвідомості припускає розгляд понять «*міста»* і *«не-міста» (периферії).* Міські відносини, на відміну від «не-міських», є менш особистісними, ма-

ють риси чисто сусідських, економічних, соціальних, правових.

Отже, О. С. Мельничук за критерієм просторового буття права і держави виділяє: ***міську, периферійну*** і ***національну*** правосвідомість.

Міська правосвідомість виявляється:

– у територіальній правовій ідеології (ідеях, поняттях, знаннях про право індивідів, які ідентифікують себе з певною територією і відповідним ставленням до права, наприклад, права певного міста);
– у територіальній правовій психології (почуття, емоції та переживання про право у відповідності до індивідуальних умов та обставин життя в межах простору міста).

Міська правосвідомість як категорія загальнотеоретичної юриспруденції може розумітися у вузькому і широкому розумінні. У *вузькому* розумінні міська правосвідомість може бути визначена як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів городян щодо права свого міста. В *широкому* сенсі – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і почуттів людей, що проживають на певному міському просторі, по відношенню до права взагалі.

Ще один підхід до класифікації правосвідомості, виходячи з просторової приналежності, пропонує О. Ф. Скакун. У рамках національної правосвідомості вона виділяє за допомогою просторового виміру (географії) категорію «регіональна правосвідомість» як специфічну форму правової свідомості.

Регіональна правосвідомість є колективною і в узагальненому вигляді становить правову психологію та правову ідеологію населення регіону, його інтелектуальний і почуттєвий стан.

Самостійне значення території зумовлено діяльністю, яку вона охоплює, і почуттям ідентичності, яке вона породжує. В такому широкому сенсі територія являє собою соціальну, економічну і політичну конструкцію, яку не можна звести до якогось одного фактору. Територію регіонів правильно розуміти не як самодостатній чинник, а як фактор опосередкований, завдяки якому інші фактори (релігійний, соціальний, політичний та ін.) осягаються та набувають сенсу.

Населення регіонів не є єдиним у національному, етнічному

змісті. Як правило, це етнографічно строкате, різнорідне населення, що проживає постійно або тимчасово на певній території, має різну ступінь розвиненості усвідомлення регіональної культурно-історичної єдності. Хранителями регіональних і місцевих традицій, правової ментальності, від якої залежить стійкість регіональної правосвідомості, виступають корінні жителі регіонів, які передають наступним поколінням своєрідність сприйняття і розуміння права, закону, ставлення до правотворчих, правозастосовних та інших державних органів держави і регіону.

2.3. Залежно від рівня і глибини відображення правової дійсності виділяють такі види правосвідомості: *буденну, компетентну, професійну, наукову.*

Буденна правосвідомість характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виявляється суб'єктивне ставлення людей до чинного права. Вона формується на базі повсякденного життя під час власної діяльності індивіда або соціальної групи. Кожна людина так чи інакше стикається з правовими нормами: певні відомості отримує із засобів масової інформації, читаючи спеціальну літературу, спостерігаючи за діяльністю правотворчих або правоохоронних органів, самостійно приймаючи участь у правовідносинах.

У структурі буденної правосвідомості *переважає правова психологія*. Це пов'язано з тим, що ставлення до права, законності та правопорядку спочатку складається на стихійному рівні й виявляється в почуттях і емоціях. Для людей з цим рівнем правосвідомості характерне знання основ, загальних принципів організації суспільства. Однак поряд з правильними можуть уживатися і помилкові погляди та уявлення про юридичні явища.

Буденна правосвідомість є більш поширеною, оскільки основна маса населення не має спеціальної юридичної освіти, і водночас вона має обмежений характер, оскільки уявлення про право знаходяться в межах повсякденного досвіду людини.

У працях Ю. М. Оборотова, О. Ф. Скакун, А. Ф. Крижановського, А. В. Званчука виділяється і обґрунтовується існування *компетентного рівня правосвідомості*, властивого насамперед державним службовцям.

Для осіб, які володіють компетентною правосвідомістю, визначальним чинником виступає їх компетенція, яку даний суб'єкт повинен реалізувати в системі соціальних відносин. Від буденної вона відрізняється правовою поінформованістю в конкретній сфері.

Компетентна правосвідомість включає правові знання, емоційно-почуттєві та вольові стани, а також ціннісні орієнтації, що виражають ставлення осіб до діючого права і успішного здійснення ними професійної діяльності.

Особливості компетентної правосвідомості обумовлені наявністю двох специфічних ознак:

– спеціального суб'єкта,
– спеціального об'єкта відображення, який представляє собою особливості нормативно-правового регулювання у відповідній сфері професійної діяльності.

У структурі компетентної правосвідомості *раціональні, ідеологічні сторони мають домінуюче значення.* Хоча емоційні, чуттєві компоненти правосвідомості мають підпорядковане значення, позитивні правові переживання створюють сприятливу обстановку для правозастосовної діяльності та в поєднанні зі спеціалізованими знаннями сприяють вибору найбільш оптимального рішення в рамках правових приписів.

Компетентній правосвідомості властиві наступні ***ознаки***:

– її суб'єктом виступає особа, яка не має юридичної освіти, але в якої передбачається високий рівень знань і практики застосування норм права у певній сфері;
– компонентами її змісту є компетенція, компетентність, професійна діяльність;
– особливий підхід до права як до інструменту для досягнення мети – бути професіоналом;
– проходить обов'язкові стадії формування, характеризується особливими джерелами отримання правової інформації;
– забезпечує правопорядок даного суспільства та його подальший розвиток;
– ґрунтується на системі відповідних принципів.

Особливістю ***професійної правосвідомості*** є стійке знання правових норм, специфічних юридичних процедур тощо. Це право-

свідомість осіб, які мають юридичну освіту і включені в юридичну діяльність: суддів, прокурорів, адвокатів, юрисконсультів і т. д. Дана правосвідомість пов'язана з правозастосовною діяльністю суб'єктів, тому в юриспруденції її іноді позначають як «практичну правосвідомість». Ключовою характеристикою професійної правосвідомості є жорстка прив'язка до правових приписів. Проте професійна правосвідомість юриста визначається не тільки досконалим знанням необхідних юридичних норм, якістю правових знань в цілому, але й ставленням до права як до цінності, до ефективного засобу регулювання суспільних відносин. Хоча дослідження показали, що професійній правосвідомості можуть бути властиві деформації (наприклад: «*обвинувальний*» ухил у працівників прокуратури та слідчих органів МВС, «виправдувальний» у адвокатів, існує також проблема бюрократизму – черствості й байдужого ставлення до людської біди тощо).

Професійна правосвідомість являє собою складний *взаємозв'язок раціональних* і *чуттєвих* компонентів. Раціональні компоненти посідають домінуюче положення і відрізняються системністю й конкретністю. Вони включають професійні юридичні навички, вміння користуватися юридичним інструментарієм у правозастосовній діяльності.

У процесі юридичної практики юристи постійно розширюють обсяг правових знань, підвищують їх рівень. В результаті у них з'являються пізнавальні судження, пов'язані не тільки з формуванням стабільних, стійких оцінок права як надійного регулятивного засобу, але й зі становленням зразків належної правомірної поведінки, що знаходить чітке відображення в правосвідомості. Цими зразками вони повинні керуватися у своїй подальшій діяльності.

Наукова (теоретична) правосвідомість характеризується високим рівнем віддзеркалення правової дійсності, глибоким проникненням у сутність правових явищ. Наукові правові погляди є результатом діяльності ідеологів, філософів, учених-правознавців. Саме вони бачать і обґрунтовують перспективи розвитку як правової системи в цілому, так і окремих її елементів. Їх погляди знаходять свій прояв у конкретних поняттях, категоріях, правових ідеях, концепціях, які відображають правові явища на зовсім іншому, значно

глибшому рівні. Націленість на *інновації у сфері права* – визначальна риса наукової правосвідомості. В сучасному суспільстві саме науковій правосвідомості повинна належати провідна роль у визначенні шляхів розвитку права і законодавства.

У науковій літературі можна зустріти й *інші види правосвідомості,* наприклад: високий, середній і низький рівні правосвідомості; позитивна і негативна правосвідомість; тоталітарна, демократична правосвідомість і правосвідомість транзитивного періоду розвитку суспільства.

3. Функції правосвідомості

Функції правосвідомості зазвичай розглядаються як напрями впливу цього явища на суспільні відносини. Таке розуміння відповідає традиційним уявленням про функції права. Однак слід зауважити, що основне призначення права полягає в регулюванні суспільних відносин, а правосвідомість безпосередньо не регулює суспільних відносин, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової поведінки.

В юриспруденції виділяють різний набір функцій правосвідомості. Наприклад, до основних функцій відносять: пізнавальну, практичну (І. Ф. Покровський); гносеологічну, прогностичну, правового моделювання, регулювання, виховного впливу (О. А. Лукашева); інформаційну, ціннісно-орієнтаційну (С. С. Алексєєв); пізнавальну, прогностичну, оціночну, творчу, регулятивну (М. Е. Черкас).

Наразі прийнято виділяти, насамперед: *пізнавальну, оціночну* та *регулятивну* функції правової свідомості. Дані функції повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини. Вони забезпечують пізнання і сприйняття правової реальності, її оцінку і вибір варіанту поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок.

Сутність ***пізнавальної функції*** правосвідомості полягає в тому, що пізнання соціального життя і певною мірою всього буття відбувається, насамперед, через сприйняття та осмислення правових явищ.

Ефективність зазначеної функції залежить від рівня правової інформованості людини та її задіяння в системі правових відносин. О. Ф. Скакун зазначає: *«…без інформації про закон не може бути і ставлення до нього»*. Формуванню уявлень, поглядів, настроїв щодо діючих або пропонуємих до видання правових норм передує аналіз об'єктивної дійсності, її пізнання. При цьому кожен суб'єкт використовує уявлення про право для виконання своїх завдань у правовому регулюванні.

Оціночна функція правосвідомості полягає в оцінюванні конкретних життєвих обставин як юридично значимих. Залежно від різних життєвих ситуацій, а також від рівня юридичної кваліфікації, особи співвідносять правові норми зі своїми поглядами на правове, обов'язкове, необхідне. Пройшовши через свідомість особи, правові явища викликають до себе певне ставлення, при цьому оцінюються як правові знання, так і правова дійсність з погляду цих знань. Зазвичай у змісті правосвідомості виділяють чотири *види оціночних відносин*: до права, до правової поведінки оточуючих, до правоохоронних органів, до власної правової поведінки.

Сутність оцінної функції правової свідомості виражається в тому, що на підставі правових знань, досвіду правової діяльності та емоційного ставлення до різних проявів правової дійсності формуються ціннісні орієнтації та мотиви поведінки людини у правовій сфері.

Той факт, що виконання правових норм здійснюється людьми свідомо, під впливом внутрішнього переконання, свідчить про регулятивну роль правосвідомості.

Регулятивна функція правосвідомості полягає в координації поведінки людини, у спонуканні узгоджувати свою поведінку з нормами права або відхилитися від них.

Регулятивна функція реалізується через систему *мотивів, правових установок, ціннісних орієнтацій*, які виступають специфічними регуляторами поведінки і мають особливі механізми формування.

Особливу значимість у реалізації регулятивної функції правосвідомості має *правова установка*, під якою слід розуміти тенденцію або схильність людини певним чином сприймати й оцінювати правову інформацію, процеси, явища і т. д., а також готовність, схильність

суб'єкта до правомірної або протиправної поведінки відповідно до цієї оцінки. Позитивна правова установка дозволяє впорядкувати процес правового регулювання, звільняючи суб'єкта від необхідності щоразу заново приймати рішення в стандартних ситуаціях.

У своїй сукупності установки організовуються в систему ціннісних орієнтацій, заснованих на системі переконань. Домінуючі установки визначають спрямованість особи та її життєву позицію, характеризують змістовну сторону ціннісних орієнтацій. Відповідно, *правова орієнтація* – це сукупність правових настанов суб'єкта, які безпосередньо формують його внутрішній план, програму діяльності в юридично значимих ситуаціях. Позитивні правові орієнтації стають основою стійкої моральної позиції особи, стимулом до правомірної поведінки.

Слід зазначити, що між функціями правосвідомості та її структурою існує діалектичний взаємозв'язок. Пізнавальна функція правосвідомості тісно пов'язана з правовою ідеологією, оцінна функція – більшою мірою з правовою психологією, а регулятивна функція, яка характеризує діяльнісну сторону правосвідомості людини, реалізується двома елементами в сукупності.

4. Правосвідомість в умовах тоталітаризму. Етатизм як чинник формування правосвідомості

Тоталітарна правосвідомість і правова культура є породженням відповідної політичної системи.

Тоталітаризм – це політичний режим, за якого держава прагне до повного, тотального контролю за всіма сферами суспільного життя, ліквідує конституційні права і свободи, насаджує репресії.

До ***ознак***, *що характеризують тоталітаризм* як суспільну систему, Карл Фрідріх і *Збігнєв Бжезинський* («Тоталітарна диктатура і автократія») відносять:

- *наявність єдиної партії*, очолюваної харизматичним лідером, членство в якій відкрито лише для незначної частини населення. Ця партія має жорстку структуру і переплітається із державною бюрократією або контролює її;
- політична система спирається на *ретельно розроблену ідео-*

логію, якою пронизані всі сфери життя суспільства;
– *монополія* партії/держави на всі *засоби масової інформації*;
– *управління* здійснюється *шляхом системи терору*, який направляється партією і таємною поліцією;
– *монополія* на всі *засоби збройної боротьби*;
– централізована система *контролю й управління економікою*.

Джерелами та передумовами виникнення тоталітаризму дослідники називають антиліберальні та соціалістичні течії другої половини XIX ст., які заперечують цінність особистості та розглядають людину як елемент для досягнення якоїсь абстрактної колективної мети. Економічні витоки тоталітаризму полягають у прагненні в екстремальних умовах вирішувати економічні проблеми шляхом централізації управління й контролю над господарством.

О. Г. Данильян виділяє основні сутнісні риси тоталітарного режиму, що детермінують відповідну *правосвідомість*.

Важливою сутнісною рисою тоталітаризму, яка дозволяє зрозуміти особливості властивої цьому політичному режиму правосвідомості, є формування його на ідеях ***монізму***.

В умовах тоталітаризму монізм пронизує всі сфери суспільного життя. Навіть позитивні ідеї, наприклад, проголошення прихильності ідеалам демократії, можуть бути сумісні із запровадженням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силою нав'язати своє розуміння демократії іншим народам або політичній опозиції. Правосвідомості населення в цьому випадку нав'язуються примітивні парні стереотипи: *«хто не з нами – той проти нас»* та інші. Це підкріплюється культивуванням *«образу ворога»* (майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських якостей. При цьому на «ворога» покладається відповідальність за розрив між проголошуваними цілями і реальними результатами.

Однією з визначальних характеристик тоталітаризму, яка також детермінує правосвідомість, є його ***антиправовий характер***.

Опора в такій державі не на право, а на політичну або революційну доцільність призводить до виправдання будь-яких злочинів в ім'я досягнення певних цілей. Як стверджував ідеолог тоталітарної за своєю суттю соціалістичної держави, В. І. Ленін, *«поганий той*

революціонер, який зупиняється перед твердістю закону».

Каральні органи, перебуваючи під контролем вождя (фюрера), сприяють подальшому падінню рівня правосвідомості та правової культури. В суспільстві штучно створюється і нагнітається відчуття внутрішньої та зовнішньої загрози. Ця загроза може персоніфікуватися у «ворогів народу» (СРСР), «ворогів рейху» (нацистська Німеччина). І, звичайно, при цьому вибір законних засобів боротьби або турбота про докази відходили на другий план.

Антиправова політика тоталітарних режимів закономірно призводить до деформації правосвідомості особистості. Засновниця теорії тоталітаризму Ханна Арендт у праці «Витоки тоталітаризму» показує *стадії «розлюдяності» особистості,* перетворення її на ідеологічний об'єкт тоталітарного режиму. Спочатку, на її думку, відбувається *руйнування правової свідомості* особистості – людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те, ким вона є, потім *руйнується моральна свідомість* особистості – людина перестає відчувати межу між добром і злом, і нарешті, від тортур та голоду *руйнується фізична сутність*.

Наступною важливішою рисою тоталітарної правосвідомості є її ***політизація.***

Крім політичної системи, при тоталітаризмі інших самостійних підсистем не існує. Політична підсистема фактично поглинає правову, духовну, соціальну і навіть економічну підсистеми суспільства. Суттю тоталітарного режиму є прагнення до тотальної єдності всіх без винятку сфер соціального життя, злиття приватного і публічного, суспільства і держави, партії, очолюваної вождем, і мас. При цьому найважливішим інструментом перетворення суспільства на безструктурну масу є терор, який *«атомізує»* суспільство, розпорошує його. В результаті руйнування горизонтальних зв'язків між людьми кожна людина залишається один на один з державою, яка стає єдиною референтною групою суспільства.

Ще однією сутнісною рисою тоталітарної правосвідомості є її ***ідеологізація та міфологізація***.

Тоталітарна ідеологія має мало спільного з якимись поглядами чи переконаннями, насамперед вона є інструментом у процесі маніпуляції масами і зміцнення влади над ними. Її мета – завуалювати іс-

тинний характер суспільства. Сама ж правляча еліта стоїть над доктриною і не пов'язана нею. Герман Раушнінг зазначав: *«...доктрина існує для маси... Вона – інструмент панування над масами. Еліта стоїть вище доктрини. Вона використовує її найдоцільнішим чином для здійснення своїх прагнень».* Отже, в тоталітарному суспільстві присутні немов дві ідеології, одна для політичної бюрократії, інша – для решти населення.

Тоталітарна ідеологія претендує на абсолютне втілення істини, тому стає загальнообов'язковою. Вона заперечує минуле і сьогодення в ім'я майбутнього і в цьому сенсі служить класичним прикладом утопізму.

Слід відзначити, що при тоталітарному режимі *ідеологія виконує* наступні *функції* (Л. Шапіро):

– легітимації даного режиму;
– мобілізації мас для виконання поставлених режимом завдань;
– конструювання ірреальності, ілюзії того, чого немає насправді;
– «морального знеболення».

Ці функції ідеології тоталітаризму, на думку О. Г. Данильяна, дозволяють виділити ще одну сутнісну рису тоталітарної правосвідомості – її ***теологізацію.***

Тоталітарна держава багатьма своїми рисами нагадує теократію. Ще М. Бердяєв зазначав, що комуністична тоталітарна держава є *«зворотною теократією»*. При тоталітарному режимі, як і в теократіях, диктатор є одночасно і «первосвящеником», який має монопольне право на тлумачення партійної доктрини, свого роду аналог «священних текстів». Тобто, фактично в одних руках поєднується і світська, і «духовна» влада.

Однак тоталітарна ідеологія і класичні релігії – це не тотожні поняття. Відповідно будь-якій теологічній картині світу, всі люди підвладні вищій силі і разом з тим свою долю багато в чому створюють самі, тобто будь-яка класична релігія надає людині свободу вибору. Тоталітаризм же, навпаки, прагне позбавити її цієї свободи. Людина перетворюється на сліпого виконавця квазі-релігійної ідеології, що призводить до деградації її правової свідомості.

Однією з особливостей тоталітарної правосвідомості багато дослідників називають її ***масовізацію (деіндивідуалізацію).***

Х. Арендт пов'язувала виникнення тоталітарних режимів з руйнуванням соціальних зв'язків і появою соціально-атомізованої маси. Людина маси ідентифікує себе з класом, народом, партією. У цьому вона починає відчувати свою силу, правоту і значимість. Сила класу перетворюється на її силу, вірність нації – на її правоту, колективний розум партії – на її розум. Інтереси людини легко замінюються інтересами держави, нівелюється особиста творчість і самодіяльність громадян, знищується громадянське суспільство, правосвідомість деформується.

Серед інших загальних рис тоталітарної правосвідомості також виділяють: *варваризацію, маргіналізацію, атрофію (деградацію), стандартизацію, розрив з традиційною правовою свідомістю та правовою культурою* і т. д. Однак О. Г. Данильян зазначає, що ці риси є фрагментами вже розглянутих особливостей тоталітарної правосвідомості.

Питання, пов'язані з проявами тоталітаризму і формуванням тоталітарної правосвідомості, більшою мірою розглядаються в ретроспективному ракурсі. В даний час на перший план виходить вивчення політико-правової ідеології ***етатизму***. Відзначається, що в умовах зростання щільності населення і зменшення запасів природних ресурсів роль держави та державного регулювання перманентно зростає. Крім того, криза лібералізму і неспроможність анархізму забезпечити належний порядок у суспільстві актуалізують положення етатизму і необхідність реалізації певних його елементів у сучасній державі (С. В. Джолос). Незадоволеність ліберальними цінностями багато в чому пов'язана з відчуттям у населення економічної та соціальної несправедливості. Згідно з дослідженням «Populist and Nativist views still prevail» [1], проведеним у 2019 році глобальною маркетинговою компанією «Ipsos» (опитування проведено у 27-ми найбільш розвинених країнах світу, 18 528 респондентів), 70% з числа опитаних вважають, що економічний розвиток країни здійснюється в інтересах багатих і впливових людей; 66% вважають, що традиційні партії та політики не дбають про таких людей, як вони; 54% дотримуються думки, що їх суспільство розділено, та й

[1] Populist and Nativist views still prevail. URL: https://www.ipsos.com/en/populist-and-nativist-views-still-prevail

взагалі зруйновано. У свідомості людей формується думка про необхідність сильного лідера, здатного вирішити дані проблеми, що призводить до позитивного сприйняття авторитарних методів в управлінні державою. Так, у зазначеному дослідженні на запитання *«Щоб ліквідувати заворушення в моїй країні потрібен сильний лідер, який буде нехтувати законами»,* позитивно відповіли: у Франції – 77%; у Бельгії – 65%; у Туреччині – 64%; в Італії та Польщі – по 62%, у Великобританії – 52% респондентів. Середній показник позитивної відповіді на дане питання в 27-ми країнах становив 49%, тобто практично половина респондентів вважає авторитаризм прийнятною формою політичного режиму.

Етатизм – це ідеологічний напрямок політичної думки, що розглядає державу як найвищий результат і мету існування суспільства.

Тоталітаризм і етатизм не є тотожними поняттями. Якщо метою тоталітарного політичного режиму є повне підпорядкування суспільства і індивіда владі (*«держава для влади»*), то основні ідеї етатизму – висока цінність держави, патерналізм, визнання необхідності здійснення державою активного впливу в найбільш важливих сферах життя суспільства для досягнення добробуту (*«влада для держави»*).

Етатистська держава – це максимально патерналістська елітарна держава, яка концентрує публічну владу, претендує на роль визначальної політичної цінності суспільства, проголошує пріоритет своїх інтересів, позиціонує себе вище волевстановленого права, активно впливає на економічну, політичну, соціальну та інші сфери суспільного життя (С. В. Джолос).

Ознаками класичної етатистської держави є:

– максималізм, тобто прагнення здійснювати максимальний вплив на життя суспільства;
– елітарність;
– патерналізм;
– концентрація публічної влади;
– претензії держави на роль визначальної цінності суспільства;
– пріоритет інтересів держави, які ототожнюються з інтересами суспільства;
– позиціонування держави вище волевстановленого права, ви-

знання його основним джерелом формування і розвитку права;
– активний вплив на соціальну, економічну і політичну сфери суспільного життя;
– гіперболізація значення певної ідеології в житті суспільства;
– вождізм;
– сила (пов'язана з легітимністю і високим рівнем організації армії, фінансів і бюрократії) та ін.

Найбільш ***еталонній формі етатистської держави відповідають:***

– *за формою правління* – президентська республіка і непарламентарна монархія. Характерними рисами для них є: значні повноваження глави держави, домінування виконавчої влади, високий рівень стабільності управління і т. д.;
– *за формою територіального устрою* – унітарна держава. Унітаризм сприяє централізації влади і концентрації ресурсів, спрощує систему управління, збільшує стійкість держави до проявів сепаратистських проявів регіонів і т. д.;
– *за формою політичного режиму* – це держава, що тяжіє до авторитаризму, але яка може включати й елементи демократії. Слід зазначити, що сучасна етатистська держава намагається активніше використовувати у своїй діяльності певні демократичні й правові інструменти для управління (наприклад, їй може бути властива спрямованість на захист прав і свобод громадян, забезпечення реальної відповідальності влади, демократичний спосіб її формування...), тоді як класичний етатизм зазвичай розглядається через недемократичні форми політичного режиму.

В умовах етатистської держави у населення формується певне сприйняття правової дійсності. ***Особливості правосвідомості*** при цьому пов'язані з цілим рядом факторів, наприклад:

– у зв'язку з тим, що держава в умовах домінування етатистської ідеології є виразником спільних інтересів, то в суспільній правосвідомості вона розглядається як найвища цінність;
– обмеження прав і свобод громадян сприймається в суспільстві позитивно, якщо вони вступають у реальний або уявний конфлікт з державою;

– визнання держави основним джерелом формування і розвитку права призводить до домінування в суспільній правосвідомості ідей позитивізму;
– патерналізм з боку держави сприяє формуванню у громадян інертності в державно-правовій сфері;
– державно-правова ідеологія формується владою і завдяки пропаганді сприймається населенням як щось природне, таке що не підлягає аналізу, сумніву;
– зазвичай декоративний характер демократичних способів формування влади породжує пасивність громадян при вирішенні ключових питань розвитку держави (неучасть у виборах, референдумах визначається мотивами «влада все одно вирішить по своєму», «від мого голосу нічого не залежить»...);
– домінування виконавчої влади в системі поділу влади призводить до підриву авторитету судової влади. Свавілля в системі виконавчої влади вирішується не шляхом звернення до суду (горизонтальний рівень), а по вертикалі. Тому суд у суспільній правосвідомості сприймається як залежний, слабкий, несправедливий, корумпований інститут тощо.

5. Правосвідомість транзитивних суспільств. Демократична правосвідомість

Термін *«транзитивний»* як наукову категорію вперше використав французький етнограф Арнольд ван Геннеп на початку XX ст. Дана категорія була застосована при описі ритуалів переходу людини від одного стану до іншого в традиційному суспільстві (наприклад, перехід від дитинства до дорослого стану).

Транзитивний етап в історії – це етап переходу, в якому новий стан суспільства, культури, економіки зберігає найбільш значущі риси попереднього періоду і водночас починає набувати риси наступного етапу, який ще не наступив.

Близькими за змістом поняттю «транзитивність» є «трансформація», «перехідність», «зсув».

Транзитивність може бути *прогресивною і регресивною*. *Прогресивна транзиція* суспільства виявляється у вдосконаленні сус-

пільного ладу, державного механізму, правового життя в цілому, характеризується утвердженням конституційно-правових засад діяльності держави і розширенням обсягу прав і свобод людини. *Регресивна транзиція* призводить до деформації правової системи та негативних змін у державі (тиранії, деспотії, авторитаризму, тоталітаризму).

Комплексне дослідження транзитивності у правовій сфері проведено Л. Г. Матвєєвою. На її думку, ***транзитивне суспільство*** являє собою певний етап розвитку суспільства, який характеризується суттєвою трансформацією усіх або більшості соціальних інститутів, цінностей і норм, що зумовлюють виникнення нових соціальних структур і змін в організації управління суспільством.

Транзитивному суспільству властиві такі ***ознаки***:

– *невідповідність соціальних інститутів реальним суспільним потребам* (деструктивні зміни в сім'ї, стагнація або деградація економіки, руйнування владних і регулятивних інститутів, криза домінуючої ідеології та культури), що своєю чергою викликає
– *соціальну фрустрацію, маргіналізацію населення*, масові заворушення, акції протесту, антиурядові повстання, розрив з офіційно підтримуваною ідеологією;
– *зростання соціальної активності (участі) та мобільності населення* (масове освоєння нових знань і/або технологій, формування нових соціальних організацій, утворення нових соціальних рухів, поява нових неформальних лідерів, формулювання і пропаганда нових ідей та ідеологічних систем);
– *зміни в соціальній структурі*, зокрема – руйнування старих соціальних бар'єрів і виникнення нових. Так, Французька та Російська революції зруйнували станові бар'єри, скасувавши відмінності між міщанами, селянами, дворянами, духовенством. При цьому виникли інші соціальні ідентифікатори: працівники (робітники, селяни) та інтелігенція – у квазі-соціалістичних суспільствах; робітники і буржуа – в капіталістичних суспільствах;
– *зміни ідентичності індивіда* (громадянство, стан, клас). Це знаходить відображення навіть в особистому зверненні:

«володар» замінено на «громадянин» у Франції, або на «товариш» у Росії. В сучасній Україні все частіше в міжособистісній комунікації використовується шанобливе звертання «пан»;

– *трансформацію соціальних інститутів*, у тому числі їх зникнення, виникнення, деформацію, вдосконалення (зміна економічної системи, державного устрою, трансформація соціального регулювання, в тому числі – права);
– *зміни в організації управління суспільством*. Наприклад, втіленням різних способів комунікації є правова і силова держава. *Правова* держава передбачає постійний діалог із громадянським суспільством через систему демократичних виборів, незалежних від держави ЗМІ, громадських обговорень політичних і правових рішень, цивілізований лобізм і т. д. *Силова* держава передбачає односторонню комунікацію держави й суспільства шляхом повідомлення останнього про накази верховної влади, які й вважаються правом;
– *зміна цінностей*. Цінності й норми мають тенденцію розвиватися з плином часу, приходячи у відповідність до змінених суспільних відносин. У транзитивний період ці зміни прискорюються. Наприклад, у посттоталітарних суспільствах відбувається перехід від соціалістичних цінностей (переважання колективних інтересів і потреб над індивідуальними; пріоритет суспільної власності над приватною; соціальна рівність та ін.) до ліберальних цінностей (свобода, права людини, гласність, свобода слова і пересування, приватна власність, зняття заборон на економічну ініціативу, рівність можливостей та ін.). Цей процес є непростим і суперечливим;
– *зміна нормативного регулювання.* Всі соціальні рухи Нового і Новітнього часу неминуче призводять до зміни правового регулювання. Найбільш яскравим прикладом таких трансформацій можна вважати вироблення і прийняття конституцій практично у всіх країнах світу.

Безумовно, на правосвідомість активно впливають трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільстві.

В. В. Сорокін відзначає, що правосвідомість перехідного су-

спільства відрізняється *фрагментарністю, суперечливістю і радикальністю.*

Криза правосвідомості в перехідний період виникає внаслідок неузгодженості потреб і інтересів, ціннісних орієнтацій і настанов, норм і традицій, свідомих і емоційних правових образів суб'єктів права. Однак висновок про кризовий стан або про незрілість правосвідомості в транзитивний період потребує застереження. Наприклад, чи можна говорити про незрілість правосвідомості тих, хто очолює революційний або навіть еволюційний рух суспільства?

На правосвідомість у транзитивних умовах, на думку О. Г. Данильяна, чинить значний вплив спадщина попереднього тоталітарного режиму. Це, насамперед: безініціативність населення, подвійна мораль, безпорадність, звичка покладатися на патерналістську опіку держави і водночас не довіряти їй, ірраціональна віра у всесилля вождя (а не права, закону), очікування приходу «месії», який вирішить усі проблеми тощо. Але найбільш суттєвою психологічною проблемою тоталітарного періоду є майже повна *втрата почуття відповідальності людей*, в тому числі й відповідальності перед правом, законами, що суттєво гальмує процес формування правової свідомості населення в перехідних країнах.

Особливе місце серед історичних причин, що вплинули на стан правової свідомості в сучасних посттоталітарних країнах, належить *правовому нігілізму*, який сьогодні в Україні набув масштабів національного лиха.

Після повалення тоталітарного режиму відбувається злам командно-адміністративної системи управління, і відповідно – *послаблення репресивного механізму держави*. О. Г. Данильян зазначає, що громадяни, втративши «священний страх» перед державою, починають критично ставитися і до державного апарату, і до встановлених ним правил поведінки (офіційного права). Не маючи відчутної вигоди від правомірної поведінки і водночас значною мірою звільнившись від страху перед неминучістю покарання, громадяни починають зіставляти свою поведінку не з нормами права, а з очікуваною вигодою або з можливою небезпекою планованого вчинку. В подібній ситуації право значною мірою втрачає свою значимість і результативність.

Особливу небезпеку в умовах трансформаційної кризи має криміналізація політики або, як її ще часто називають – *політична корупція*, а також *зростання частки тіньової економіки* в економічній сфері. Дані явища істотно впливають на правосвідомість населення, призводять до криміналізації суспільства перехідного періоду.

Складність становлення правосвідомості в транзитивному суспільстві пов'язана не тільки з політичною і економічною, але і з духовною кризою. Сама небезпечна криза, що охопила більшість транзитивних країн – це *криза моральності, моралі*. Як зазначає О. Ю. Тодика, духовне банкрутство – більш глибоке і небезпечне явище, ніж падіння обсягів виробництва або відсутність грошей у державній казні. Поза моралі, без моралі не існує справжньої свободи ані в політичній, ані в економічній, ані в будь-якій іншій сфері суспільних відносин.

Можна виділити й інші форми проявів трансформаційної кризи в перехідних країнах, які так або інакше впливають на формування правосвідомості. Це поглиблення суперечностей між виконавчою і законодавчою гілками влади; банкрутство обраного курсу реформ; розчарування населення в перетвореннях; регіональний та етнічний сепаратизм; зубожіння та політична апатія населення тощо.

В умовах транзитивного суспільства особливо актуальним стає формування ***демократичної правосвідомості***, яка уявляє собою концентровані в часі уявлення людей про справедливість, свободу і рівність (О. Г. Данильян, О. В. Петрішин).

Демократичні перетворення призводять до збільшення ступеня соціального ризику, викликають соціальну напруженість і неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. Водночас для утвердження демократії необхідно, щоб вона стала складовою частиною моральних традицій суспільства, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість.

Демократична правосвідомість базується на певних ціннісно-смислових засадах, серед яких С. І. Максимов виділяє:

– основні правові смисли – обов'язок поважати чужі права та обов'язок відстоювати власне право;
– похідні від них – сумлінність, чесність, точність у виконанні зобов'язань;

– відповідний образ мислення, який передбачає примат справедливості над співчуттям і прагнення незалежного досягнення добробуту;
– прийняття свободи як вищої цінності;
– позицію непідкупності та ін.

На думку О. Г. Данильяна та О. В. Петрішина, демократична правосвідомість індивіда насамперед проявляється через ідею *автономної особистості.*

І. О. Ільїн відзначає, що автономія виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в будівництві його життя. Духовній істоті слід самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно своїм рішенням, а зробивши дію, брати на себе всю відповідальність за скоєне. Саме автономна правосвідомість складає духовну сутність демократії, без якої цей лад є позбавленим сенсу.

Сутність автономної правосвідомості В. А. Бачинін розкриває через протиставлення її гетерономній. Гетерономія передбачає, що норми права є для індивіда чимось зовнішнім і чужим за його первинною спрямованістю. Для автономної правосвідомості норми настільки глибоко інтегровані у свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням.

Ще однією ознакою демократичної правосвідомості, заснованої на особистій автономії, є *висока ступінь захисту від маніпулятивних технологій з боку держави*, правлячої еліти або інших суб'єктів політико-правового поля. Демократична правосвідомість передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, здатність аналізувати навколишні події критично і, врешті-решт, формувати власне ставлення та готовність до правомірної діяльності.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення терміну «правосвідомість».
2. Що розуміється під «бажаним правом»?
3. З яких елементів складається структура правосвідомості?
4. Надайте класифікацію правосвідомості в залежності: від

суб'єкта; від просторової належності; від рівня та глибини відображення правової дійсності.

5. Поясніть співвідношення раціональних і нераціональних компонентів у буденній, компетентній, професійній та науковій правосвідомості.
6. Охарактеризуйте функції правосвідомості.
7. Наведіть риси, притаманні тоталітарній правосвідомості.
8. Поясніть, як впливає ідеологія етатизму на формування правосвідомості.
9. Назвіть особливості правосвідомості в транзитивних умовах.
10. Охарактеризуйте основні ознаки демократичної правосвідомості.

Рекомендована література:

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.
2. Баранов П. П., Овчинников А. И. Место и роль правового мышления в духовном мире людей. *Юристъ-Правоведъ*. 2000. № 1. С. 7–16.
3. Бжезинский З., Фридрих К. Тоталитарная диктатура и автократия. URL: http://pavroz.ru/files/friedrichbrzezinski.pdf
4. Данильян О. Г. Особливості правосвідомості та правової культури в умовах тоталітаризму. *Вісник Нац. ун-ту «ЮА України ім. Я. Мудрого»*. 2015. № 1. С. 94–101.
5. Данильян О. Г., Петришин О. В. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення та тенденції втілення в українському соціумі. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого.* 2010. № 5. С. 61–71.
6. Джолос С. В. Етатистські основи державності : монографія. Видавництво Ю. Чабаненко, 2013. 252 с.
7. Званчук А. В. Компетентна правосвідомість як самостійний рівень правової свідомості. *Судова апеляція*. 2011. № 1. С. 34–39.
8. Ильин И. А. Путь к очевидности. М.: Республика, 1993. 431 с.
9. Крижановський А. Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2001. № 11. С. 34–38.
10. Лившиц Р. З. Теория права : учебник. М.: Издательство БЕК, 1994. 224 с.

11. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. М.: Юрид. лит., 1973. 344 с.
12. Матвєєва Л. Г. Транзитивність у правовій сфері : монографія. К.: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
13. Максимов С. И. Правосознание: философско-правовое осмысление. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Таційй. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 52. С. 148–155.
14. Мельничук О. С. Просторова основа міської правосвідомості. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* : Т. 10. 2011. С. 424–436.
15. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности (Вопросы теории и практики). Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1972. 152 с.
16. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
17. Скакун О. Ф. Регіональна правосвідомість як складова частина національної правосвідомості. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. ред. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юрид. л-ра, 2007. Вип. 36. С. 33–41.
18. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Х.: Эспада, 2005. 840 с.
19. Сорокин В. В. Общее учение о государстве и праве переходного периода : монография. М.: Юрлитинформ, 2010. 424 с.
20. Тодика О. Специфіка державності перехідного періоду і проблеми народовладдя. *Вісник Львівського університету*. 2006. Вип. 42. С. 143–151.
21. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : автореф. дис. … кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 2010. 18 с.

ТЕМА 4.
АНОМАЛІЇ В ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ

Поняття аномалій у правовій сфері. Класифікація та загальна характеристика аномалій у праві, правових аномалій і протиправних аномалій. Правові аномалії у сфері правової культури.

Правовий нігілізм як аномалія в правовій культурі. Характерні риси та форми прояву аномалій у правовій культурі. Правовий цинізм, правовий ідеалізм, правовий догматизм, правова демагогія, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правовий радикалізм.

Особливості аномалій у правовій культурі в професійній юридичній сфері. Аномалії в правовій культурі співробітників поліції: «боязнь права», правовий цинізм, «криве дзеркало», ефект «Робін Гуда», «перероджения».

1. Поняття аномалій у правовій сфері

Сучасну Україну захлеснула хвиля політичної нестабільності, викликана багатьма факторами (конфлікт на сході країни, внутрішньополітична боротьба, зростання безробіття, падіння рівня життя населення, низький професіоналізм органів управління...). Видання неконституційних указів, підміна законності доцільністю, нівелювання ролі судових органів у вирішенні конфліктних ситуацій у країні, призводять до поглиблення кризи, розчарування населення не тільки в політичних лідерах, але і в регулюючій ролі законодавства, породжують негативне ставлення до всіх явищ і процесів, так або інакше пов'язаних із правом. Все це призводить до нівелювання ролі права в суспільному житті, появи *аномалій* у правовій культурі.

Норма й аномалія – парні категорії. Якщо норма являє собою узаконене встановлення, визнаний обов'язковим порядок, то аномалія є її протилежністю. Можна сказати, що це різнополярні точки однієї осі.

Під ***аномалією*** (грец. *a* – заперечення, *nomos* – порядок, закон)

розуміють відхилення від норми, від загальної закономірності. Американський соціолог Роберт Кінг Мертон визначає поведінку, що відхиляється від норми («аномію»), як *«симптом неузгодженості між обумовленими культурою спрямуваннями та соціально організованими засобами їх задоволення».* Він зазначає, що прагнення до «непокори» нормам соціального співіснування коріниться не тільки в природі людини, але і в умовах небіологічного характеру, які стимулюють відхилення від запропонованого варіанту поведінки. Найбільш важливими *елементами соціальної та культурної структури*, які необхідні для аналізу аномії, є:

– цілі, наміри та інтереси, обумовлені культурою (сфера спрямувань);
– способи досягнення цих цілей.

Виходячи з різних поєднань цих елементів, Р. Мертон виділяє п'ять логічно можливих способів пристосування (адаптації) людини до умов, що існують у суспільстві або в соціальній групі: *підпорядкування, інновація (відновлення, нововведення), ритуалізм, заколот, ретретизм (відхід від життя).*

Ситуація, коли визначаємі культурою цілі досягаються правомірними засобами, позначена їм як *підпорядкування.* Даний тип поведінки («пристосування») є правилом, а не винятком, він зазвичай і найбільш поширений, інакше неможливо було б підтримувати стабільність у суспільстві.

Інші варіанти поєднання елементів так чи інакше пов'язані з різного роду відхиленнями від норми (аноміями). Пристосування типу *інновація (відновлення, нововведення),* пов'язане з відмовою від встановлених у суспільстві засобів досягнення мети («інституційних засобів»), але збереженням прагнення до досягнення успіху. В цьому випадку стають дозволеними будь-які засоби, здатні забезпечити досягнення цілей. *Ритуалізм* передбачає крайню ступінь засвоєння інституційних засобів, при цьому мета відкидається, як така, що знаходиться за межами досяжного. Діяльність, спочатку задумана як засіб досягнення мети, стає самоціллю. У таких групах початкові цілі забуваються, а прихильність до запропонованої поведінки набуває характеру ритуальної одержимості. *Заколот* (відмова та заміна цілей і засобів новими) має місце у разі, коли звільнення

від панівних стандартів, що є результатом невдачі або обмеженості перспектив, веде до спроби ввести «новий соціальний порядок». *Ретретизм* – пов'язаний із запереченням як цілей, так і засобів. Даний тип пристосування зустрічається найрідше. У соціологічному сенсі люди, які належать до даного типу, є «чужинцями». Не поділяючи загальну орієнтацію, вони можуть бути віднесені до числа членів даного суспільства чисто формально. До цієї категорії належать: особи, які страждають психічними розладами, що виражається у відході від реального світу у внутрішній світ хворобливих переживань; відщепенці; гулящі; бродяги; хронічні алкоголіки та наркомани (Р. Мертон).

Право як система норм є засобом для досягнення соціально значущих цілей (цінностей), тому для вивчення відхилень від норм цей підхід цілком може бути застосовним.

У даний час теоретичні аспекти аномальності в праві активно розробляються А. М. Чуваковою. На її думку, ***аномалії в правовій сфері*** є відхиленням від загальної закономірності, від нормального формування та розвитку суспільних відносин, обумовлених різними факторами об'єктивного і/або суб'єктивного порядку.

Серед *аномалій у правовій сфері* виділяють: аномалії у праві, правові аномалії та протиправні аномалії.

Аномалії в праві розглядаються в якості різного роду перешкод у правовому регулюванні суспільних відносин, не передбачених спочатку. До їх різновидів слід відносити:

- *аномалії в нормотворчій діяльності* – прогалини та колізії у праві;
- *аномалії в правовій поведінці* – зловживання правом і об'єктивно протиправна поведінка;
- *аномалії в правореалізації* – юридичний конфлікт, дефектні юридичні факти.

Правові аномалії – це аномальні юридичні конструкції, присутні в праві (різного роду ризики, аномальні права в деяких видах цивільних угод тощо). Виділяють наступні різновиди правових аномалій:

- *деформовані види правосвідомості* (правовий нігілізм, ідеалізм, інфантилізм, дилетантизм та ін.). Деформація – це зміна

форми, перекручування сутності чого-небудь. Деформована правосвідомість являє собою спотворене уявлення про роль права в житті соціуму, що надає криміногенний вплив на поведінку окремої особи, соціальної групи, суспільства в цілому;

– *аномалії в принципах права*. Прикладом прояву даних аномалій може слугувати порушення принципу формальної рівності громадян, який може проявлятися у закріпленні гендерної нерівності, нерівності фінансової відповідальності осіб («податок на багатство») тощо;
– *неправова практика*, під якою розуміється діяльність у сфері, не врегульованій правом (прогалини в праві), а також пов'язана з наявністю певних індивідуальних особливостей суб'єктів права, свідомо (чи несвідомо) не виконуючих правові приписи. Неправова практика охоплює різні сфери суспільних відносин, наприклад: подання особою декількох ідентичних заяв до одного суду; здачу житла в оренду без оформлення відповідних документів; тіньову економіку і т. д.

Будь-яке правопорушення (злочин, проступок) як правове явище також є відхиленням від норми, аномалією. І якщо аномалії в праві та правові аномалії є юридично не карними відхиленнями від норми, то *протиправні аномалії* охоплюють діяння, за які передбачається юридична відповідальність.

Протиправні аномалії – це негативні, юридично карані відхилення від норми, що випливають з порушення нормативних приписів, які виходять за рамки права і спрямовані проти нього.

Аномалії в правовій сфері так чи інакше відображаються у характеристиках правової культури соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства). Наприклад, кількість правопорушень (протиправні аномалії), прогалини та колізії законодавства (аномалії в праві), порушення загальних принципів права (правові аномалії) будуть свідчити про стан і рівень правової культури суспільства. Широкий підхід до правової культури передбачає можливість включення до неї різних аномалій. В окремих випадках можна говорити навіть про *аномальність правової культури* в цілому. Вона полягатиме у відхиленні правової культури від певної норми, тобто від її позитивного стану.

До різновиду правових аномалій, на думку А. М. Чувакової, належать деформовані види правосвідомості. Правосвідомість – це один з основних структурних елементів правової культури. Недарма правову культуру часто визначають як правову свідомість у дії. Тому логічно припустити, що будь-які дефекти правосвідомості безпосередньо позначаться на рівні правової культури суб'єкта, і погодитися з думкою І. Д. Невважая, який визначає правовий нігілізм і правовий ідеалізм як «*невід'ємні явища правової культури*». Нігілістичне (або навпаки, ідеалістичне) сприйняття правової дійсності багато в чому залежить не тільки від змістовної сторони правосвідомості, але й від ментальних характеристик, від світогляду, від історично сформованої ієрархії поглядів, уявлень про світ, оцінок, смаків, культурних канонів, способів вираження думки.

Ментальність зазвичай проявляється в стереотипах поведінки суб'єктів, які входять до певної етнічної цілісності. Ментальні характеристики часто дають нам розуміння про те, чому в традиціях того або іншого народу є, наприклад, нігілістичне ставлення до права. М. Г. Матузов також визначає правовий нігілізм не тільки як елемент суспільної свідомості, але і як явище, безпосередньо пов'язане з образом життя та ментальністю, як спосіб, лінію поведінки індивіда або колективу. Він розглядає дві іпостасі правового нігілізму: нігілізм як стан розуму, почуттів і настроїв, та нігілізм як образ дій. Якщо в першому випадку йдеться про деформовану правосвідомість, то в другому поведінкова складова націлює на сприйняття правового нігілізму як явища правової культури. Саме дія, зазначає М. Г. Матузов, є безпосереднім індикатором шкідливості та небезпеки явища. Вчинки – плоди помислів, тому не інакше як за вчинками, діями можна судити про наявність і наслідки правового нігілізму. Виходячи з цього, доцільно не пов'язувати жорстко такі дефектні стани, як нігілізм, ідеалізм та ін. з правосвідомістю, тобто визначати як деформації правосвідомості, а об'єднати їх такою окремою категорією, як ***аномалії в правовій культурі***. Правові аномалії при цьому будуть знаходитись у сфері правової культури і складати її *«негативний пласт».*

Виділяють різні види аномалії в правовій культурі. Вони відрізняються одна від одної ступенем відхилення від норми у сприйнятті

правової дійсності, за якої домінують певні ідеї, погляди, почуття, настрої, установки, поведінкові стереотипи.

Найбільш небезпечною аномалією в правовій культурі для сучасного суспільства є *правовий нігілізм*.

2. Правовий нігілізм як аномалія в правовій культурі

Взагалі під ***нігілізмом*** (лат. *nihil* – ніщо) розуміють негативне ставлення соціального суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства) до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, норм моральності, культури, а часом і до окремих сторін людського буття. Правовий нігілізм є різновидом соціального нігілізму. Це свого роду певна реакція на відторгаємі правові регулятори, яка представляє собою невід'ємну частину світовідчуття індивіда.

Правовий нігілізм являє собою таку аномалію в правовій культурі, яка характеризується зверхнім, негативним ставленням до права, яке виявляється в свідомому ігноруванні вимог правових приписів, запереченні їх соціальної цінності.

На думку М. Г. Матузова, *сутність правового нігілізму* полягає в загальному негативному, неповажному ставленні до права, законів, нормативного порядку, а з точки зору коренів, причин – в юридичному невігластві, закоснілості, відсталості, правовій невихованості основної маси населення.

Характерною ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, а ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність цього заперечення – з переважанням суб'єктивного, найчастіше індивідуального початку.

На теоретичному рівні в структурі правового нігілізму виділяють дві його крайні форми:

– *правову індиферентність* (байдужість до права),
– *правовий негативізм* (власне заперечення права).

Нігілістичне ставлення до права має глибоке коріння в традиціях українського народу. Воно формувалося століттями, знаходило відображення в особливостях правової культури. Інтровертність та індивідуалізм, властиві українському менталітету, сприяли розвитку аполітичності українців, байдужості до державних справ, форму-

ванню нігілістичних правових установок.

Ще в Київській Русі суспільні відносини регулювалися «Руськими Правдами», що беруть свій початок в релігійних заповідях і моральних встановленнях, а не в позитивному праві. З давніх-давен східні слов'яни розрізняли Право, яке є *«від Бога»,* і право, яке є *«могила Правди»*. Б. О. Кістяківський зазначав, що право *«..не може бути поставлене поряд з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня».* Та й нині окремі мислителі також висловлюють зневажливе ставлення до права. На нижній щабель суспільного життя право було поставлено О. І. Солженіциним. На його думку, воно не має моральної цінності, а *«суспільство, в якому немає інших ваг, окрім юридичних, мало гідно людини».*

Підвищене почуття справедливості та глибока християнська віра українського народу викликали неприйняття норм, виданих державою, які так чи інакше розходилися з їх уявленнями про правду. Яскрава, метафорична мова відобразила ставлення до права через прислів'я та приказки:

«Закон – що павутина: джміль проскочить, а муха ув'язне»;
«Закон у пана, як дишло: куди повернув, туди й вийшло»;
«Вступив у закон, як собака в цибулю»;
«Покарав Бог люд – прислав на землю суд»;
«Де суд, там і неправда»;
«Ліпше утопитися, ніж судитися»;
«За кого суддя взяв, той і правий став»;
«В суді правди не шукають».

Подібні антиправові установки вкоренилися у свідомості українського народу, сприяли формуванню системи негативних архетипів і уявлень про право, як наслідок – вплинули на стереотипи мислення і поведінки. На думку В. О. Туманова, правовий нігілізм *є «...елемент, межа, властивість суспільної свідомості та національної психології... відзначальна особливість культури, традицій, способу життя».*

Якщо у східних слов'ян нарівні з правовими нормативами завжди співіснували релігійні та моральні регулятори суспільних відносин, то в радянський період вакуум віри влада спробувала заповнити

марксистсько-ленінською ідеологією, а моральність замінити мораллю будівників комунізму. Відсутність історично сформованих і найбільш дієвих для етнічної свідомості регулятивів, а також неправова, тоталітарна за своєю суттю форма радянської держави, призвели до поглиблення правового нігілізму. Крім того, в суспільстві закріпилися та отримали розвиток й інші форми аномалій у правовій культурі: *правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правова демагогія*. Врешті-решт кризовий стан радянського суспільства сприяв розпаду Союзу РСР на ряд незалежних держав.

В Україні, з набуттям незалежності, проблем у правовій сфері не стало менше. Слабкість і корумпованість влади, неготовність законодавства до змін сприяли утворенню нерегульованого («дикого») ринку, фінансових пірамід, зростання інфляції, злочинної приватизації державного майна та іншого політичного, економічного та правового «бєзпрєдєлу», призвели до зубожіння більшої частини українського народу. Вертикаль влади в Україні була поділена на потужні центри впливу (Уряд, Секретаріат Президента, РНБО), які часто приймали суперечливі або дублюючі рішення, а іноді здійснювали конкурентне гальмування важливих (політичних, економічних, соціальних) процесів, ігноруючи конституційні норми, перебільшуючи своє місце в юридично закріпленій системі влади.

Нігілістичне ставлення до судових і правоохоронних органів в Україні багато в чому пов'язано з невтішними результатами останніх реформ[2]. Наприклад, судова реформа була спрямована на комплексні зміни у сфері правосуддя України, «досягнення стандартів ЄС до 2020 року», і як підсумок – на підвищення авторитету судових органів у свідомості громадян. З цією метою Верховною Радою України в період з 2014 по 2016 рік, було прийнято закони «Про відновлення довіри до судової влади в Україні», «Про забезпечення права на справедливий суд», внесено відповідні зміни в Конституцію України, в закон «Про судоустрій і статус суддів».

На жаль, дана реформа не дала очікуваного результату. По-пер-

[2] Комплексне дослідження «Ціна реформ: цілі, ход і результати системних змін в Україні (2014 – 2019 рр.)» проведено Українським Інститутом аналізу й менеджменту політики. URL: https://uiamp.org.ua/cref/cena-reform-celi-hod-i-rezultaty-sistemnyh-izmeneniy-v-ukraine-2014-2019-gg

ше, право призначати суддів перейшло до президента. Він також отримав вирішальний вплив у Вищій раді правосуддя у Верховному суді. Таким чином, політичний вплив на судову систему було зосереджено в одних руках, що ще більше загострило проблему політично мотивованих призначень і вироків.

По-друге, під приводом кваліфікаційного оцінювання відбувається «очищення» судової системи від недостатньо лояльних владі суддів. Наявність у процедурі цього оцінювання такого суб'єктивного елемента, як співбесіда з членами Вищої кваліфікаційної комісії суддів при вирішальному вплив президента на цю комісію дозволяє забракувати будь-якого «політично неблагонадійного» суддю або такого, який відмовляється виносити рішення, спущені зверху.

По-третє, витрати на функціонування судової системи зростають, а не зменшуються, всупереч задекларованим цілям реформи.

По-четверте, відсоток виправдувальних вироків не тільки не зростає, а навіть зменшився за останні роки, що свідчить про «каральний» ухил нашої судової системи, який ніяк не співвідноситься зі станом справ у країнах з розвиненою демократією.

По-п'яте, закон «Про внесення змін у Господарський процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс адміністративного судочинства України та інші законодавчі акти» звузив можливість доступу громадян до справедливого та незалежного правосуддя. Фактично, він запровадив майновий ценз на звернення до суду, в черговий раз збільшивши судові збори.

Реформування поліції також не увінчалося успіхом. Так, тільки за 2015 р. з органів внутрішніх справ було звільнено 47 тисяч співробітників (із 170 тисяч). Втрата такої кількості досвідчених кадрових співробітників неминуче позначилася на криміногенному стані в країні. Нові кадри хоча й були недостатньо лояльні до влади, проте не мали професійного досвіду, були пов'язані інструкціями, не пройшли належної підготовки. З 2016 р. кожен сьомий працівник уже покинув ряди нової поліції, причиною цього є розчарування у «новій-старій» системі, а також значні перевантаження на роботі. Починаючи з 2014 року, розкриття злочинів поліцією неухильно падає. Крім того, нова поліція не позбулася вад старої системи, а навпаки –

перейняла їх. Резонансні випадки корупції, вбивства громадян, торгівля наркотиками та зброєю і навіть міжусобні розбірки з участю поліцейських широко висвітлювалися засобами масової інформації.

Наведені зміни, у своїй більшості деструктивні, призводять в результаті до зростання правового нігілізму в Україні, появі нових форм його вираження.

Виділяють найбільш *загальні риси й особливості проявів правового нігілізму*, характерні для сучасних пострадянських держав (М. Г. Матузов):

- демонстративний, войовничий, цинічно-агресивний характер, який зазвичай не несе ніякої відповідальності;
- масовість, широка поширеність не тільки серед громадян, соціальних і професійних груп, але й у офіційних державних структурах, законодавчих, виконавчих і правоохоронних органах;
- різноманіття форм вияву – від кримінальних до легальних, від парламентсько-конституційних до мітингово-анархічних і охлократичних, від «верхівкових» до побутових. Для багатьох нігілізм став способом життя, звичною повсякденністю;
- особлива ступінь шкідливості, руйнівності; опозиційна і конфронтаційна спрямованість, що нерідко приймає форму «виклику»; поширення різного роду фобій, ворожнечі, нетерпимості, проявів екстремізму;
- злиття з державним, політичним, моральним, духовним, культурним, національним, інтелектуальним нігілізмом, що утворюють разом єдиний деструктивний процес, який веде зрештою до дестабілізації суспільства;
- абсолютне заперечення попереднього досвіду в ході демонтажу старої та створення нової системи, зміни образу життя, соціальних і моральних орієнтирів; домінування руйнівних тенденцій над творчими;
- огульна критика та заперечення всього і вся опонентами влади; поява крім «телефонного права» «мітингового правосуддя».

Наведені характеристики багато в чому відображають сучасні реалії в Україні.

Формування нігілістичного ставлення до права пов’язано та-

кож з проблемами, існуючими у соціальній сфері. За результатами дослідження SOCIS, на грудень 2019 року серед найбільш важливих проблем, що цікавили громадян України, з 2-го по 6-те місце посідають відповідно: низький рівень заробітної плати чи пенсії; підвищення тарифів на комунальні послуги; підвищення цін на основні товари, інфляція; неможливість отримати якісне медичне обслуговування; відсутність роботи, безробіття [3]. Відсутність гідної оплати праці, дієвих соціальних гарантій і пільг призводять до зубожіння людей, штовхають їх на шлях правопорушень, сприяють поширенню нігілістичних настроїв в Україні. Особливо гостро ці проблеми стоять перед молоддю.

3. Форми прояву аномалій у правовій культурі

Персоніфікація сучасного суспільства підкреслює пріоритет індивідуального над колективним. Кожна людина сьогодні не тільки член суспільства (соціальної групи), але й індивідуальність, яка діє, виходячи з власного розуміння правових норм. Все це призводить до загострення міжособистісних відносин. Наслідком можуть стати правопорушення з проявом *цинізму.*

Взагалі під ***цинізмом*** (пізньолат. *cynismus*, від грец. *kynismos* – вчення кініків) розуміють відверте, зухвало-зневажливе і презирливе ставлення до норм суспільної моралі, культурних цінностей та уявлень про благопристойність, негативне ставлення до загальноприйнятих норм моралі, до офіційних догм панівної ідеології.

В юридичній літературі *правовий цинізм* характеризується як свого роду «вершина» юридичної демагогії. Про правовий цинізм йде мова, коли в наявності демонстрація найбільш нахабних, відверто зухвалих форм правової демагогії, явного нехтування правом при використанні його з певною корисливою метою (В. М. Баранов, Г. Г. Костакі).

А. Ф. Крижановський зазначає, що правовий цинізм тісно примикає до правового нігілізму, це свого роду *«нігілістичне ставлення до права в його рафінованому вигляді».*

[3] Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження «Соціально-політична ситуація в Україні на початку грудня 2019 року». URL: http://socis.kiev.ua/2019-12-2/

Прикладом прояву правового цинізму можуть бути нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями у Збройних Силах України (Ст. 406 КК України). Цей вид злочину часто має характер знущання над військовослужбовцями, цинічного ставлення до правових і моральних принципів і норм з боку правопорушника. Так звана «дідівщина» залишається серйозною проблемою для української армії, особливо якщо враховувати високий рівень її латентності.

Широко поширений правовий цинізм у компетентній сфері. Однак виявлення та боротьба з даною аномалією пов'язана з низкою проблем, оскільки вона існує в закритому від «сторонніх» (суспільства, ЗМІ) середовищі (наприклад, силові структури держави), а також «професійно» («компетентно») захищається корпоративними зусиллями його носіїв. Перевищення влади, зловживання владою адміністратором часто маскується під личиною «принципової позиції, заснованої на законі», «захисту порядку» і т. п. Порушення законодавства, зневажливе ставлення до норм права при цьому часто здійснюється відкрито, з брутальною відвертістю. До проявів правового цинізму належить також пошук «лазівок» в чинному законодавстві, використання «телефонного», а не діючого в державі права тощо. У динаміці розвитку цих видів злочинів, на жаль, існують негативні тенденції.

Під ***правовим ідеалізмом*** *(романтизмом, фетишизмом)* розуміють перебільшення, переоцінку реальних регулятивних можливостей права.

До найбільш поширених *форм прояву правового ідеалізму* (грец. *idea* – поняття, уявлення) можна віднести (А. М. Шепельов):

– існуючу в свідомості певної частини населення перебільшену оцінку здатності права вирішувати виникаючі в суспільстві проблеми;
– надання праву функцій регулювання тих суспільних відносин, які цього не потребують;
– спробу прискорити соціальний прогрес за допомогою одних тільки нормативно-правових актів, без реального обліку існуючих в країні соціальних, політичних і економічних чинників.

Джерела правового ідеалізму українського народу слід шукати в його правовому менталітеті. Для українця традиційним був прикордонний стан між правом соціального служіння та прагненням до індивідуалізму, до приватної власності, до самоврядування. В менталітеті утвердилося ідеалізоване сприйняття права в суспільному житті, і поряд з нейтральним (навіть нігілістичним) ставленням до закону завжди існувала віра в необмежені регулятивні можливості права (М. Ю. Рязанов).

В 1991 році, на початковому етапі побудови незалежної держави, ідеї демократії, правової та соціальної держави, досягнення життєвого рівня розвинених країн та ін. отримали своє закріплення в законодавстві України. І багато хто щиро вірив, що з прийняттям нових законів ми порвемо зі спадщиною соціалістичної епохи, долаючи кризовий стан, і вийдемо на лідируючі позиції в світі. Між тим чимало прогресивних ідей, закріплених у Конституції України 1996 року, не були реалізовані, а залишилися деклараціями.

Прояв правового ідеалізму в Україні може бути пов'язаний, зокрема, з наданням ряду стратегічних політичних програм статусу рятівних. Наприклад: «впровадження ліберальних цінностей зміцнить економіку держави», або «тісна співпраця з МВФ призведе до модернізації виробництва», або «вступ до НАТО сприятиме просуванню до європейських стандартів демократії, забезпечить темпи розвитку соціальної сфери в країні», або «створення єдиної автокефальної церкви об'єднає громадян України». Фетишизація даних ідей, безсумнівно, має зворотну негативну сторону. Не кажучи вже про те, що реалізація окремих програм може деструктивно вплинути на культурну самоідентифікацію народу України, його самобутність і цілісність.

В якості прояву правового ідеалізму можна розглядати внесення в Конституцію України стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Це положення є лише політичним гаслом, тому що його реалізація залежить від України меншою мірою, ніж від її західних партнерів. Дану норму можна порівняти, наприклад, зі спробою Бразилії в 2011 році конституційно закріпити право громадян *на щастя*. В разі реалізації даної програми, пожартував М. Г. Матузов, виникне необхідність створити й міністерство

щастя (щось на зразок міністерства правди Дж. Оруелла), інакше хто ж буде забезпечувати це право.

Завжди треба мати чітке уявлення про межі та реальні можливості нормативно-правових актів, шляхів їх втілення в життя. Давно сказано: щоб не розчаровуватися, не слід зачаровуватися. Революція гідності зародила в українському народі надію на краще життя, однак сьогоднішній стан України та положення в ній громадян призводять до глибокого розчарування. Тому нігілістів, зневірених в сучасній правовій системі, стає все більше. Яскравим прикладом цього слугують результати дослідження, проведеного в грудні 2019 року соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи», відповідно до якого лише 45,5% респондентів охарактеризували події, що відбулися в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 року, як «Революцію гідності», 23% визначили ці події як «Антидержавний переворот», а ще 17,7% – як «вимушену зміну влади не цілком легітимними засобами» (при цьому у досліджені не враховувалась думка населення Криму і непідконтрольних Україні окремих районів Донецької та Луганської областей) [4].

До правового ідеалізму досить близький такий вид аномалії в правовій культурі, як *правовий догматизм (формалізм)*.

Одним із принципів адміністрування є єдиноначальність. Цей принцип обумовлений необхідністю повноцінної реалізації завдань, покладених на апарат управління. Він полягає в наділенні керівника будь-якого рівня всією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих, а саме:

– покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за всі сторони його діяльності в межах компетенції;
– наданні керівнику права одноособово приймати рішення, віддавати накази;
– забезпеченні виконання зазначених рішень (наказів), виходячи із всебічної оцінки обстановки та керуючись вимогами законів України.

[4] Ставлення українців до подій на Майдані наприкінці 2013 — на початку 2014 року. URL: http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-ukraintsiv-do-podii-na-maidani-naprykintsi-2013-na-pochatku-2014-roku

Жорстка прив'язка начальницького складу в процесі службової діяльності до норм законодавства може призвести до появи та розвитку *правового догматизму.*

Правовий догматизм (грец. *dogma* – думка, вчення, постанова) характеризується формальним прийняттям (без доказів, на віру) положень законів, ототожнення їх із правом, сліпе наслідування догмі права.

Правовий догматизм часто притаманний молодим керівникам. Система підготовки в навчальних закладах України спрямована на виховання у майбутніх фахівців нетерпимості до порушень норм законодавства, вимогливості щодо точного, беззаперечного виконання обов'язків. Ці позитивні правові установки, однак, можуть заподіювати соціальну шкоду у разі, якщо правова форма ставиться вище її соціального сенсу, якщо відбувається відрив закону від права.

Відсутність досвіду управління і вирішення конфліктних ситуацій змушує молодого керівника шукати опору виключно у вимогах норм законів і підзаконних актів. Без уваги при цьому залишаються докази, не враховуються різного роду обставини, головною визнається норма, її обов'язковість, караність.

Іноді під правовим догматизмом може ховатися інша форма аномалії в правовій культурі – *правова демагогія*.

Демагогія (давньогрец. *demos* – народ і *ago* – вести; керівництво народом; запобігливість перед народом) – набір ораторських і полемічних прийомів та засобів, що дозволяють ввести аудиторію в оману і схилити її на свою сторону за допомогою хибних теоретичних міркувань, заснованих на логічних помилках (софізмах).

Під ***правовою демагогією*** слід розуміти специфічний вид соціальної демагогії, який полягає в суспільно небезпечному, навмисному, обманному, конфліктному, зовні ефектному впливі окремої особи або об'єднання громадян (іноземців) на почуття, знання, дії людей, які їм довіряють, за допомогою різних форм помилкового одностороннього або грубо спотвореного зображення правової дійсності для досягнення власних хибних корисливих цілей, які зазвичай ховаються під виглядом користі народу і добробуту державі.

До основних *форм офіційного та неофіційного прояву правової демагогії* Г. Г. Костакі відносить наступні варіанти поведінки:

– вимогу прийняти нормативно-правовий акт щодо предмету, який в принципі не може бути об'єктом юридичної регуляції;
– пропозицію скасувати науково обґрунтований і ефективний закон, який для певної частини громадян обтяжливий, але в цілому необхідний державі;
– штучне протиставлення один одному різних за юридичною силою нормативно-правових актів;
– не аргументована, а суто емоційна критика законів держави;
– визнання «кваліфікованого мовчання» законодавчого органу як небезпечної та навмисної прогалини законодавства;
– акцент на права людини при повному забутті інших юридичних і загальнолюдських цінностей;
– підміна юридичної аргументації при оцінюванні того чи іншого правового явища, процесу, стану моральними аргументами;
– огульне розвінчання всіх результатів вітчизняної правової науки й практики;
– обвинувачення того чи іншого відомого діяча, посадової особи або впливової організації в здійсненні злочину за відсутності реальних доказів;
– свідоме прийняття декларативних за формою нормативно-правових актів.

В Україні правова демагогія є «дієвим» способом боротьби за владу. Популізм і демагогія під час проведення передвиборчих кампаній охопили практично всі політичні партії. Цим пороком в Україні різною мірою вражені усі гілки державної влади, органи місцевого самоврядування.

Прикладом правової демагогії може слугувати прийняття документів, які мають стратегічне значення, але в яких визначені цілі не підкріплюються реальними економічними розрахунками, перетворюючись на гасла. Наприклад, «Програма діяльності Кабінету Міністрів України» [5] від 04.10.2019 року, що розрахована на період до 2025 року, містить цілу низку положень, виконання яких викликає сумніви у експертного співтовариства. Зокрема до таких положень

[5] Програма діяльності Кабінету Міністрів України від 04.10.2019 р. URL: https://program.kmu.gov.ua

можна віднести: збільшення тривалості життя громадян України на 5%; зниження рівня безробіття на 4,6%; зростання економіки України (ВВП) на 40%; збільшення експорту в 2 рази і т. д. В документі з'являються нові евфемізми. Так, за тезою про необхідність підвищення продуктивності й ефективності використання землі ховається зняття мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення. Тобто, використовуючи демагогічні прийоми, робиться спроба провести реформи, які негативно сприймаються в суспільстві. Згідно з результатами опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2019 року, лише 19% опитаних підтримують продаж землі сільськогосподарського призначення, 73% – проти цієї ініціативи, 8% – не визначилися [6].

Вирішення нагальних проблем у суспільстві часто одягається у форму перспективних планів не тільки на п'ять, але й на десять і більше років. Зрозуміло, що за невиконання цих програм відповідальності ніхто нести не буде. Але сьогодні можна «з високої трибуни» говорити про вагомий внесок у розвиток держави, зважену соціальну політику щодо громадян, а потім коригувати ці програми та приймати їх на новий п'яти- або десятирічний термін.

За обговоренням таких глобальних проблем, як євроінтеграція, вступ до блоку НАТО, надання «Томосу» – в тіні залишаються невирішені соціальні проблеми. Прагнення демагога сподобатися населенню, отримати політичні дивіденди призводить до умисного перекручення фактів і статистичних даних (наприклад, кількості правопорушень), соціально-правового клімату в цілому.

Різновидом аномалії в правовій культурі, що отримала поширення в українському суспільстві, є *правовий інфантилізм.*

Сутність ***правового інфантилізму*** (лат. *infantilis* – дитячий) полягає в недостатній сформованості та прогалиності правових поглядів, знань, установок, уявлень.

Зазвичай правовий інфантилізм розглядається на рівні незнання права, що уявляється неправильним. По-перше, у зв'язку з тим, що повне (абсолютне) незнання права деліктоздатним суб'єктом практично неможливе, оскільки в процесі соціалізації кожна людина на-

[6] Отношение украинцев к внедрению продажи земли. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/otnoshenie_ukraincev_k_vnedreniyu_prodazhi_zemli.html

буває хоча б мінімум знань про правову дійсність. По-друге, все про право знати неможливо. Не тільки звичайна людина, але навіть юрист не в змозі знати всі правові нормативи. В науковій літературі вже давно утвердилася думка, що презумпція знання закону кожним членом суспільства – суть юридична фікція. Тому в даному випадку йдеться про відсутність того мінімуму правових знань, який обумовлює соціально-правову активність особи, регуляцію її власної поведінки та правильну оцінку діяльності щодо застосування і виконання права.

Правовий інфантилізм слід розглядати як явище, що існує тільки на рівні буденної правової культури, оскільки професійна і тим більше наукова правова культура формуються на базі глибокого знання правових приписів, уміння користуватися юридичним інструментарієм у практичній діяльності та узагальнювати наявний правовий досвід.

В Україні правовий інфантилізм проявляється через значну кількість дрібних правопорушень. За статистикою, більшість цих правопорушень скоює молодь, яка тільки проходить процес правової соціалізації. Хоча вважається, що правовий інфантилізм є порівняно легко переборною формою правових аномалій, масштаби цього явища небезпечні для українського суспільства.

З правовим інфантилізмом межує ***правовий дилетантизм*** (лат. *delecto* – забавляти, бавити). Він означає легковажне ставлення до права, вільне поводження із законами або оцінками юридичної ситуації за наявності поверхневих, безсистемних знань (про все потроху). Дана аномалія пов'язана не з намаганням досягти особистих (групових) корисливих цілей, а в силу недбалого ставлення до правових цінностей. Дилетант впевнений у наявності юридичних знань при реальній їх недостатності, прогалиності або відсутності.

Прикладами прояву правового дилетантизму можуть бути: поверхове або неадекватне тлумачення правових норм; неправильна оцінка юридичної ситуації; відсутність системного підходу та ін.

Ця форма може набути особливої небезпеки в разі, якщо думка дилетанта поширюється як авторитетна через засоби масової інформації. Сьогодні, за даними соціологічних досліджень [7], українське

[7] Чи є шанс у націонал-радикалів прийти у владу в Україні? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-44081903

суспільство охопив процес радикалізації. Тому виникає необхідність звернути увагу на ще один різновид аномалії в правовій культурі – *правовий радикалізм*.

Сам термін ***«радикалізм»*** (пізньолат. *radicalis* – корінний) на латині означає безкомпромісне прагнення йти до кінця, добиватися корінних змін і максимальних результатів у будь-якій сфері діяльності. Виділяють різні типи радикалізму: політичний, церковний, філософський, революційний, правовий тощо.

У політології радикалізм розглядається як у *позитивному (реформізм)*, так і в *негативному (екстремізм)* ракурсі. Під ***реформізмом*** (лат. *reformare* – перетворювати) розуміється радикальна течія, яка висуває ідеологічні цілі перетворень і діє зазвичай у рамках існуючого ладу. Конфлікт інтересів і цінностей дозволяється в цьому випадку на підставі компромісу або використання ресурсу влади, а реалізація мети можлива тільки правлячою політичною елітою і на правовій основі. ***Екстремізм*** (лат. *extremus* – крайній, надмірний) – це крайня радикальна течія, ідеологічні цілі якої пов'язані з руйнуванням існуючого ладу із застосуванням насильства. Дії екстремістів протиправні, здійснюються індивідуально або невеликою групою (терористичний акт або змова), або частиною суспільства в масових діях (революція або бунт) (І. М. Лопушанський).

Радикалізм у правовій сфері націлений на зміну існуючої системи правових цінностей. Тому доцільним є сприйняття правового радикалізму як різновиду аномалії в правовій культурі. Недарма М. Г. Матузов зазначав, що стереотипом мислення будь-якого радикала є нігілізм, навіть якщо він цього не усвідомлює.

Правовий радикалізм характеризує орієнтацію свідомості особистості щодо права, законів, прав громадян, інших правових цінностей на принципові зміни зазначених правових об'єктів шляхом рішучих, кардинальних дій (В. М. Коробка, В. В. Пашутін).

Можна також виділяти й ***інші форми проявів аномальності у правовій культурі***, наприклад:

– *правовий волюнтаризм* (англ. *voluntary* – добровільний) – прагнення реалізувати бажані цілі без урахування об'єктивних обставин і можливих наслідків;
– *правовий популізм* (лат. *populus* – народ) – виявляється в під-

кресленні виняткової ваги свого ставлення до справи, готовності «працювати на публіку», помилково розраховуючи на популярність власних правових поглядів і практичних дій;

– *правовий релятивізм* (лат. *relativus* – відносний) – виявляється в переконанні, що право є чимось відносним. У «досвідчених руках» тлумачення закону часто перетворюється на професійні пересуди. Спритний юрист нерідко фальсифікує право;
– *правовий скептицизм* (грец. *skeptikos* – розглядає, досліджує) – утримання від суджень про правові явища, обумовлене сумнівами про цінності права;
– *правовий егоцентризм* (*суб'єктивізм*) (лат. *ego* – я, *centrum* – центр кола) – одностороннє ставлення індивіда до правових розпоряджень: визнання своїх прав і заперечення своїх обов'язків;
– *правовий конформізм* (пізньолат. *conformis* – подібний, згідний) характеризується пасивним, некритичним сприйняттям правової дійсності, прагненням пристосуватися під сформовані стандарти правової поведінки, догодити авторитетам.

Однак ці явища або мають незначні особливості порівняно з розглянутими вище аномаліями в правовій культурі, або безпосередньо входять до її структури.

Слід зазначити, що правовий ідеалізм, догматизм, інфантилізм, дилетантизм, правова демагогія і т. д. зрештою породжують у значної частини населення кризу віри в регулятивні можливості законодавства, загострюють неповажне ставлення до права та всієї правової дійсності, тобто, по суті, виступають джерелами крайньої форми прояву аномалій у правовій культурі – правового нігілізму.

4. Особливості аномалій у правовій культурі в професійній юридичній сфері

На переломних етапах розвитку будь-якого суспільства помітно зростає роль силових структур у механізмі держави (правоохоронних органів, органів державної безпеки). Протиборчі політичні сили часто прагнуть поставити під свій контроль або, як мінімум, заручитися підтримкою даних інституцій. Однак втягнення їх у «політич-

ні розборки» тягне за собою серйозну загрозу всьому суспільству. В сучасних державах склалася практика обмеження участі силових структур у владовідносинах. Суспільство страхується від їх включення до політичної боротьби шляхом законодавчого оформлення їх компетенції та залежності даних органів від різних гілок влади. Але слід враховувати, що в умовах персоніфікації суспільства об'єктивні процеси суспільного розвитку багато в чому залежать не від існуючого закріплення правових нормативів, а від ролі окремих суб'єктів, їх розуміння правових явищ, часто ситуативного.

Діяльність юристів, і насамперед тих, хто здійснює правозастосовну діяльність, носить державно-владний характер, і наслідки прояву аномальності в їх правовій культурі бувають особливо тяжкими.

Аномалії в правовій культурі юристів представляють собою відхилення від норми всіх або декількох елементів у структурі правової культури, які викликають негативні зміни і знаходять своє відображення в різних аспектах професійної діяльності, а також в особистості юриста. Вони являють собою трансформацію спочатку «правильних» понять, відносин, уявлень в «неправильні», спотворені, і неминуче зачіпають пануючу систему цінностей (ціннісних орієнтацій). Своєю чергою, відхилення в системі ціннісних орієнтацій призводять до суперечливості цієї системи, її нестійкості. Наприклад, якщо уявлення юриста про справедливість зводяться до особистої вигоди, незалежно від способів її досягнення, то така система цінностей стає джерелом корисливих, кар'єристських мотивів і прагнень (П. П. Баранов).

На думку В. П. Сальникова і С. І. Захарцева, загальна класифікація за типом: правовий нігілізм, ідеалізм, інфантилізм і т. д., ***не підходить*** *при аналізі правової культури і правосвідомості представників юридичної сфери.* Це пов'язано з тим, що в органи правопорядку приходять працювати люди з достатніми правовими знаннями. При цьому у своїй щоденній професійній діяльності вони постійно застосовують правові норми, тим самим навчаючись і розвиваючись. Також їм не має бути властивий правовий нігілізм, оскільки робота в правоохоронних органах і заперечення значення права – речі апріорі не сумісні.

В результаті проведеного соціологічного дослідження

В. П. Сальников і С. І. Захарцев запропонували власну класифікацію аномалій правової культури юристів [8]. Ця класифікація охоплює широкий спектр аномалій у професійній юридичній сфері. Вони виділили певні типи професійних аномалій *співробітників поліції, суддів, прокурорів, учених-юристів*.

У навчальному посібнику буде проаналізована лише класифікація аномалій у правовій культурі ***співробітників поліції,*** що являється достатнім для розуміння запропонованого підходу і досягнення навчальних цілей.

Перший тип аномалій умовно названий ***«боязнь права»***, боязнь своїх повноважень. Ця аномалія присутня у співробітників, які уникають приймати рішення з питань, що належать саме до їх правових повноважень, компетенції. *Таким працівникам властиві:*

- боязнь помилитися;
- бажання отримати конкретну вказівку від керівництва з кожного приводу;
- категоричне неприйняття рішень за «гострими» оперативними питаннями;
- побоювання змови («підстави») проти себе з боку колег;
- постановка грифа секретності «на всяк випадок»;
- «розмивання» відповідальності шляхом численних узгоджень;
- стійке бажання не працювати, а давати поради колегам;
- відсутність прояву ініціативи;
- ставка на підлеглих, які беззаперечно підкоряються і виконують накази, незалежно від їх законності, моральності й чесності.

В основі цієї правової аномалії іноді лежать причини, пов'язані не з професійною діяльністю, а з життєвими обра́зами і комплексами. Наприклад, неприязне ставлення (а то і таємна ненависть) до всіх людей, більш освічених, красивих, молодих, сильних, успішних.

Другий тип аномалії в правовій культурі співробітника поліції позначений як ***правовий цинізм***. Він полягає в тому, що працівник вважає обов'язковим дотримання закону усіма, крім себе самого.

[8] У дослідженні В. П. Сальникова і С. І. Захарцева йдеться про професійну деформацію правосвідомості юристів, однак в аспекті даного навчального посібника доцільніше використовувати категорію «аномалії в правовій культурі» юристів.

Цей поліцейський володіє правовими знаннями (тобто, немає правового інфантилізму), переконаний в необхідності дотримання норм (тобто, немає правового нігілізму) і не допускає зміни своїх поглядів. Однак це стосується інших людей. У своїй же поведінці (на роботі й у побуті) він спокійно допускає порушення норм права. Причому, якщо поліцейські, які стали на злочинний шлях, свою поведінку зі зрозумілих причин намагаються приховати, то зазначена категорія співробітників своєю поведінкою охоче демонструє зневажливе цинічне ставлення до права, виставляє її напоказ.

До типових випадків цинічного ставлення до права *в особистій поведінці* належать безкарна їзда за кермом у нетверезому вигляді, хуліганські витівки на вулиці і т. д., що супроводжується гордими розповідями про свою відважність наступного робочого дня. *На службі* цинізм до права виявляється в демонстративному ухиленні від вимог законодавства, відомчих наказів, інструкцій тощо. При цьому час і обстановка не перешкоджають такому поліцейському діяти в суворій відповідності до вимог законів і наказів. Тобто, зазначена поведінка не викликана певною необхідністю або виправдувальною мотивацією.

До *третього типу* належать працівники, які *бажають боротися зі злочинністю* і добре виконувати свої обов'язки в правильних цілях. Проте з часом на основі правильних і зрозумілих установок у них спотворюється сприйняття дійсності, оточуючих людей, у тому числі колег по роботі. Таких поліцейських можна поділити на дві групи.

Перша група хоча і викривлено сприймає навколишню дійсність, але не йде на злочини і правопорушення «на благо закону» (тип – ***«криве дзеркало»***).

Їх аномальність полягає в зайвій підозрілості, яка іноді доходить до маніакальної, у постійному виявленні за собою спостереження та ін. Цим особам властива недовіра до колег, підозра їх у корумпованості, зловживаннях тощо. Причому для виникнення таких підозр достатньо плітки, наклепу, необережного висловлювання. Як правило, зазначені працівники позбавлені почуття гумору або мають дуже специфічний гумор.

Відхилення від норми у таких працівників найбільш яскраво

проявляються:

– у чітко вираженому звинувачувальному ухилі рішень та висновків за кримінальними та оперативними справами;
– в абсолютній упевненості у власній непогрішності;
– у небажанні перевіряти власні підозри і умовиводи, що мають звинувачувальний ухил;
– у довільному, як правило, явно поширювальному тлумаченні закону.

Друга частина співробітників, на відміну від першої, для досягнення, здавалося б, правильних цілей, наприклад, боротьби з злочинністю, здатна здійснювати і здійснює злочини (***ефект «Робін Гуда»***). Як вважають зазначені особи, вчинені ними злочини «йдуть на благо суспільству». Такій мотивації допомагає фраза з кінофільму «Місце зустрічі змінити не можна»: *«Злодій повинен сидіти у в'язниці, і нікого не цікавить, яким способом я його туди відправив».* Злочини, що вчиняються «на благо», можна умовно класифікувати за спрямованістю:

– злочини, спрямовані на притягнення до кримінальної відповідальності та засудження особи, яка ймовірно вчинила злочин. До таких злочинів належать: зловживання та перевищення службових повноважень; службовий підлог; фальсифікація доказів; провокація хабара тощо. Типовими випадками подібних злочинів є підкидання в ході слідчих дій боєприпасів, зброї, наркотичних речовин;
– злочини, спрямовані на розправу з особою, яка ймовірно вчинила злочин. До зазначених злочинів належать такі дії, як побиття під час затримання або доставляння у підрозділ поліції; знущання, катування та ін.

Для всіх працівників, які мають третій тип аномалії в правовій культурі, незалежно від того, йдуть вони на злочин чи ні, характерно, що їх свідомість не схильна змінювати точку зору. Якщо вони запевнили себе у винуватості тієї чи іншої особи, то переконати їх в іншому практично не можливо. Навіть якщо з часом встановлюється справжній винний, такі співробітники свою неправоту в підозрах не визнають, придумуючи різні доводи.

До *четвертого типу* належать співробітники, у яких бажан-

ня боротися з злочинністю і виконувати свої обов'язки пропадає (або спочатку відсутнє) і обертається на злочинність (т. зв. ***«переродження»***).

Злочинна поведінка таких осіб зазвичай пов'язана з незаконним збагаченням, корупційними проявами, тобто з корисливим мотивом.

Одна частина таких працівників приходить до органів правопорядку з правильними установками і переконаннями. Але злочинне середовище, не досягнення справедливості «ламає» їх психологію. Вони стають «мудріше», тобто вчаться «закривати очі» на злочинне збагачення, при можливості особисто брати участь у збагаченні. У виправдання власних дій наводять фрази «світ змінити не можна», «начальники теж незаконно заробляють» і т. д. Надалі такі співробітники все активніше включаються в процес власного збагачення різними способами: «кришування» фірм, участь у рейдерських захопленнях, вибивання боргів, штучне створення підприємцям «проблем» і їх «вирішення» за винагороду тощо.

Інша частина співробітників поліції навмисно йде в органи правопорядку, щоб з використанням службового становища заробляти гроші. У зазначених осіб вже спочатку присутня злочинна установка, яку неможливо як-небудь змінити. Наприклад, цим може бути викликаний підвищений інтерес до роботи в підрозділах, націлених на боротьбу зі злочинністю в економічній сфері.

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміється під аномаліями в правовій сфері?
2. Охарактеризуйте співвідношення категорій «деформації правосвідомості» та «аномалії в правовій культурі».
3. Дайте визначення правового нігілізму.
4. Проаналізуйте причини нігілістичного ставлення до закону та суду в традиціях українського народу.
5. Проаналізуйте зміст категорії «правовий цинізм».
6. Дайте визначення правового ідеалізму.
7. Чим відрізняється правовий догматизм від правового ідеалізму?
8. Наведіть найбільш розповсюджені форми прояву правової демагогії.

9. Що розуміється під правовим радикалізмом?
10. Чи існують особливості аномалій у правовій культурі в професійній юридичній сфері?

Рекомендована література:

1. Баранов П. П., Мещерякова Л. В. Правовая психология курсантов вузов МВД России : монография. Ростов-на/Д.: РЮИ МВД России, 2001. 168 с.
2. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Х.: Фолио, 1999. 607 с.
3. Костаки Г., Злобин С. Правовая культура общества и ее основные элементы. *Закон и жизнь*. 2003. № 12. С. 4–10.
4. Коробка В. М., Пашутін В. В. Сучасна правосвідомість слідчих (теоретико-соціологічний аспект). Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. 124 с.
5. Крижановський А. Ф. Правовий цинізм у юридичній сфері. *Правове життя сучасної України* : тези доп. міжнар. наук. конференції / відп. ред. Ю. М. Оборотов. О.: Фенікс, 2010. С. 64–66.
6. Лопушанский И. Н. Радикализм: теория и практика : учебное пособие для магистратуры. С.-Пб.: С-Пб. юридический институт, 2016. 48 с.
7. Матузов Н. И. Правовой идеализм как оборотная сторона правового нигилизма. *Правовая культура*. 2013. № 1. С. 8–18.
8. Матузов Н. И. Правовой нигилизм как образ жизни. *Правовая культура*. 2012. № 1. С. 8–24.
9. Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Социология преступности* (*Современные буржуазные теории*). URL: https://scepsis.net/library/id_632.html
10. Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2000. № 2. С. 23–31.
11. Рязанов М. Ю. Слов'янське право в правовій спадщині України : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 160 с.
12. Сальников В. П., Захарцев С.И. Правосознание юриста и правовой нигилизм: современные проблемы профессиональной деформации. *Юридическая наука: история и современность*. 2013. № 11. С. 11–29.
13. Сальников В. П., Захарцев С. И. Профессиональная деформация правосознания ученых-юристов: некоторые размышления по итогам исследования. *Юридическая наука: история и современность*. 2015. № 11. С. 172–180.

14. Туманов В. А. О правовом нигилизме. *Советское государство и право*. 1989. № 10. С. 20–27.
15. Цена реформ: цели, ход и результаты системных изменений в Украине (2014 – 2019 гг.) / под ред. В. М. Якушика. Днепр : Середняк Т. К., 2019. 209 с.
16. Черкас М. Є. Радикалізм як форма деформації правосвідомості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 27. С. 117–127.
17. Чувакова А. М. Класифікація аномалій у правовій сфері. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 300–317.
18. Чувакова А. М. Деякі аспекти правових аномалій. *Lex Portus*. 2017. № 3. С. 155–161.
19. Шепелев А. Н. Проблемы изменения правового сознания в современном российском обществе. *Правовая политика и правовая жизнь*. 2003. № 4. С. 139–143.

ТЕМА 5.
ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Поняття менталітету. Співвідношення менталітету і суспільної свідомості. Основні ознаки менталітету. Рівні зовнішнього прояву менталітету. Фактори, що впливають на становлення і розвиток менталітету.

Поняття та ознаки правового менталітету. Структурні елементи правового менталітету. Усвідомлений (рефлексивний) і неусвідомлений (нерефлексивний) рівні правового менталітету. Функції правового менталітету. Класифікація правового менталітету.

Етнокультурний зміст права і правовий менталітет.

Особливості українського національного характеру. Вплив східної (греко-візантійської) і західної (римсько-латинської) правових традицій на формування правового менталітету українського народу. Основні риси правового менталітету українського народу.

1. Менталітет: поняття і загальна характеристика

Діалектику симбіозу правового менталітету та правової культури можна висловити прийнятою в історичній етнології формулою: *«менталітет – центральна зона культури».*

Поняття «менталітет» («ментальність») широко поширене і використовується в усіх сферах суспільного життя, як на буденному, так і на професійному рівні, як у художній, так і в науковій літературі. За допомогою категорії *«менталітет»* зазвичай характеризують непомітні особливості культури, підкреслюють етнічну та соціальну обумовленість способу мислення й стереотипів поведінки, виділяють ті явища суспільного життя, які часто складно раціонально пояснити. У подібному значенні Освальд Шпенглер використовував образ *«душа культури».* Це яскраво висвічує значення цього феномену в структурі суспільної та групової культури.

Термін «менталітет», «ментальність» походить від латинського слова *mens*, що в перекладі означає розум, мислення, спосіб мис-

лення, душевний склад. У науковий обіг дану категорію запровадив у 1922 році французький філософ, соціолог, етнограф Люсьєн Леві-Брюль у своїй праці «Первісне мислення». Використовуючи етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, які перебувають на різних етапах соціокультурного розвитку, він сформулював положення, згідно з яким певним соціально-культурним структурам відповідають певні колективні типи мислення. Терміном «ментальність» Леві-Брюль позначив спільність сприйняття світу первісними людьми, яка абсолютно відрізняється від сприйняття сучасними людьми. Систематичне дослідження менталітету прийнято пов'язувати зі школою «Анналів», що склалася у Франції в 30-ті роки XX ст., представленою іменами істориків Марка Блока і Люсьєна Февра. Під менталітетом розумівся свого роду *«розумовий інструментарій», «психологічне оснащення»,* які дозволяють усім членам суспільства сприймати навколишні події більш або менш однаково, що й забезпечує їх синхронні, гармонійні дії. Це «оснащення» забезпечує відчуття індивідом своєї однаковості серед «своїх» і відмінності, несхожості з «чужими».

Наразі в науковому середовищі існує велика різноманітність розгляду категорії «менталітет» (ментальність). Український дослідник етнічного менталітету Р. О. Додонов розподіляє наявні в науковій літературі ***визначення менталітету*** за групами:

- *описові визначення* (акцент робиться на перерахуванні всього, що входить до ментальності);
- *психологічні визначення* (представляють ментальність як характерну для конкретної культури специфіку психічного життя, при цьому може робитися акцент як на несвідомомий, так і на свідомомий рівень психіки, або на їх взаємне поєднання);
- *нормативні визначення* (орієнтують ментальність на «норми реакції», «систему навичок свідомості», характерні для даного соціального або етнічного утворення);
- *структурні визначення* (увага акцентується на структурі ментальних процесів, наприклад, «колективного пояснення дійсності»);
- *генетичні визначення* (менталітет пов'язується з генетичною

інформацією, яка передається у спадок, забезпечуючи ментальну спадкоємність);

– *історичні визначення* (ментальність постає як процес «історичної пам'яті», як «осадок історії»).

Кожен з цих підходів зосереджується на окремих характеристиках ментальності. З метою їх узагальнення, виявлення якогось «спільного знаменника», Р. О. Додонов запропонував розглядати менталітет через максимально широку категорію – *«світосприйняття».* В такому випадку під *менталітетом* розуміється особливий, притаманний тільки даній етнічній спільності або соціальній групі, *стиль світосприйняття*.

Абстрактність категорії світосприйняття ускладнює теоретичне вивчення менталітету, тому в рамках даного курсу менталітет (ментальність) буде розглядатися з урахуванням позиції Л. М. Гумільова. На його думку, ***ментальність*** полягає в особливостях психічного складу й світогляду людей, які входять до тієї чи іншої етнічної цілісності. Вона постає у вигляді ієрархій ідей, поглядів, уявлень про світ, оцінок, смаків, культурних канонів і способів вираження думки, є істотною частиною етнічної традиції. Менталітет формується в ході тривалого історичного розвитку під впливом природно-кліматичних і геополітичних умов.

Менталітет є одним з найважливіших «накопичувачів» суспільно-духовних, етнокультурних складових – цінностей, установок, переконань, традицій, ритуалів, стереотипних моделей поведінки, емоційних рухів («жестів»), реакцій, імпульсів, інтенцій (прагнень) і т. д. (Р. С. Байниязов). З одного боку, він є результатом культури і традицій етносу, а з іншого – сам є глибинним джерелом розвитку останніх, визначає національний характер, національну модель соціальної поведінки.

У подальшому викладі категорії *«менталітет»* і *«ментальність»* будуть розглядатися як ***тотожні*** (ця позиція домінує в науковій літературі). Хоча існує й інше бачення їх співвідношення. Наприклад, на думку Д. В. Меняйло, вони є близькими, але не рівнозначними поняттями. Він вважає, що по-перше, «менталітет» первинний, а «ментальність» – вторинна у зв'язку з тим, що з'явилася як похідна від першого поняття, і по-друге, «менталітет» має тео-

ретичну значущість, він абстрактний, а «ментальність» виступає як ознака, характерна для реально існуючого, конкретного носія, вона «персоніфікована».

Часто менталітет співвідносять з категорією *«суспільна свідомість».* Безумовно, вони взаємопов'язані між собою, однак ці поняття не рівнозначні. Менталітет має своє, особливе місце в психологічних та ідеологічних структурах свідомості, обумовлене соціальними, етнічними, релігійними, історичними, науковими та іншими стереотипами людей, самобутністю їх включеності в той або інший соціум. А. С. Кармін у цьому зв'язку виділяє ряд *характеристик менталітету, які* ***відрізняють його від суспільної свідомості***:

По-перше, менталітет відображає *специфічні особливості певного типу культури*, особливий образ думок, який складається у тих, хто належить до даної культури. *«Якщо "вилучити" із суспільної свідомості те, що складає загальнолюдське начало, в "залишку" ми знайдемо менталітет суспільства».*

По-друге, менталітет є *історично зумовленим феноменом*. Він меншою мірою динамічний, ніж суспільна свідомість, він *стійкий* і *консервативний*. Менталітет зберігається майже в одному і тому ж вигляді впродовж історичних епох, трансформуючись лише внаслідок значних культурних змін.

По-третє, менталітет *входить до структури індивідуальної психіки людини в процесі її залучення до даної культури*. Ментальність, яка складається в особистості з раннього дитинства, включає в себе як загальні установки національної культури, так і їх варіації, пов'язані з особливостями субкультурного середовища, в якому особистість живе. На протязі життя ментальність особистості може модифікуватися, але відбувається це тільки при попаданні індивіда під вплив ментального поля якої-небудь нової для нього культурної форми, що як правило пов'язано з глибокими психологічними зрушеннями.

По-четверте, в менталітеті *суспільне та індивідуальне зливаються разом і стають неподільними.* Він уявляє собою і суспільне явище, яке виступає як незалежна від окремих людей соціокультурна реальність, і явище особистісне, яке характеризує психіку окремої людини. Менталітет народу є одночасно і ментальністю його

окремих представників. Бо кожен індивід, засвоюючи з дитинства менталітет свого народу, сприймає уявлення, які містяться в ньому, як свої власні, особисті.

По-п'яте, менталітет *укорінюється в несвідомих глибинах людської психіки.* Ментальні установки зазвичай здаються людині чимось само собою зрозумілим, і вона просто виходить із них у своєму мисленні й поведінці, не надаючи собі звіту, чому вона мислить і діє так, а не інакше.

Виділяють наступні принципові ***характеристики (ознаки) менталітету*** (С. С. Кирієнко):

- Менталітет являє собою функціональний шар історичної пам'яті, «спресованого» соціального досвіду всіх попередніх поколінь, який забезпечує синхронізовані відчуття, переживання та дії всіх або абсолютної більшості членів соціуму в однакових соціальних умовах.
- Менталітет – це гармонійна, внутрішньо несуперечлива, взаємопов'язана система характеристик, що дають відтворення стійких, повторюваних базових алгоритмів, які забезпечують цілісність соціуму в будь-яких, в тому числі й кризових умовах суспільного розвитку.
- Менталітет синтезує в собі ідеологію і віру, свідоме і несвідоме, логічне і емоційне, статичне і динамічне відчуття та дію.
- Ментальні норми є емоційно насиченими, важко формулюємими і, як правило, вони зафіксовані в соціокультурних імперативах поведінки, які передаються від покоління до покоління: забобонах, звичаях, традиціях, віруваннях.
- Ментальні характеристики найчастіше проявляються не стільки на рівні суворого формально-логічного аналізу, скільки «проговорюються» в прислів'ях, приказках, міфах, билинах, переказах, казках, анекдотах.

Найважливішим атрибутом менталітету є його константність, стійкість. Властивість стійкості менталітету, його базових характеристик актуалізується в кризових ситуаціях, коли з'являється жорстка необхідність зміни напрямку і способів колективної дії.

У зв'язку з тим, що основним «сховищем» менталітету є підсві-

домий рівень, у періоди стійкого стабільного розвитку суспільства ментальні відмінності здаються несуттєвими. У періоди суспільного «консенсусу» ментальні відмінності фіксуються на культурно-побутових відмінностях (мова спілкування, національна кухня, одяг, музика, література, звичаї, традиції). У періоди суспільних криз невинні ментальні відмінності переростають в принципові, такі що наближаються до антагоністичних, національно-етнічних протиріч.

Чимало вчених акцентує увагу на знаковій природі менталітету. Так, А. Ю. Мордовцев і Ю. О. Горьковенко визначають його як сукупність символів, що формуються в рамках кожної історико-культурної епохи з урахуванням національних і релігійно-етнічних особливостей суспільства. Ці символи фіксуються у свідомості суб'єктів, представників певного суспільства в процесі міжособистісного спілкування та діалогу шляхом повторення, «схематизації». Поняття, образи, ідеї слугують не лише способом вираження знань про світ і людину, але й складають основу поведінки індивіда, створюють певну цивілізаційну спрямованість, детермінують різні соціально-економічні та політико-правові процеси.

Зовнішні прояви менталітету простежуються на *емоційному, вербальному* і *поведінковому* рівнях.

Емоції людини відтворюються в переживаннях з приводу тих чи інших явищ навколишньої дійсності. Вони можуть виражатися у вигляді схвалення або несхвалення, обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів (наприклад, щодо прийнятого закону або іншого нормативно-правового акта; правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів; існуючої злочинності; правопорушень або системи боротьби з ними тощо).

Менталітет *проявляється у мові,* за допомогою якої висловлюється ставлення до певних подій, вчинків, намірів. Так, наприклад, різні верстви населення постійно отримують і сприймають певну інформацію щодо права від провладної або інтелектуальної еліти, але при цьому здійснюють власну семантичну інтерпретацію сприйнятого, спрощуючи її, переводячи у більш зрозумілі мовленнєві конструкції. Така інтерпретація відбувається за допомогою існуючих у мовленнєвому полі концептів. Опис концептів як духовних цінностей являє собою опис ментальної дійсності.

Яскраві прояви менталітету спостерігаються *в діях і стереотипах поведінки*. Буденне мислення фіксує наявність особливостей поведінки, інтегруючих темперамент, характер, культуру певного народу (підприємливість американців; пунктуальність англійців; акуратність німців; галантність французів; гостинність і запальність грузин; широта душі, неорганізованість і доброта росіян; працьовитість та індивідуалізм українців тощо).

Серед основних ***факторів**, які впливають на становлення і розвиток менталітету,* зазвичай виділяють:

– *природно-кліматичний,* за термінологією Л. М. Гумільова – *«годуючий» ландшафт.* На ранніх етапах становлення етнос практично повністю залежить від ландшафту, пристосовуючись до нього; на стадії зрілості етнос пристосовує, створює штучний ландшафт. Етнос, сформований у конкретних природно-кліматичних умовах, при зміні середовища проживання швидше стане змінювати природні умови, ніж змінюватися сам;
– *геополітичні умови,* які визначають добровільні або насильницькі, еволюційні або екстенсивні форми сприйняття етносом культури «ближніх» або «далеких» етносів;
– *соціокультурні умови*, які значною мірою формуються під впливом природно-кліматичних та геополітичних умов і виявляються в типі господарського життя, системі соціальних відносин, ціннісних орієнтаціях, нормах, стандартах поведінки, обрядах, звичках.

Безумовно, на формування менталітету впливають й інші фактори, наприклад: час, стан війни або миру, освіченість, релігійний фактор тощо.

Менталітет є складною ієрархічною системою, яка визначає загальну спрямованість, цілі та мотиви життєдіяльності людей в суспільстві. Залежно від галузі знань, в якій використовують цю категорію, менталітет отримує різне наповнення, звучання. Поряд з етнічним менталітетом виділяють політичний, правовий, економічний менталітет і т. д. Окрім того, відповідні ментальні характеристики застосовують до ***різних соціальних спільнот і груп***. Так, можна розглядати менталітет:

– *залежно від приналежності до певних класів* (верств, станів) *суспільства*: властивий інтелігенції, підприємцям, прихильникам тієї чи іншої політичної ідеології або, наприклад, релігійної конфесії (навіть у рамках світської держави) тощо;
– *залежно від територіальної ознаки*: сільський менталітет і менталітет жителів міста, регіональний менталітет (баварці у Німеччині, баски в Іспанії, простежуються ментальні особливості населення східних і західних регіонів України).

Наприклад, в якості критеріїв розмежування сільського й міського менталітету виділяють (В. І. Пищик): традиційність/урбанізованість ритмів життя; значущість/незначущість сільськогосподарської праці; колективізм/індивідуалізм ціннісних орієнтацій; соціальне усамітнення/відкритість; виконання соціальних ролей у вузьких/широких рамках.

О. С. Мельничук при вивченні ідеологічних аспектів міської правової системи виділяє міську правосвідомість і міську правову культуру поряд з периферійною та національною. При цьому автор розглядає залежність міської правової культури від ряду ментальних характеристик населення, зокрема пов'язаних з особливостями етнічного складу міських жителів у різних регіонах України, від стереотипів правової поведінки та правової комунікації, історично сформованих в умовах міського життя.

Відзначають також особливості світосприйняття, емоційних реакцій, стереотипів мислення і поведінки в соціальних групах, *виділених за професійною ознакою.* Умови життєдіяльності в таких групах, як військовослужбовці, моряки, лікарі, шахтарі тощо настільки специфічні, що накладають свій відбиток на менталітет їх представників. Наприклад, С. С. Соловйов зазначає, що *менталітет офіцерів* Збройних Сил виявляється в діях, вчинках, ціннісних орієнтаціях, установках, емоційних перевагах, висловлюваннях окремих осіб або груп, тобто своєрідному наборі індикаторів, доступних для спостереження й вимірювання у вигляді вербальних характеристик або результатів діяльності. Менталітет офіцерського складу слід розглядати як системоутворюючий фактор способу мислення, душевного складу офіцерів. Він лежить в основі їх статусної культури, свідомості, поведінки, діяльності, спілкування.

Менталітет соціальної групи, сформований протягом тривалого періоду часу, сприяє збереженню професійної спільності осіб, націлює на збереження й розвиток корпоративних правових традицій і цінностей, сприяє повноцінній реалізації функцій організації. Отже, соціальну групу можна (а в певних випадках і необхідно) кваліфікувати як суб'єкта менталітету. Але про груповий менталітет варто говорити лише у випадках:

– наявності *специфічних умов діяльності* відповідної соціальної групи,
– існування *стійких традицій*,
– *династійного* (хоча б частково) *вирішення кадрового питання*.

Суб'єктний склад соціальних груп, виділених за професійною ознакою, не однорідний. Можна визначити ментальний центр і периферію всередині будь-якої соціальної організації. Ментальні особливості соціальної групи акумулюються в її центральній зоні. Дану зону складають особи, які не просто підтримують корпоративні традиції й цінності, але й є їх носіями. Особи, які стохастично поповнюють кадровий склад організації й індиферентно ставляться до її традицій та цінностей, належать до периферійної зони.

Слід також виділити *визначальні* та *похідні* категорії. Етнічний менталітет, як найбільш стійке утворення, безумовно, буде домінувати над менталітетом соціальних спільнот і груп, виділених за професійними, територіальними або іншими ознаками.

2. Поняття та зміст правового менталітету

Правовий менталітет нерозривно пов'язаний із загальною ментальністю, принципами її формування та існування. Його виокремлення має практичну цінність для більш глибокого проникнення у правову тканину духовного світу індивіда, народу, нації.

Теорія правового менталітету наразі тільки формується. До цього поняття часто звертаються при вивченні *правової культури, правосвідомості, правового мислення.* Наприклад, на думку Р. С. Байніязова, правовий менталітет виражає відповідний образ (спосіб) сприйняття, оцінки, переживання, загалом – осмислення правових реалій; виступає як духовно-розумовий правовий устрій, що харак-

теризується культурологічною специфічністю; постає етноправовим інваріантом правової культури, «зберігачем» юридичної традиції суспільства. Ю. М. Оборотов багато в чому пов'язує різноманіття правових культур сучасності з правовим менталітетом, під яким розуміє особливості сформованої системи правових цінностей, психологічного оснащення їх сприйняття й використання. О. І. Овчинніков при проведенні теоретичного аналізу поняття «правове мислення» виділяє правовий менталітет як «…історично сформовану матрицю типізацій юридично значимої поведінки і правових оцінок, схему сенсопобудов, яка визначає правове мислення і залишається повністю невловимою в рефлексії». О. Ф. Скукун розглядає правовий менталітет народу через етнокультурний зміст права. На її думку, правовий менталітет (ментальність) проявляється у вигляді глибинного шару свідомості, певною мірою взаємодіючи з юридичною підсвідомістю.

Спробу комплексного підходу до категорії «правовий менталітет» зробили А. Ю. Мордовцев і Ю. О. Горьковенко. На їх думку, під *правовим менталітетом* слід розуміти «систему "наскрізних" архетипів і уявлень, знань, навичок і установок, які в різних соціумах, етнокультурних спільнотах, типах цивілізацій і соціальних групах мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття суб'єктом (суспільством або соціальною групою) національної правової системи, політичних інститутів, сутності та значення власних інтересів, прав і свобод, а тому визначають поведінку (реакції) індивіда, соціальних і професійних груп, державних органів і посадових осіб».

До найбільш загальних визначень правового менталітету, на якому зупиняються вчені, можна віднести таке:

> ***правовий менталітет*** являє собою історично сформовану сукупність усвідомлених і неусвідомлених психологічних установок і схильностей індивіда діяти, мислити, відчувати, сприймати й осягати різні явища певним чином, оцінюючи їх в якості позитивних або негативних у державно-правовій сфері.

До ***ознак правового менталітету*** належать:

– подвійна природа (бінарність) – поєднання *природно-біологічних* і *соціальних початків*; сукупність *усвідомлених* і *неусвідомлених* правових уявлень, стереотипів, ціннісно-право-

вих орієнтацій, установок; включає в себе як *позитивні*, так і *негативні* прояви;
– історично утворюєма культурологічна своєрідність;
– консервативний, стійкий і статичний характер;
– типовість уявлень, оцінювання, реагування;
– колективний характер;
– ціннісно-нормативна природа.

Правовий менталітет має фундаментальне значення для правової свідомості, правового мислення, правової культури, які своєю чергою є засобами для формування його змісту і функціонування.

В юридичній літературі пропонується виділяти *структурні елементи правового менталітету*. Д. В. Меняйло до таких елементів відносить:

– *правові уявлення* – образні знання про правову дійсність, які виникають на підставі пригадування або продуктивної уяви;
– *правові стереотипи* – «стандартизовані», спрощені образи певних явищ політико-правової дійсності, схеми, які лише фіксують деякі риси явищ, інколи приписувані їм суб'єктивно;
– *ціннісно-правові орієнтації* – сукупність якостей (правових знань, досвіду тощо), які визначають позицію ставлення до права і відповідно регулюють поведінку;
– *правові установки* – стан психологічного складу особистості, схильний до певної активності з позиції потреб і особистого інтересу;
– *правові атитюди* – «споріднене» відносно до правової установки поняття, однак якщо правова установка має неусвідомлений характер, то правовий атитюд розглядається як явище усвідомленої сфери індивіда.

У запропонованій структурі простежується наявність когнітивної та емоційної складових правового менталітету. Водночас, на думку А. В. Юревича, опис «ядерної частини менталітету» вимагає розширення такої схеми та уточнення її структурних елементів.

Тому набір ***базових компонентів правового менталітету*** можна представити наступним чином:

– правові уявлення, стереотипи, орієнтації та установки;

– емоції і почуття, що їх закріплюють;
– правові цінності, норми та ідеали;
– колективна правова пам'ять;
– зразки правової поведінки;
– мова права;
– стиль правового мислення;
– правокультурна ідентичність.

Колективну правову пам'ять слід вважати одним із базових компонентів правового менталітету. Засновником наукових досліджень історичної колективної пам'яті є французький соціолог Моріс Хальбвакс. Він уважав, що колективні спогади репрезентують в менталітеті народу його колективне минуле. Німецький історик Ян Ассман зазначав, що колективна пам'ять не просто відтворюється у сьогоденні, але й багато в чому визначає його.

Колективна правова пам'ять містить не лише спогади про реальні правові події, але й правові міфи. Представлене у вигляді колективної правової пам'яті минуле постійно присутнє в правовому менталітеті суспільства. Кожен народ «маркує» свою історію значущими подіями, які посідають найбільш помітне місце в його пам'яті. У колективній правовій пам'яті українського народу такими подіями є: «Руські правди» з розумінням права як мірила справедливості; демократичні способи прийняття рішень у Запорізькій Січі; національно-визвольні війни – як прагнення до формування власної державності; Конституція П. Орлика – як тяжіння до парламентаризму і т. д.

Колективна правова пам'ять є основою єдності нації, з її допомогою формуються ***зразки правової поведінки***. Дані зразки насамперед концентруються у правових звичаях, традиціях, обрядах і ритуалах, уявляють собою сформовані та чинні в даному культурно-національному середовищі колективні дії, спрямовані на досягнення певної мети у сфері права.

Мова права є важливою складовою правового менталітету. Український мовознавець і філософ О. А. Потебня вважав, що народність – це скоріше відчуття спільності, народної єдності в сенсі «спілкування думки, яке встановлюється єдністю мови». Мова – це не просто знакова система, хоча дана характеристика, безумовно, є

важливою (наприклад, викладання думки за допомогою алфавітного або ієрогліфічного письма має свої особливості). Вона містить у собі загальну форму уявлень, що живуть у дусі народу, та закони їх зв'язку. Образи, що виробляються за допомогою мови, відіграють найважливішу роль у формуванні правового менталітету, передачі основних ціннісних установок з покоління в покоління. Мовленнєві метафори, які використовуються у сфері юриспруденції, найбільш точно відображають правові явища тільки тоді, коли вони сформульовані та сприймаються в рамках однієї й тієї ж соціокультурної спільності.

До структурних компонентів правового менталітету слід віднести ***стиль правового мислення.*** Наприклад: розумові установки, що характеризують специфіку правового менталітету, можуть відрізнятися як динамічними властивостями (доведено, що представники одних народів приймають рішення в цілому швидше, ніж інших), так і структурними (у різних народів можуть відрізнятися типові схеми причинного пояснення правових явищ).

Етнокультурна самоідентифікація індивіда багато в чому передбачає сприйняття правових цінностей даної спільності як визначальних. У рамках кожної культури існує своє, самобутнє уявлення про право. Тому до базових компонентів правового менталітету можна додати ***правокультурну ідентичність***, тобто відчуття приналежності до правової культури відповідного народу – носія правового менталітету.

Структурні компоненти правового менталітету нерозривні, вони знаходяться в постійній взаємодії, визначаючи характер і специфіку один одного, забезпечуючи збереження і стійкість національного ментального простору. Наприклад, правові уявлення слугують основою колективної правової пам'яті, і навпаки, емоції присутні і в колективній правовій пам'яті, і створюють емоційний фон правових уявлень, стиль правового мислення пронизує всі основні компоненти правового менталітету і сам базується на них тощо.

Слід зауважити, що компоненти правового менталітету розташовуються на двох рівнях – усвідомленому (рефлексивному) і неусвідомленому (нерефлексивному). *Усвідомлений рівень* характеризується тим, що особи, які належать до тієї чи іншої спільності,

усвідомлюють свою приналежність до цієї спільності, поділяють її цінності, правові орієнтації та установки, пишаються своєю причетністю до певної культурно-історичної традиції (розуміння справедливості-несправедливості; оцінка конкретних подій, відносин з точки зору правового, належного). *Неусвідомлений рівень* прояву правового менталітету представляє собою емоційне переживання свого обов'язку перед іншими та почуття власного права. При цьому на неусвідомленому рівні структурні елементи відрізняються стійкістю (малозмінюємі), а на усвідомленому – схильні до змін.

Сутність і структура правового менталітету обумовлюють його *функції.* Серед ***основних функцій правового менталітету*** виділяють (Д. В. Меняйло):

- *пізнавальну*, якій відповідає певна сума соціальних і політико-правових знань (правових уявлень, правових стереотипів), які є результатом інтелектуальної діяльності та психіки індивіда;
- *оціночну* – пробуджує те чи інше емоційне ставлення індивіда, групи, суспільства до об'єктів правового життя;
- *регулятивну* – регулює поведінку індивіда та соціальної групи в їх житті;
- *збереження (захисту)* – зберігає етноісторичні правові цінності;
- *накопичувальну* – за кожен тривалий період часу правоментальна сфера набуває нових правових цінностей, правових образів, установок;
- *комунікативну* – полягає в передачі правового менталітету наступному поколінню;
- *функцію щодо упорядкування, стабілізації та консервації правосвідомості* – при упорядкуванні, стабілізації та консервації правова свідомість індивіда дещо трансформується і, частково відкладаючись, розподіляється в усвідомленій і неусвідомленій сферах правового менталітету;
- *категоризації* – проявляється в диференціації та упорядкуванні правової дійсності;
- *інтеграції* – менталітет, у тому числі і його правова сфера, сприяє оформленню соціальних спільнот різного порядку

(від цивілізацій до мікрогруп) в силу ідентичності форм правового мислення і поведінки індивідів, і є, отже, інтегруючим началом соціально-правової системи.

В юриспруденції виділяють правовий менталітет ***цивілізаційного, національного, етнічного та історичного*** порядку.

Відповідно до цивілізаційного підходу, будь-якій національній правовій системі характерний свій індивідуальний правовий менталітет, який складається століттями і детермінований своєрідністю правової свідомості, правової традиції та стилю правового мислення. При використанні критерію, пов'язаного з *протиставленням східної та західної цивілізацій*, виділяють відповідно східний і західний правові менталітети. Критерій *«існуючі правові системи»* дозволяє виділити особливості правових менталітетів на рівні правових сімей або національних правових систем.

Історичний правовий менталітет пов'язаний із виділенням та характеристикою правового менталітету, формування якого відбувається впродовж певного періоду часу, який відрізняється яскравою виразністю в історії народу і має для нього епохальне значення.

Вважається, що правовий менталітет детермінований особливостями генезису і функціонування великої соціальної спільноти людей (народу, нації). Проте в наукових колах висловлюється думка про можливості виділення правового менталітету окремих соціальних груп [9]. Тому поряд з правовим менталітетом національного, етнічного рівня виділяється також ***груповий правовий менталітет***. Правовий менталітет соціальної групи обумовлений складною системою її прихильності до соціально-класової, демографічної, конфесійної і т. д. структури суспільства.

Використовуючи критерій ***поділу права на приватне і публічне***, правовий менталітет буде складатися з двох зрізів – *«публічно-правового менталітету»* і *«приватно-правового менталітету»*.

Публічно-правовим менталітетом є усвідомлені та неусвідомлені, історично сформовані специфічні, найбільш типові та стійкі для певного суспільства (нації, етносу, народності) системи уявлень, оцінювання і реагувань на об'єкти державної та правової дійсно-

[9] Наприклад, визначення А. Ю. Мордовцева і Ю. А. Горьковенко містить посилання на правовий менталітет соціальної групи.

сті у сфері загальнозначущих інтересів. Публічно-правова складова правового менталітету відображає сприйняття влади, державних установ, режиму законності, патріотичних настроїв, заснованих на історичному досвіді розвитку державності.

Приватно-правовий менталітет породжується системою уявлень, оцінювання і реагувань на об'єкти державної та правової дійсності у сфері індивідуальних приватних інтересів. В основі приватно-правового менталітету лежить ставлення людини до себе як до частини суспільства, до інших, до сім'ї, до традиційних уявлень про належні стосунки між членами суспільства.

3. Етнокультурний зміст права

Право є феноменом культури, воно розвивається разом із суспільством і відображає культурно-етнічні особливості його правового життя. Зрозуміти право кожного народу (китайське, японське, мусульманське, німецьке, англійське, українське та ін.) неможливо поза його культурно-історичного розвитку.

На думку О. Ф. Скакун, *етнокультурний зміст права* є *відображенням правового менталітету народу*, його самобутнього правороззуміння, правової свідомості та правового мислення.

Право обумовлене соціальними, етнічними, релігійними, науковими, культурними та іншими стереотипами людей, своєрідністю їх місця в тому чи іншому соціумі тощо. Насамперед *етнокультурний зміст права* ***залежить від***:

- етнокультурного простору,
- часу його осмислення,
- інтелекту осіб, які його створюють і трактують (інтерпретують).

Етнокультурна ідентичність формується століттями, змінити її за допомогою законодавства неможливо. Якщо в ***західній правовій культурі*** домінує сприйняття права як закону – раціонального інструменту наведення порядку або індивідуального домагання, а злочини – як порушення формальних приписів, то ***в традиції українського народу*** право розуміється як «правда», як «соціальна справедливість», як духовно-моральний ідеал, а злочин – як зазіхання на

засади спільного доброго життя з іншими людьми. Тому справедливість міститься в самому рішенні справи «по правді» народній. У вітчизняній правовій культурі формалізм і процедурність права часто сприймаються як перешкоди на шляху до справедливості. Право швидше терпіли як необхідну декоративну прикрасу, формальний атрибут, фасад, притаманний державі.

Історія правового розвитку свідчить, що раціонально вибудоване законодавство часто не в змозі забезпечити громадський порядок, якщо воно знаходиться у відриві від духовно-моральних цінностей. Незважаючи на чітко розроблену юридичну техніку, велику кількість нормативних інструкцій і розпоряджень, високий рівень поваги і раціонального схвалення права, будь-який соціальний катаклізм, на зразок бунтів мігрантів або соціальних протестів, демонструє цілковиту анархію і безвладдя, насильство і агресивність сучасного західного обивателя, який забув про моральні принципи. Існує безліч прикладів, які підтверджують дані проблеми: це – бунти передмість Парижа, барикади на вулицях Греції, мародерство в Новому Орлеані після торнадо, вуличне хуліганство та молодіжна злочинність на вулицях Великобританії, Польщі, США. Тому для правового середовища України важливо уникнути технізації та комерціалізації права, яка не спирається на духовність правової культури.

Для розуміння правової ментальності того чи іншого народу, етносу необхідно враховувати такі *ціннісні орієнтири* (О. І. Овчинніков):

– релігійна свідомість та її роль у житті етносу;
– ставлення до Інших та Іншого;
– ставлення до сімейних цінностей, виховання дітей;
– ставлення до влади, до праці і до власності.

Різноманітність підходів до регулювання суспільних відносин у різних цивілізаціях і культурах демонструє безумовний зв'язок між змістом права та особливостями історичного шляху розвитку, традиціями, менталітетом. У багатьох культурах аж до теперішнього часу перевага надається традиціям і культурно-етичним нормам, вважається, що закони повинні мати лише підсобне значення. Наприклад, *індуське право* апелює насамперед до чесноти – дхарми, основи світогляду індуса; у *африканських спільнотах* в якості по-

тужного регулятора суспільних відносин (особливо цивільних, сімейних, земельних) зберігаються правові звичаї.

У *китайській цивілізації* основним регулятором є моральні норми, перевагу яких над нормами права обґрунтовував ще Конфуцій. Порядок у сім'ї, суспільстві й державі багато в чому підтримується за допомогою ритуалів і норм традиційної поведінки. Вважається, що закони знищують доброту й гостинність, які закладені в людині природою («дао»), а суспільство є здоровим тільки тоді, коли воно знаходиться в гармонії з «дао».

Державне управління в Китаї також будувалося на основі моралі. Конфуцій виступав проти запровадження в державі письмового законодавства. Він побоювався, що якщо люди стануть обізнаними в письмових законах, вони перестануть боятися своїх начальників; маючи в руках звід законів, люди будуть користуватися будь-якою нагодою, щоб порушити, ухилитися від букви закону, обійти його, коли це їм вигідно. Учитель казав: *«Якщо правити за допомогою закону, вирівнювати караючи, то народ буде ухилятися (від покарань), але не знатиме сорому. Якщо правити на основі доброчесності, вирівнювати за ритуалом, народ не тільки засоромиться, але й висловить покірність».*

Розуміння всього права як кримінального («ксін») пояснює традиційний підхід до нього як до покарання. Тому морально-релігійний, а не правовий спосіб життя в Китаї розглядали (й досі розглядають) в якості ідеального. У законі вбачають (на противагу країнам континентального права) швидше засіб залякування або негативний зразок, ніж взірець поведінки. Вважається, що правильну поведінку особи найкраще може забезпечити не юридичний закон, а гармонія і мир, яких можна досягти, дотримуючись традицій і звичаїв. Традиційне примирення сторін за допомогою посередника вважається більшим досягненням, ніж використання юстиції.

В *Японії* істотний вплив моралі та етики на право дозволяє частіше знаходити у правовому конфлікті компроміс і примирення. В Японії віддають перевагу не праву (юстиції), а *«сейгі»,* що означає «правильні принципи». А правильними можуть бути лише ті принципи, що базуються на «гирі». Японські *норми «гирі»* уявляють собою обов'язок честі, який визначається традиціями поведінки в

суспільстві. Це певна моральна необхідність, яка змушує людину в інтересах тієї спільноти, до якої вона належить (наприклад, фірма, в якій працює), робити все від неї залежне (законне чи незаконне), аж до самопожертви. В якості норми «гирі» слід розглядати традицію обмінюватися подарунками: дарувати подарунки й обов'язково отримувати у відповідь аналогічний за цінністю подарунок (часто незалежно від бажання дарувати, дарується навіть ворогу). Поширеним є погляд на право як на кримінальний закон *(«ріцу»),* який породив традиційно негативне ставлення до нього. Еталоном є не правова, а моральна поведінка людини з її почуттям моральної відповідальності, доброчинності, особливо щодо знайомих осіб. Звернення до світського законодавства, або, наприклад, до суду, ігноруючи традиційні способи вирішення конфліктної ситуації, найчастіше суспільно засуджується і може навіть призвести до остракізму.

Варто зауважити, що через близькість у сфері праворозуміння китайську і японську правові системи відносять до одного типу правової сім'ї – *сім'ї традиційного (морально-релігійного) права.*

Правовий менталітет є духовно-правовим психологічним феноменом, що має консервативні форми відтворення притаманних йому цінностей. Він є тією серцевиною, за допомогою якої правова культура суспільства етнічно «пульсує», функціонально забезпечує власну культурну самобутність. Він концентрується в правових традиціях, формалізується у джерелах (формах) права, слугує знаковим елементом типізації правових систем світу (О. Ф. Скакун).

Право практично будь-якої держави є ***етнокультурно плюралістичним***, оскільки на її території проживає багато етнічних груп, які вважають себе корінним населенням країни або є переселенцями. Наприклад, в Україні проживають крім українців і росіян, євреї, татари, угорці, болгари, поляки, німці, греки, караїми, вірмени та інші народи. Завдяки реалізації права на культурну автономію вони зберігають свої національні традиції, особливості свого правового менталітету.

Кожна держава окрім інших проблем має вирішувати проблеми етнокультурного розвитку «своїх» національних меншин. Це особливо важливо з огляду на те, що культура українського народу зазнавала тиску з боку держав, у складі яких вона перебувала (Вели-

ке князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорщина, Туреччина). Розуміння законодавцем значення правового менталітету народу, нації, національних меншин дає змогу створювати більш обґрунтовані закони, зрозумілі та підтримуємі населенням. Облік інтересів національних меншин на державному рівні дасть можливість уникнути етнічних конфліктів, у центрі яких часто знаходяться проблеми мови, освіти, релігії (наприклад, боротьба басків в Іспанії, тамілів у Шрі-Ланці).

Отже, правовий менталітет певної етнокультурної спільності (тобто історично сформований зразок юридично значимої поведінки, правових суджень (оцінок) і системи правових категорій) вимагає втілення у правовій реальності. А право, щоб бути затребуваним, має відповідати правовому менталітету етнокультурної спільності.

4. Особливості правового менталітету українського народу

У зв'язку з тим, що протягом тривалої історії свого існування Україна входила до складу різних держав і довгий час виборювала право на самостійне і суверенне існування, вітчизняна правова культура мала обмежені можливості формувати природним шляхом самобутні правові форми, процедури й відносини. Як наслідок, відбувалася акультурація правових нормативів, і поряд з власними широко використовувалися запозичені – німецькі, литовські, шведські, російські та інші норми й процедури.

Сьогодні особливості українського правового менталітету розглядаються в рамках як *західноєвропейської*, так і *східноєвропейської (євразійської)* парадигми.

При цьому очевидною є *етнічна схожість українського і російського народів* як етносів слов'янського походження. Їх об'єднує, наприклад, така якість, як духовно-моральна легітимація правопорядку, тобто сприйняття права і моралі як певної цінності, схожість моральних і правових принципів у сфері регулювання суспільних відносин і т. д. Однак не слід упускати й істотні відмінності.

На думку М. Ю. Рязанова, особливості культури українського народу детерміновані впливом *етнічних, природно-географічних і економічних факторів*. Аналізуючи побут східних слов'ян, він за-

значає, що схильність до свободи й анархії, домінування в світогляді чуттєвого світу («душі», «серця»), а не раціонального розрахунку «голови», ліричність і сентиментальність, почуття особистої гідності та впевненості у своїх силах, індивідуалізм багато в чому пов'язані зі сприйняттям навколишнього середовища та усвідомленням свого місця в ньому. Будучи осілими землеробами, східні слов'яни наділяли природу божественним значенням. Середовище проживання і сили природи ставали об'єктами особливої любові, елементами міфології. Вони сприймалися через поетичні образи, в яких описується мрійливість, чуттєвість, пасивність, безтурботність, волелюбність.

Д. І. Чижевський виділив такі відмінні ***риси українського національного характеру:***

- *емоційність* – перевага емоційно-чуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно наповненому ставленні до життя, і в ліричному сприйнятті зовнішнього світу. Очевидно, що ця риса багато в чому ускладнює формування правосвідомості, оскільки праву ближче тембр логічних міркувань;
- *індивідуалізм і прагнення до свободи* – є виразом вольового моменту. «Прагнення до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму, але й до негативного ставлення до влади взагалі, що межує з анархізмом. Прагнення до індивідуальної свободи найбільшою мірою відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою пов'язується «почуття поваги до власної і чужої гідності». Таким чином, для української правосвідомості є характерним визнання великої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою. Прагнення віддалятися від влади існує як стійка тенденція;
- *занепокоєння і рухливість* – може розглядатися як похідний результат взаємодії (синтезу) перших двох: емоційності, з її прагненням до нових форм, та індивідуалізму, який не передбачає ніяких стійких основ поза індивідом. В основі негативних проявів цієї риси («марнославство», «тенденції до взаємної боротьби», «руйнування власних і чужих життєвих

форм» і т. п.) лежить вольова нестриманість, якою керують почуття, а не розум.

На тлі колективізму як властивості російської ментальності, тут характерним є формування індивідуалістичного сприйняття навколишнього життя, інтровертності свідомості народу, що слід пов'язувати з раннім розпадом громад і утворенням індивідуальних господарств (хуторів) на українських землях (О. Ф. Скакун).

Хуторянство як явище суспільного життя зіграло величезну роль в культурі українського народу, сприяло формуванню ментальних характеристик. Взагалі, ***хуторянство*** описується як життя і погляди хуторянина, тобто власника або жителя хутора, в переносному сенсі людини з дрібновласницькими інтересами і специфічним світоглядом.

Водночас менталітет хуторянина яскраво виражається такими поняттями, як *«розумний», «сам собі на умі», «моя хата з краю»* (М. Ю. Рязанов). Серед властивостей хуторянства *«розумність»* – коли мудрість проявляється в здатності людини вчасно ухилитися від небезпеки, уникнути непотрібного ризику або шляхом хитрості уникнути непотрібної роботи. Інша властивість хуторянина – *«сам собі на умі»* знаходить своє вираження у неприйнятті влади. При цьому страх перед представником влади змушує «хуторянина» лаяти чиновника у вузькому колі, переносячи своє обурення на близьких. Паралельно внутрішні амбіції знаходять прояв у тому, що хуторяни демонструють свою сміливість і критичність переконань тільки на словах. Така ознака хуторянства, як *«моя хата з краю»*, виявляється в байдужості людини до існуючих проблем, які не стосуються її безпосередньо. Крім того, страх перед владою і відповідальністю за якісь дії або прийняті рішення, а також бажання ухилитися від неактуальної роботи, змушує людину ухилятися від вирішення суспільних завдань.

Квінтесенція свободи і демократичних цінностей, індивідуалізму та колективізму в екстремальних ситуаціях відображені в такому явищі, як ***козацтво***. Са́ме козацтво стало основою формування і розвитку таких дорадчих органів, як ***віче*** та ***козацька рада***, які стали уособленням демократизму і проявом тяжіння до республіканських форм правління.

Вважається, що почуття індивідуалізму українського народу стало перешкодою до розвитку власної державності протягом багатьох років. Як писав відомий український педагог Г. Г. Ващенко, *«...індивідуалізм породжує егоїзм, трансформується в амбіціозність».* Внутрішнє сприйняття свободи, анархія, підкріплювані почуттям індивідуалізму, призводять до формування політичних амбіцій, які переростають у боротьбу за владу. Політична амбіційність лідерів, прагнення до одноосібної влади постійно породжували протистояння різних сил.

Географічне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь зумовило своєрідне поєднання в українського народу західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, колективістської) ментальності. Тому І. Лисий цілком справедливо стверджує, що українцям властива внутрішня антиномія, амбівалентність, схильність поєднувати непоєднуване (християнське і язичницьке, православне і католицьке, кочове і осіле тощо). У правовій сфері традиційним став стан протиріччя *між правом соціального служіння і вільним особистим правом* із прагненням до індивідуалізму, до приватної власності, до самоврядування. У свідомості українського народу утвердилося ідеалізоване сприйняття права в суспільному житті, віра в його необмежені регулятивні можливості поряд з нейтральним і навіть нігілістичним ставленням до закону. Етатизм часто поєднується з неприйняттям втручання держави до сфери особистого життя та етнокультурних відносин.

Вплив російської правової культури насамперед зачіпав східні регіони України. Особливо інтенсивно російська правосвідомість і законодавство стали поширюватися після Переяславської ради 1654 року. М. П. Драгоманов зазначав, що для України настав *«пропащий час»* через те, що московський уряд встановив самодержавний режим, який суперечить закладеному ще Запорозькою Січчю природному, демократичному, республіканському устрою. Інтеграційні процеси в усіх сферах суспільного життя наблизили українське право до російського права. Стиралася різниця між правосвідомістю українця і росіянина, однак збереглася етнокультурна ідентичність і неповторність кожного з народів.

У Західній Україні вплив російської культури був мінімальним. На думку О. Ф. Скакун, в Україні поєдналися *дві правові традиції – східна* (греко-візантійська) *і західна* (римсько-латинська). В. Липинський зазначав, що культурний простір України являє собою *«синтез між Сходом і Заходом»*. У Європі іноді характеризують Україну як *«країну кордонів»*. Вплив східної культури йшов в Україну спочатку з півдня (азійський вплив), потім з півночі (з Росії). Відповідно у Східній Україні, яка стала на певному етапі частиною Росії, переважали елементи східної правової культури, а в Галичині – західної. Західноукраїнські землі (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття) входили, з різним правовим статусом, до складу кількох держав. Більшість цих земель у XVIII столітті потрапила під владу Австрійської імперії, деякі з них залишалися в її складі до початку XX століття. В результаті не державного розвитку українського народу в його менталітеті зміцнилося *прагнення до самоврядування*, яке тривалий час залишалося незатребуваним.

Своєрідність українського правового менталітету полягає в тому, що він базується на духовній основі східноєвропейської цивілізації та на рецепції римського права, його ідей, принципів і інститутів. Українське право, розвиваючись на юридичних поняттях і принципах європейського права, поступово стало своєрідним східноєвропейським різновидом. Росія і Білорусь, як і Україна, також можуть бути віднесені *до східноєвропейської групи країн романо-германської правової сім'ї* (О. Ф. Скакун). Хоча мовленнєві особливості, правові традиції та духовні засади дозволяють об'єднувати дані правові системи у *євразійську правову сім'ю* (Ю. М. Оборотов, О. І. Овчинніков).

Серед найважливіших особливостей ***правового менталітету українського народу*** слід виділити:

1. Індивідуалізм. Більшість дослідників вважають індивідуалізм однією з основних рис українського правового менталітету, який відрізняється від західноєвропейського. Індивідуалізм у свідомості представника західної правової культури – це налаштованість на досягнення особистого успіху або ж високого соціального положення чесними і легітимними способами за допомогою власних здібностей, наполегливої

праці та цілеспрямованості. Індивідуалізм українця характеризується зосередженістю на власних почуттях і переживаннях, відстороненістю від вирішення соціальних проблем, концентрацією на найближчому оточенні, інші люди не уявляють для нього інтересу і їх можна використати для досягнення власної вигоди, вони не повинні його турбувати. Індивідуалізм українського народу недержавний, без прийняття інституційних і правових відносин.

2. ***Інтровертність.*** Зосередженість українського народу на проблемах свого внутрішнього світу найчастіше пов'язують з такими чинниками. По-перше, з природно-географічними особливостями України, мальовничі пейзажі якої сприяли формуванню чуттєвих, а не раціональних характеристик особистості. В українському правовому менталітеті емоції домінують над волею та інтелектом. По-друге, зі стресовим станом, пов'язаним із численними спробами створення державності та постійними погрозами з боку сусідніх держав. По-третє, зі значенням релігії у формуванні ментальності – заснованої на смиренні, покірності долі (на все воля Божа), зосередженості на справах духовних, а не матеріальних.

3. ***Нігілізм.*** Нігілістичне ставлення до права має глибоке коріння в традиціях українського народу. Воно формувалося століттями, знаходило відображення в особливостях правової культури. Українець завжди подумки знаходиться над правом. Він усвідомлює необхідність і неминучість регулювання тих чи інших правовідносин законодавством, але водночас сприймає це як певну умовність. Він не зводить закон у ранг цінності. Наразі однією з причин правового нігілізму в Україні вважають нав'язування західних правових цінностей. Вважається, що правову систему потрібно міняти зсередини, а не шляхом упровадження нехай і «ідеальних», нехай і логічно структурованих, але при цьому не зрозумілих і не підтримуємих населенням нормативно-правових актів.

4. ***Етатизм.*** Віра у всесилля державної влади є особливістю сучасної ментальності в Україні. У західній цивілізації осо-

бистість здебільшого розраховує на власні сили й можливості, держава ж розглядається як юридичний «арбітр», який охороняє індивідуальну свободу, безпеку та власність своїх громадян, діє відповідно до приписів права. В українському суспільстві індивід не володіє тим почуттям позитивної правової відповідальності й обов'язку, який характерний для громадян західноєвропейської демократії, що значно ускладнює правовий розвиток.

5. ***Ідеалізм.*** Проявляється в наївному, нічим не виправданому, ідеалізованому сприйнятті значення права в суспільному житті. З одного боку, українці в цілому не відчувають відносно до права і законів особливих позитивних емоцій та почуттів, а з іншого, у суспільстві все ж існує віра в необмежені регулятивні можливості права. Для правового менталітету українського народу характерним є переконання, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково сприятиме якісному покращенню життя людей.
6. ***Зв'язок з релігійними цінностями***. Самобутність правового менталітету українського народу «задана» архетипами двох напрямів у християнстві – православ'ям і католицизмом. Католицька духовність органічно увібрала в себе дух римської правової культури разом з її базисною складовою – договірною традицією регламентації правовідносин. Договірне начало проникло і в осередок сакральних цінностей католицизму. Католицький ідеал святості як модель індивідуальної та соціальної поведінки включав в себе дбайливе ставлення до автономності особистості розкаяного грішника. На відміну від католицизму, який передбачає освячення і непорушність дотримання договору, православна традиція сформувала інший ідеал, який орієнтує на принципову та страсну безмірність служіння особистості вищому началу. Православний ідеал святості включає в себе відчуження від влади як від неправедної, певного роду безвідповідальність, бездіяльність, пасивність; турбота про особисті права представляється проявом дріб'язковості й прагматизму. Основні принципи пра-

вослав'я і католицизму досі проявляються в секуляризованих стереотипах поведінки у Західній та Східній Україні.

7. ***Маргінальність***. Ця характеристика відображається у наявності різноманітних інтересів, прагнень, ідеологій, в орієнтації на багатьох сусідів, в плюралізмі етнокультурного впливу на населення роз'єднаних українських територій. Тенденції розвитку історії та менталітету українського народу визначили латинський, візантійський і шведський вплив в епоху Київської Русі, а польський, німецький, російський і кримський (татарський) – у феодальну і сучасну епохи.

Правовий менталітет українського народу формувався протягом багатьох століть під впливом як західної, так і східної правової культури, і уявляє собою досить складне, неоднозначне, суперечливе, але водночас самобутнє правове явище.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення менталітету.
2. Охарактеризуйте співвідношення категорій «менталітет» і «ментальність».
3. Порівняйте категорії «менталітет» і «суспільна свідомість».
4. Які фактори впливають на становлення та розвиток менталітету?
5. Дайте визначення правового менталітету.
6. Охарактеризуйте основні структурні елементи правового менталітету.
7. Дайте характеристику основних функцій правового менталітету.
8. В чому полягає етнокультурний зміст права?
9. Під впливом яких факторів формувався правовий менталітет українського народу?
10. Охарактеризуйте основні риси правового менталітету українського народу.

Рекомендована література:

1. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России : автореф. дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.01. Саратов, 2006. 53 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология. К.: Тандем, 2000. 264 с.
3. Бойко Л. М. Деякі системоутворюючі домінанти українського правового менталітету. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юрид. л-ра, 2007. Вип. 36. С. 304–307.
4. Введение в украинское право / С. В. Кивалов, Ю. Н. Оборотов, П. П. Музыченко и др.; под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. 768 с.
5. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. М.: Экопрос, 1993. 544 с.
6. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. Запорожье : Тандем-У, 1998. 191 с.
7. Жданенко С. Б. Правовий менталітет та правове виховання. *Вісник Нац. ун-ту «ЮА України ім. Я. Мудрого»*. 2013. № 4. С. 184–189.
8. Кармин А. С. Культурология : учебник. СПб.: Лань, 2006. 928 с.
9. Кириенко В. В. Менталитет: понятие, структура и функции. URL: https://elib.gstu.by/bitstream/handle/220612/9990/Кириенко%2C%20В.%20В.%20Менталитет...pdf?sequence=1&isAllowed=y
10. Кобко-Одарий В. С. Украинский правовой менталитет: между востоком и западом. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 213–216.
11. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 11–12. С. 35–44.
12. Мельничук О. С. Міська правова система: теоретичні та нормативні засади : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 408 с.
13. Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності. *Гуманітарний часопис*. 2007. № 4. С. 48–52.
14. Меняйло Д. В. Правовой менталитет : автореф. дис. … кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01. Волгоград, 2003. 23 с.
15. Мордовцев А. Ю., Горьковенко Ю. А. Правовая система в ментальном измерении: постановка проблемы. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2002. № 2. С. 47–64.
16. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 2003. 344 с.

17. Овчинников А. И. Этнокультурная экспертиза в правотворческой деятельности. *Северо-кавказский юридический вестник*. 2013. № 4. С. 7–15.
18. *Пищик В. И. Особенности ментальности городской и сельской молодежи. URL*: https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-mentalnosti-gorodskoy-i-selskoy-molodezhi
19. Рязанов М. Ю. Слов'янське право в правовій спадщині України : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 160 с.
20. Соловьев С. С. Менталитет российского офицера: вызовы XXI века. *СОЦИС*. 2003. № 12. С. 50–61.
21. Скакун О. Ф. Етнокультурний зміст права. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 4. С. 17–23.
22. Юревич А. В. Структурные элементы национального менталитета. URL: http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n29/837-yurevich29.html

ТЕМА 6
ПРАВОВІ ТРАДИЦІЇ В ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ

Поняття правових традицій. Правові традиції у вузькому і широкому розумінні. Функції правових традицій.

Класифікація правових традицій. Правова традиція і традиція права. Статичні й динамічні правові традиції. Природні та створені правові традиції. Велика і мала традиції в праві. Правовий стиль як критерій класифікації правових традицій. Відмінність між правовими традиціями цивілізацій Заходу та Сходу. Інституційні, нормативні, функціональні та ідеологічні ознаки сучасного права як підстави класифікації правових традицій.

Поняття наступності у праві. Фактори, що забезпечують специфіку наступності в рамках правової традиції. Динаміка правової традиції. Поняття правової спадщини. Правова спадщина України.

1. Правові традиції: поняття, функції, властивості

Традиція – це не пережиток минулого, а фактор розвитку будь-якого суспільства. Традиції, в тому числі й правові, розвиваються разом із суспільством і є невід'ємним компонентом життя народу. Тому традиції – не просто основа, але й умова спадкоємного і стабільного розвитку держави й суспільства.

Терміни «традиція» і «традиційний» належать до найбільш вживаних у суспільних науках. На думку американського соціолога Едварда Шилза, їх використовують для опису і пояснення повторюваності, в майже ідентичній формі, структур поведінки та характеру вірувань протягом кількох поколінь, або ж протягом тривалого часу в рамках одного суспільства чи регіонів, які мають певною мірою спільну культуру. Пояснення причин, чому відбувається те чи інше діяння або ж зберігається те чи інше вірування, зводиться до того, що «такою є традиція», яка створює мотивацію і прагнення діяти певним чином або вірити в щось.

Незважаючи на широке вживання категорії «традиція», щодо її

розуміння донині не склалося єдиної позиції. У наукових дослідженнях (а іноді навіть у працях одного й того ж вченого) «традиція» може охоплювати різні аспекти соціальної структури, поведінки індивідів, культурних уявлень. Цим поняттям позначають і способи легітимації суспільного порядку, і способи сприйняття соціальної й культурної реальності, і принципи упорядкування значних соціальних і політичних систем. У цьому зв'язку використання категорії «традиція» пов'язане з низкою суперечливих положень. З одного боку, в ній підкреслюється значення символічних аспектів соціального життя, а з іншого – зазначається обтяжливість вихідних організаційних механізмів, звичаїв і повсякденних звичок; виділяються стійкість і спадкоємність різних аспектів соціального та культурного життя, хоча водночас виявляються і принципи динаміки та змін (Ш. Ейзенштадт).

Зазвичай під ***традицією*** (лат. *traditio* – переказ, звичай, передача) розуміють елементи соціальної та культурної спадщини, які передаються від покоління до покоління і зберігаються в певних суспільствах і соціальних групах протягом тривалого часу. Як зазначав В. І. Даль, традиція – це переказ (легенда), тобто все, що усно перейшло від одного покоління до іншого.

Початково цей термін використовувався в буквальному значенні, позначаючи фактичну дію – *передачу*. Наприклад, стародавні римляни застосовували його, коли мова йшла про необхідність вручити комусь якийсь предмет, майно, передати спадщину або навіть віддати доньку заміж. Але переданий предмет може бути і нематеріальним, наприклад, певне вміння або навички також представляють собою традицію. Отже, *традиція* – це передусім не те, що створено індивідом чи є продуктом його власної творчої уяви, а те, що йому не належить, будучи переданими кимось ззовні.

Теоретичні дослідження звичаїв і традицій в СРСР почалися з середини 1960-х років. Пов'язано це було з тим, що ЦК КПРС узяла курс на побудову комунізму, тобто держава і право мали відмерти, отже функції держави повинні будуть виконувати громадські організації, а функції права – норми моралі. В силу цього вчені почали активно досліджувати не правові регулятори суспільних відносин, а норми моралі, традиції тощо.

Ще на початку 1980-х років культуролог Е. С. Маркарян писав, що життя спростувало ідею, нібито локально утворені традиції відіграють мале значення в суспільстві: *«Стало очевидним, що облік локальної індивідуально-неповторної своєрідності історичного розвитку культури стає в наші дні однією з найважливіших умов науково обґрунтованого управління соціальними процесами»*. Філософ О. Г. Дробницкий зазначав, що в простому звичаї *«...зразки належної поведінки формуються самою практикою масової дії: норма є результатом поєднання маси однотипних актів і їх перетворення в загальноприйняті стереотипи. Тому сам факт звичайної поведінки є цілком достатньою підставою для того, щоб від кожної людини окремо вимагати вчинення таких же дій... У звичаї належне і суще повністю збігаються; дещо є належним саме тому, що воно суще, тому що так роблять усі»*.

Традиції є не тільки елементом прояву культури, часто вони розглядаються в якості механізму функціонування культури. Традиції при такому розумінні – це мережа (система) зв'язків сьогодення з минулим, причому за допомогою цієї мережі відбувається певний відбір, стереотипізація досвіду та передача стереотипів, які потім знову відтворюються.

В сучасному світі традиції продовжують грати роль важливого регулятивного засобу, сповненого великого гуманістичного і практичного сенсу, підкріпленого потужною етнокультурною сферою. Вони зберігають правову систему, забезпечують її якісну своєрідність. Культурно-правові традиції узагальнюють соціальну практику, формують загальноприйняті стереотипи поведінки, визначають правову культуру суспільства.

Правові традиції дозволяють виділити соціокультурні особливості народу і є важливим компонентом правової культури. До вивчення правових традицій сьогодні проявляється значний інтерес. Поряд із загальнотеоретичними дослідженнями вчені звертають увагу на існування правових традицій у різних сферах юриспруденції. Так, останнім часом проведено дослідження: традицій правового регулювання (Р. А. Лубський, Т. В. Шатковська); традицій політико-правової думки (С. П. Золотарьов, В. В. Лапаєва); традицій офіційної правової ідеології (А. В. Скоробогатов); правових тра-

диційпевних категорій населення (В. В. Попадейкин, С. М. Скурі-хін); традицій різних гілок влади (Р. С. Абдулін); традицій джерел права (О. А. Васянович, Ю. В. Тіщенко); традицій форми держави (М. В. Ігнатьєва, Н. Б. Комова); регіональних правових традицій (О. Ф. Скакун); релігійних правових традицій (І. А. Бальжик, Т. Л. Козлов,); традицій окремих галузей національного і міжнародного права (П. П. Богуцький).

Правові традиції пов'язані з історичним минулим держави, задаються правовою культурою та менталітетом народу, представляють собою частину правової спадщини. За допомогою правових традицій зберігається і транслюється правовий досвід поколінь, забезпечується правоґенез у суспільстві.

Правові традиції не завжди сприймаються людьми як формалізовані правила, іноді їх складно викласти, але тим не менше, вони несуть в собі потужний регулятивний потенціал. Облік законодавцем національних правових традицій дозволяє створити такі норми права, дотримання яких пов'язано не стільки з державним забезпеченням, скільки визначається внутрішнім переконанням людини в їх необхідності та справедливості.

На загальнотеоретичному рівні не існує єдиного розуміння правових традицій. Наприклад, О. А. Дорська з усієї безлічі підходів виділяє три панівних: традицією є сама історія права; традиційним вважається те, що відклалося у часі, з плином якого до цього явища звикають (традиційним можна вважати розуміння належного); традиції права – це правові звичаї.

Наразі найбільш обґрунтованою є позиція М. В. Сальникова, який пропонує інтерпретувати категорію ***«правова традиція»*** у двох смислових значеннях:

– *по-перше*, феномен традиції тлумачиться *у вузькому сенсі*, зазвичай розглядається в контексті питань, пов'язаних із дослідженням співвідношення правових та інших соціальних норм, а також при дослідженні джерел права, зокрема у взаємозв'язку з таким явищем, як правовий звичай;
– *по-друге*, традиція розглядається *в широкому сенсі* стосовно до процесів генезису та еволюції національних правових систем, правових культур конкретних держав, суспільної

правосвідомості, що характеризується національно-етнічною, конфесійною специфікою тощо.

У вузькому сенсі правові традиції розглядаються як сукупність свідомо підтримуваних суспільством, а іноді й державними органами, правових установок і цінностей, які проявляються у повсякденному житті й можуть грати як новаторську, так і стримуючу роль (О. А. Дорська).

Традиція, інтерпретуєма в даному сенсі – це особлива нормативно-регулятивна система, яка представляє інтерес для юридичної науки вже в силу того, що вона є свого роду попередницею регулятивно-правової системи. Саме тому багато дослідників називають стародавнє суспільство традиційним і протиставляють його сучасному суспільству. Традиційний спосіб життя ґрунтується на цінностях і нормах, домінуючих у населення, яке проживає на певній території й дотримується певної культури. Традиційним буде вважатися те, що відклалося у часі, протягом якого до цього явища звикають, і те, що ні в кого не викликатиме сумніву або неприйняття. З часом саме явище і звернення до нього можуть стати певною традицією. У переважної частини суспільства складається судження, що так має бути. Ще Г. Ф. Шершеневич говорив, що людина *«…діє згідно з законом не тому, що побоюється невигідних наслідків, якими загрожує йому закон за ухилення, а в силу засвоєної їм звички слідувати законним розпорядженням».*

Традиція розглядається в цьому випадку як певний *різновид звичаю*. Так, наприклад, О. Е. Лейст зазначав, що *«…до звичаїв відносять також традиції, які меншою мірою пов'язані з почуттями, емоціями. Традиції виражають прагнення людей зберегти успадковані від попередніх поколінь форми поведінки; вони виникають в силу поширення якогось прикладу, сприйнятого і схваленого суспільством».* Як різновид звичаїв розглядав традиції С. М. Кожевников, який підкреслював, що *«…звичаї і традиції... містять елементи соціальної та культурної спадщини, мають ознаки стійкості, спираються на підтримку суспільної думки, на психологічні чинники, зокрема на відчуття зв'язку людини з оточуючими людьми, прагнення слідувати поширеному прикладу. Водночас традиції у порівнянні зі звичаями являють собою більш широкі утворення, меншою мірою*

пов'язані з почуттями, емоціями людей. Відрізняє ці соціальні регулятори й те, що звичаї складаються протягом кількох поколінь, а традиції – за короткий час».

Звичай **–** це правило поведінки, що склалося історично, впродовж життя декількох поколінь, і стало загальним у результаті багаторазового повторення. Проявляючись в неухильному дотриманні усталеної в минулому моделі поведінки, звичай має нерефлексивний характер, не потребує раціонального логічного обґрунтування і сприймається як щось само собою зрозуміле.

До ***ознак звичаю*** слід віднести (Т. В. Кашаніна):

– звичаї *регулюють стійкі суспільні відносини*, які формуються протягом тривалого періоду часу. У середньовіччі існувала формула: *«Чим старіше звичай, тим вірніше він»*;
– звичаї *стають загальними в силу багаторазового їх застосування* і повторення людьми, які проживали на різних історичних етапах. Звичай інакше можна визначити як стереотип поведінки;
– звичаї *висловлюють життєву закономірність*, порушення якої загрожує серйозними наслідками людському роду, наприклад, передача майна померлого близьким родичам, виховання дітей матір'ю, шанування старшого та ін. На відміну від ритуалів, звичай безпосередньо зачіпає зміст суспільних відносин;
– у звичаї *втілюється авторитет всього суспільства*, всі члени якого переконані в необхідності й непогрішності кожного із звичаїв, що складають строгу систему;
– звичаї, які регулюють одні й ті ж суспільні відносини, досить *різноманітні у різних народів*. Наприклад: у народів, що займаються землеробством, конокрадство – тяжкий злочин. Конокрадів нерідко вбивали на місці, оскільки кінь потрібен хліборобу для праці і коней у господарстві небагато. Але у кочівників, де коней багато і їх роль інша, захоплення чужих коней – це скоріше молодецтво, подвиг, і покарання за це ніколи не було суворим;
– звичай – це *універсальний засіб регулювання*, як у первісному суспільстві, так і в даний час. Правовий звичай сьогодні визнається одним із основних джерел права практично в усіх

правових системах світу.

В якості правових традицій, у вузькому розумінні, іноді розглядаються *ритуали, обряди, міфи.*

Ритуали – правила поведінки, в яких акцент робиться на зовнішню форму їх виконання. Вони відображають характер традиційної юридичної практики, особливості правосвідомості та правової культури. Правовий ритуал дає ключ до розуміння окремих правових явищ (наприклад, рівня розвитку правової процедури, системи прав людини та ін.), характеризує правову систему в цілому. Так, ритуальна фраза правосуддя Венеціанської Республіки XVI–XVIII ст. *«Пам'ятай про пекаря»*, яку вигукували глашатаї перед початком кожного судового засідання в пам'ять про невинно страчену людину в результаті судової помилки, більш ніж на триста років випередила закріплення принципу презумпції невинуватості в Загальній декларації прав людини.

До правових ритуалів, які існують сьогодні, можна віднести: судові церемонії та процедури; різні способи затримання громадян; традиційні варіанти правового виховання підростаючого покоління (у сім'ї, навчальних закладах, громадських організаціях та ін.); сформовану система правового захисту населення (різних груп і категорій); участь (або неучасть) присяжних у розгляді справ; основні, усталені способи оскарження рішень і діяльності посадових осіб (від поліцейського до президента країни) тощо.

Обряди належать не тільки до зовнішньої форми поведінки (символічних дій), але й проникають глибоко в психіку людини, пов'язані зі змістом регулюємих суспільних відносин. Вони є більш складними за змістом, ніж ритуали, і тому для свого виконання найчастіше потребують присутності людини, яка спеціально займається їх організацією. Прикладами обрядів у первісному суспільстві можуть слугувати: обряди ініціації (посвячення), весільні обряди, обряди поховання померлих і т. д. Варто зазначити, що чимало традиційних обрядових дій збереглося до сьогоднішнього дня, а в окремих культурах вони мають юридично значимий характер.

Міфи являють собою розповіді (сказання, перекази, билини), в яких викладено правила поведінки стосовно конкретних осіб (часто богів) і ситуацій. Такі правила носили обов'язковий характер,

підтримувалися спільнотою протягом тривалого часу, набували форму традиції. Наприклад, на думку антропологів Р. М. Берндт і К. Х. Берндт (праця «Світ перших австралійців»), загальноприйняті стандарти поведінки у аборигенів Австралії вважаються спадщиною минулого. За їх уявленням, великі міфічні предки створили той спосіб життя, який ведуть тепер люди. І оскільки самі міфічні предки вважаються вічними і безсмертними, таким же незмінним, раз і назавжди встановленим має бути й існуючий уклад життя.

Міфи пояснювали багато сторін людського життя: походження дня і ночі, таємницю появи людини, характер стосунків у сім'ї тощо. В них акумулювався досвід людства, тому вони тривалий час залишалися компактними, концентрованими «підручниками» життя. Однак, якщо спочатку міфи і міфологія представляли собою сукупність абсолютних (сакральних) ціннісно-світоглядних істин, то в сучасному світі вони мають не стільки пізнавальний, скільки *поведінковий* характер. Їх цінність полягає не у формуванні знань, а в спонуканні до дії. На відміну від стародавності, наразі міфологізується не природа, а соціальне й емоційне життя людини. Процес реміфологізації спостерігається і в юриспруденції, при цьому міфологічне сприйняття правової дійсності часто грає значну, а іноді й визначальну роль.

Звичаї, ритуали, обряди, міфи тісно переплетені між собою, виконують подібні функції, характеризуються як *традиційні дії людини*.

Правова традиція може бути інтерпретована ***в широкому сенсі***, що виходить за поняття звичаю, тобто стосовно до процесів генезису та еволюції національних правових систем, правових культур конкретних держав, суспільної правосвідомості, що характеризується національно-етнічною специфікою і т. д., – з позицій стану і функціонування політико-правової реальності (В. А. Бачинін, В. П. Сальников). При такому підході під правовою традицією розуміється мало не весь історико-правовий пласт конкретної країни або навіть частини світу.

Правова традиція с це специфічна, детермінована процесами культурогенеза система зв'язків сьогодення з минулим, за допомогою якої відбувається певний відбір, стереотипізація юридичного досвіду з подальшою передачею і відтворенням правових стереотипів у межах відповідної правової культури (М. В. Сальников).

Слід зазначити, що окремі автори наголошують на необхідності запровадження категорії *«політико-правова традиція»,* вважаючи, що «правова традиція» не дозволяє охарактеризувати всю юридичну сферу, тому що випадає з дослідницького поля такий феномен, як держава.

У широкому сенсі правова традиція вживається найчастіше в однині. Проблематика, при якій використовується цей термін, найрізноманітніша: розвиток цивільного права, становлення інституту нотаріату, протидія екстремізму, правова традиція Заходу або традиція романо-германської правової сім'ї.

Розглядаючи правову традицію як пануючу в суспільстві точку зору на право, а також умови й особливості відтворення цієї точки зору в юридичній теорії та практиці, професор Д. О. Пашенцев пропонує виділяти наступні характерні ***риси правової традиції***:

- правова традиція формується повільно і складається поступово, століттями;
- формування правової традиції відбувається за рахунок масової практики щодо відтворення певних юридично значущих дій;
- правова традиція завжди несе в собі певний ціннісний заряд, вона пов'язана з підтримкою тих чи інших правових цінностей;
- правова традиція нерозривно пов'язана з правосвідомістю (правовою культурою);
- правова традиція, як і будь-яке правове явище, є діалогічною – вона існує тільки тому, що є інші, відмінні від неї традиції та явища; особливості правової традиції пізнаються в порівнянні.

М. В. Сальников виділяє наступні ***функції правових традицій*** як соціально-регулятивної системи:

- *кумулятивна (акумулююча) функція*, яка передбачає здатність накопичувати життєво важливий досвід. Наприклад, до зводу традиційних правил можна віднести вчення Конфуція. У «Луньюй» («Бесіди і судження») він писав, що діти мають шанувати батьків, слухатися старших, шанувати померлих, пам'ятати предків. Далі у вірші 11 він зазначав: «*…хто вди-*

вляється в прагнення свого батька, коли він живий, а після його смерті – в те, як він чинив, і не змінює його шляху протягом трьох років, той може називатися шанувальником батьків»;

– *соціалізуюча функція* – активна участь у вихованні індивідуумів, у перетворенні їх на повноцінних членів суспільства;
– *трансляційна функція* – участь у переданні духовно-практичного досвіду від покоління до покоління, здійснення зв'язку часів і наступності поколінь;
– *регулятивна функція* – використання нормативного потенціалу як чинника соціального контролю за індивідуальною поведінкою, окреслює порядок у хаосі. Вважається, що сам термін «традиція» зародився в юриспруденції, де він спочатку означав передачу спадщини, майна;
– *адаптаційна функція* – здатність традиції перебувати в соціальному просторі між повсякденними стереотипами мас і народжуючимися новаціями, брати участь у взаємному пристосуванні тих і інших один до одного;
– *консолідуюча функція* – скріплення індивідуальних «я» в загальне інтегральне «ми» – націю, народ, стан, корпорацію, колектив. Саме традиції об'єднують територіально розрізнених, неоднорідних за своїм складом і соціальним станом індивідів, виступаючи, за визначенням А. С. Макаренко, своєрідним *«соціальним клеєм»*. Сукупність традицій являє собою найважливіший елемент внутрішньо-колективної соціально-психологічної атмосфери, в якій постійно перебуває індивід;
– *стабілізуюча функція* – внесення в соціальні відносини начал стійкості, що дозволяє їм зберігати свої основні ознаки на тлі загальної мінливості зовнішніх умов.

Вважається, що традиції в процесі свого функціонування об'єктивно ведуть до утвердження і закріплення однаковості, усунення різноманітності, викликаної випадковістю.

2. Класифікація правових традицій

Більшість класифікаційних підстав традицій здебільшого застосовується також і для класифікації правових традицій. Так, цілком можливим є виділення: консервативних і ліберальних; національних, міжнаціональних і наднаціональних; древніх і сучасних; тимчасових і постійних; пануючих і народних і т. д. традицій у сфері права. Однак існують й інші класифікації, які отримали додаткову розробку та обґрунтування в межах юриспруденції.

Вище було розглянуто правові традиції *у вузькому й широкому розумінні*. Фактично це відповідає позиції Р. С. Суліпова і С. С. Павлова щодо визначення ***правових традицій*** і ***традицій права***. На їх думку, *правові традиції* – це сукупність стійких, відтворюємих результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової системи, яка забезпечує трансляцію і наступність правового досвіду, виражена в передачі правовою культурою з одного часу в інший елементів правової системи. Своєю чергою *традиція права* – це історично сформований, обумовлений схожими базовими правовими цінностями порядок функціонування та взаємодії суб'єктів права протягом усього періоду розвитку правових систем.

Ознаки певної традиції права – це і є правові традиції. Схожість правових традицій, характерних для конкретної правової системи, є підставою для належності правової системи до певної традиції права.

Правові традиції поділяються на ***статичні*** й ***динамічні***. Для перших характерним є сталість компонентів, жорстка структура, порівняна простота (саме ці традиції називають правовими звичаями). Такі традиції сприймаються як певна «даність». У другого різновиду правових традицій змінюється компонентний склад, трансформується структура, зростає складність або спрощення. Нові комбінації або збагачення новими компонентами (інновації) становлять характерну рису динамічних правових традицій.

У разі виникнення об'єктивних умов, динаміку правових традицій забезпечує, як правило, саме суспільство у формах контролю, стимулювання, підтримки, тлумачення і т. д. Водночас зміни (коригування) правових традицій можуть здійснювати й окремі особи, со-

ціальні групи та організації. Так, князь Володимир, посилаючись на грецьку церковну традицію, створив незалежну від світської влади систему церковних судів, одночасно пославшись на традиції предків, призначив *«щоб мати епископатам десятину з данини, штрафів та продажу, від усього, що надходить на княжий двір»*.

Залежно *від вольової ознаки* правові традиції розподіляють на ***природні*** та ***створені (винайдені).*** Варто зазначити, що звичай завжди складається природним чином, стихійно. Однак чимало традицій може бути встановлено свідомо для підтримки найбільш прийнятних для даної культури варіантів соціальної поведінки. Створені (винайдені) традиції являють собою сукупність суспільних практик ритуального і символічного характеру, зазвичай регулюємих за допомогою явно або неявно визнаних правил; їх метою є впровадження певних цінностей і норм поведінки, а засобом досягнення мети – повторення, яке автоматично передбачає спадкоєність у часі (Е. Гобсбаум).

Залежно від виділення *ціннісного центру і периферії* правової культури виділяють ***велику*** і ***малу*** традицію в праві.

Центральну зону і ціннісну «периферію» правової культури виділяв Е. Шилз. У *«центральній зоні»* або *«ядрі культури»* акумулюються домінуючі, базові цінності суспільства, які організовують той соціокультурний простір, в якому здійснюється комунікативна, в тому числі й правова взаємодія.

У рамках *ціннісної «периферії»* існують опозиційні й взагалі другорядні, групові, особисті цінності. З периферійних шарів складаються різні субкультури – підсистеми «центральної» культури, які відрізняються, як правило, своїми ціннісними орієнтаціями. Відповідно і єдина правова культура суспільства включає в себе різні правові субкультури – правові культури стійких соціальних груп, які відрізняються своїм ставленням до базових цінностей суспільної правової культури.

Ізраїльський соціолог Шмуель Эйзенштадт, при розгляді *«великої»* і *«малої» традицій* в структурі цивілізацій відзначав, що саме центри сприймаються як харизматичне втілення того досвіду вирішення духовної напруженості, через який визначаються основні соціальні та культурні принципи цивілізації. Такі функції центру по-

роджують відповідні інститути, з якими пов'язана здатність вирішувати виникаючі проблеми. Центри поступово стають автономними від периферії. Цей процес супроводжується сильним символічним підкресленням відмінності центру від периферії, що доповнюється тенденцією з боку центру впливати на периферію і підпорядковувати її функціонування новим принципам.

На думку Ш. Эйзенштадта, формування центру та нових спільнот входить до змісту «великої традиції» як самостійної специфічної символічної сфери, якій підпорядкована «мала традиція». Створення центру та формування «великої традиції» отримує зовнішнє вираження, в тому числі через створення та сакралізацію вчених книг і нормативних текстів. Серед важливих компонентів «великої традиції» виділяється динамічність і творче начало. Тому її слід розглядати як сферу позитивного, як явище, пов'язане з теоретичним і професійним рівнями правосвідомості й правової культури. У той час коли «велика традиція» прагне поширити свій вплив на периферію, підпорядкувати її собі, «мала традиція» робить спроби відокремитися від «великої», піддаючи її профанації та формуючи приватні ідейні течії, які охоплюють периферію. Саме «мала традиція» виявляється в периферійній правовій культурі через перекази, сказання, билини, звичаї... Вона пов'язана з буденною правовою культурою, статична і може мати різні прояви – як позитивні, так і негативні.

Слід зазначити, що основа правового розвитку – в діяльності професіоналів («велика традиція»), а не народу («мала традиція»).

Одним із значущих критеріїв класифікації правових традицій слід вважати ***правовий стиль.*** Категорія «стиль», як вираження суттєвого начала, що утворює культуру, в науковий обіг була введена О. Шпенглером і отримала подальший розвиток у працях А. Кребера. Кожна культура має свій власний, неповторний стиль, який включає в себе безліч компонентів.

До компонентів, що визначають правовий стиль, відносять: історичне походження і розвиток правової системи; панівну доктрину правової думки та її специфіку; своєрідність правових інститутів; правові джерела і способи їх тлумачення; ідеологічні фактори. На думку Ю. М. Оборотова, всі ці складові і є суть правові традиції, які визначають специфіку правової сім'ї. Наприклад, в сім'ї загального

права (англо-американська правова сім'я) – правова традиція накопичення і використання в якості нормативів досвіду судових рішень, у континентальній (романо-германській) правовій сім'ї – правова традиція створення абстрактних нормативів шляхом законотворчої діяльності. Якщо в сім'ї загального права існує традиція пріоритету процесуального права над матеріальним, то в сім'ї континентального права – традиція піднесення матеріального права над процесуальним. Відповідно до критерію правового стилю система правових традицій розглядається через існуючі правові сім'ї сучасності. Наприклад: *романо-германська традиція права*, *англо-американська традиція права*, *ісламська традиція права*, *традиція права сім'ї звичаєвого права* і т. д.

Основною підставою класифікації традицій у правовій сфері є ***відмінність між традиціями цивілізацій Заходу та Сходу***.

Західна традиція права пов'язана з автономністю, відособленістю права від моралі, релігії, політики, ідеології (віддиференційованість права). Їй властиве переважання особистісних цінностей над суспільними і, відповідно, суб'єктивних прав над юридичними обов'язками. Чітко розмежовуються сфери приватного і публічного права, за правом визнається верховенство щодо політики та державної влади. Їй властива юридична грамотність, законослухняність і довіра громадян до інститутів державної влади.

Східна традиція права пов'язана з проникненням до правової сфери інших систем соціального регулювання, тут право – це насамперед воля Всевишнього, моральні настанови (невіддиференційованість права). Право спирається на процедури і церемонії. Мудрість правителя найчастіше більш значима, ніж правові приписи. Визначальну роль відіграють юридичні обов'язки і, відповідно, суспільні цінності домінують над індивідуальними. Відсутній чіткий поділ між приватним і публічним правом, розвиток права визначається державною владою, не існує сформованої юридичної еліти.

З метою проведення класифікації правових традицій у рамках національної правової системи, С. С. Павлов пропонує використовувати в якості підстав *інституційні, нормативні, функціональні та ідеологічні* ознаки сучасного права.

Залежно від ***інституційної ознаки*** правові традиції можна по-

ділити на існуючі в організаційно-правових інститутах і ті, що знаходяться в інститутах права.

В *організаційно-правових* інститутах (правотворчих, законодавчих, судових, правоохоронних, правозахисних інститутах) діють правові традиції, які зберігають їх цілісність, визначають їх легітимність і забезпечують їх соціально-правову однаковість у правовій системі.

В *інститутах права* правові традиції можна поділити:

– залежно від предмета і метода правового регулювання на конституційні правові традиції, адміністративно-правові традиції, кримінально-правові традиції, цивільно-правові, земельно-правові та ін.;
– залежно від метода правового регулювання на правові традиції, які знаходяться в правових відносинах координації та в правових відносинах субординації.

Залежно від ***нормативної ознаки*** можна виділити правові традиції: діючі на основі Конституції; ті, що випливають із законів і підзаконних нормативно-правових актів; ті, що складаються в правозастосовних актах і судовій практиці.

Залежно від ***функціональної ознаки*** правові традиції можуть бути класифіковані на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Залежно від ***ідеологічної ознаки*** можна виділити: правові традиції, що мають духовно-естетичний (релігійний) контекст; правові традиції ліберальної, соціалістичної або іншої ідеології; правові традиції літературних, історичних, політичних і культурних впливів.

З метою класифікації правових традицій в юриспруденції можуть виділяти й інші підстави, наприклад, правосвідомість, правовий менталітет, правову лексику тощо.

3. Наступність і мінливість правової традиції. Правова спадщина

Слід зазначити, що в юриспруденції одні автори практично ототожнюють правову традицію з *наступністю* (К. В. Арановський, Ю. І. Малевич, О. А. Корольков), інші поряд з наступністю виділяють і таку складову, як *мінливість* (Г. Дж. Берман).

Традиція уявляє собою специфічний прояв у суспільстві універсального принципу збереження, пов'язаного з історичною повторюваністю, детермінуючого дії минулого на сьогодення і майбутнє. Еміль Калло, обґрунтовуючи роль культурної спадщини у формуванні цивілізацій, зазначав: *«...цивілізація тримається на традиціях, що утворюють стійкий базис тих вірувань, на які люди спираються як на споконвічне і надійне надбання, щоб орієнтуватися в житті та впоратися з повсякденними турботами і новими завданнями. Жива віра в усталені цінності, що постійно визнаються як справжні, постійно підтримуються і затверджуються – таким є глибинний механізм цивілізації, що проходить через всі її зміни»*. «Минуле» вважається джерелом «авторитету», незалежним від думки сучасників. У кожній культурі традиційними є уявлення про необхідність наслідування минулим зразкам поведінки, які асоціюються з деяким *«золотим століттям»*. Наприклад, у Римській імперії Тацит й інші історики поверталися у своїх працях до часів республіканських чеснот і знаходили там норми, на підставі яких вони критикували період, в якому жили самі. Отже, наступність є основною сутнісною ознакою будь-якої традиції.

Повторюваність у часі сама по собі не є вирішальним критерієм традиційних уявлень або дій, оскільки традиція затверджується міжчасовою наступністю уявлень. Наступність виступає як передача спадщини та її сприйняття. При цьому передаються не дії, а тільки їх зразки, норми та принципи легітимності (Ю. М. Оборотов).

Наступність у праві – це об'єктивно існуючий зв'язок, який забезпечує розвиток права як системи, що проявляється також і в тому, що право виступає передусім як система відтворення загальних умов існування суспільства, його стабільності та впорядкованості.

До факторів, які забезпечують специфіку наступності в рамках правової традиції, слід віднести (М. В. Сальников):

1. *Нормативність.* Нормативність властива праву, забезпечує об'єктивні потреби щодо утвердження в суспільному житті принципів циклічності, кругообігу відносин і процесів, їх безперервної сталості у всьому суспільному організмі. Таким чином, нормативність, будучи одним із стрижнів право-

вого регулювання в суспільстві, має значення закономірності – логіки самої сутності права, вивчення та методологічний аналіз якої неможливі без опори на категорію наступності в праві.

2. *Визначеність прав і обов'язків* в рамках конкретних правових форм. Правове регулювання не може здійснюватися без допомоги системи матеріальних знаків (графічних, звукових). Ще на початку XX століття знаменитий юрист М. С. Таганцев відзначав: *«Думка, яка запропонована законодавцем, але не знайшла вираження в тексті закону, не є законом: що не виражено, то не може бути і з'ясовано».* За допомогою тексту думки та ідеї матеріалізуються, стають доступними для інших суб'єктів, знаходять власне існування, незалежне від суб'єктів, що їх створили.

С. С. Алексєєв писав: *«...переваги юридичних прав і обов'язків (офіційність, публічність, нормативний характер) мають реальне значення не тоді, коли у нас існують лише якісь думки про можливості і обов'язки, про те, що «можна» і «повинно», а лише тоді, коли ці думки і уявлення мають строго визначений за змістом характер і отримують зовнішнє, «знакове», в сучасних умовах – здебільшого документальне закріплення, тобто набувають характер формальної визначеності».*

Максимально строгий і точний спосіб фіксації змісту у вигляді письмових знаків (у тому числі – нині виражається в засобах і механізмах комп'ютерної техніки) протягом тисячоліть застосовувався для записів і збереження відповідних правових норм. За допомогою письмових документів виявилося можливим досягти максимальної точності, ясності, конкретності у визначенні кола суб'єктів, прав, обов'язків, юридичних гарантій, санкцій, інших правових наслідків і т. д.

3. *Зв'язок із державою.* Цей зв'язок виражається в державній підтримці та забезпеченні інститутами публічної влади політико-правової спадщини. Державна забезпеченість правової традиції обумовлює таку властивість, як міцність, надійність, висока гарантованість дії права, можливість зробити реаль-

ним запроваджуємий порядок прав і обов'язків, «переводити» його в реальні життєві відносини, що дозволяє суспільству або особистості за допомогою юридичних механізмів домогтися реального результату, визначеного правом.

4. *Зв'язок права і моралі.* Найчастіше юридично значуща традиція пронизана ідеями справедливості й апелює до певних усталених соціальних цінностей. Внутрішня моральність права – одна з найважливіших умов його ефективності. При цьому елементарні загальнолюдські вимоги, засновані на християнських заповідях («не вкради», «не вбий» тощо), які не зводяться до них одних, а уявляють собою більш конкретизовані та розширені нормативні положення, такі як чесність, віра в слово, почуття персональної відповідальності за свої вчинки, відкрите визнання своєї провини тощо.

Моральність права, і насамперед вираження в ньому начал справедливості, – це не тільки етико-юридична вимога, це постійно присутній і спадкоємний фактор, який об'єднує людей у певну цілісність.

Численні нормативні приписи мають оціночний характер («груба необережність», «цинізм», «образа», «розумний строк» та ін.) і можуть набути необхідну визначеність та реальну юридичну дію лише на основі моральних критеріїв і моральних оцінок, які пронизують конкретну правову традицію. На підставі цих критеріїв і оцінок послідовно вирішуються принципові юридичні питання при розгляді юридичних справ, пов'язаних із призначенням мір юридичної відповідальності, розміру відшкодування за заподіяння нематеріальної шкоди, з розірванням шлюбу, позбавленням батьківських прав і т. д.

Глибока моральність правових приписів укоренилася в традиціях українського народу. Наприклад, у «Повчанні», яке увійшло в «Повість временних літ» (1096 р.), Володимир Мономах закликав дотримуватися принципу «*Ни права, ни крива не убивайте, ни повелевайте убити его, аще будеть повиненъ смерти; а душа не погубляйте никакояже хрестьяны*». Ця традиція стосовно злочинців відроджена в Україні в XXI столітті й повністю відповідає ментальності українського народу.

Традиціоналізм сьогодні переживає певну кризу. Ліберальні цінності зазвичай суперечать традиційним (моральним, релігійним) цінностям. Наприклад, вже 44 держави світу (на 2018-й рік) визнають одностатеві шлюби [10]. Фактично, це показник перемоги людей з нетрадиційним світоглядом над прихильниками традицій.

Висловлюється думка, що наступність у рамках правової традиції може здійснюватися *за двома напрямками* (М. В. Сальников, Г. В. Швеков):

– *у часі (за вертикаллю),* коли відбувається сприйняття та засвоєння елементів минулого,
– *у просторі (за горизонталлю),* коли сприймаються і засвоюються цінності інших правових культур.

Однак здається, що поняття «наступність» може бути віднесено *лише до першого напрямку.*

Становлення традиції розгорнуто у часі. Наприклад, у правовій сфері з числом дві третини пов'язують поняття кваліфікованої більшості. Розумність цієї традиції була визначена ще в давнину, коли три людини складали колегію. У Дигестах йдеться про закон, який встановив, що рішення приймаються двома голосами з трьох. Правило двох третин з XII століття набуло ще більшого поширення, оскільки стало використовуватися при виборах папи римського. Сьогодні ця правова традиція отримала своє офіційне визнання і закріплення в міжнародних правових документах, нормах конституцій та інших нормативно-правових актах більшості сучасних держав.

Прихильником другого напряму є В. К. Бабаєв. На його думку, наступність у праві виступає як запозичення правом тієї чи іншої держави положень попередніх або сучасних їй правових систем. Проте засвоєння цінностей інших правових культур (правових систем) – *це вже порушення наступності.* Воно відбувається в рамках взаємодії правових культур і носить спеціальне найменування – ***правова акультурація***. В результаті такої взаємодії відбувається запозичення цінностей, що підриває наступність в рамках власної правової культури (Ю. М. Оборотов).

[10] Список стран 2018, где на всей территории или в отдельных штатах разрешены и регистрируются однополые браки. URL: https://proau.info/2013-g-strany-gde-razresheny-odnopolye-braki/

Наступність у праві здійснюється використанням як *традиційних регуляторів* (звичаї, традиції, звички), так і залученням *раціональних регуляторів* (закони, рішення, договори). Наступність може бути виражена в правових нормах, інститутах, правосвідомості, правовій поведінці, стосуватися сфери правозастосування та тлумачення права.

Правові принципи, аксіоми, презумпції, фікції створювалися протягом століть, переходячи з однієї епохи в іншу, проникаючи в різні правові культури. Таким прикладом може слугувати правова аксіома *«закон зворотної сили не має»*, перша згадка про яку пов'язується з однією з промов Цицерона в I столітті до н. е. В якості правової норми це положення було закріплено в кримінальному законі в період пізньої Римської імперії. На цій підставі від імені імператора Феодосія II (440 р.) була сформульована *«феодосійська норма»,* яка встановлює дію закону лише на майбутнє, якщо законодавець прямо не надав йому зворотної сили. Дане положення міститься в кодексі Юстиніана і, проіснувавши майже півтора тисячоліття, втілене в законодавствах сучасних держав.

Правова традиція уявляє собою загальний родовий досвід культури, що прийняв стійкий характер, закріплений у певних стереотипах і нормах правової діяльності.

Однак правова традиція – це не просто мертва форма, яка не підлягає змінам і зберігається протягом століть у незмінному первородному стані. Цій формі властивим є *постійний розвиток змісту, динаміка*. Це водночас давнє правило і постійно переживаєма норма, синтез стародавнього принципу і нововведення, пристосування минулого до теперішнього і майбутнього. ***Динаміка будь-якої традиції*** – це постійний процес подолання одних видів соціально організованих стереотипів і утворення нових.

Неминуча доля традиційних уявлень – їх поступова зміна, модифікація. Еволюція традицій може бути простежена за двома напрямками:

– подолання старих традицій,
– становлення нових традицій.

При цьому виникнення нових традицій не можна пов'язувати безпосередньо з руйнуванням старих традицій, оскільки не виклю-

чено збагачення і розвиток традиції за змістом і формою.

Відхилення від традиційного досвіду, пов'язане з його творчим розвитком, фіксується поняттям ***новаторства (новації).*** Зв'язок між традиціями і новаціями забезпечує змістовне успадкування культурно-історичного досвіду, зберігання і розвиток неминущого змісту культури. Основоположною умовою новацій є транслюємість.

При характеристиці змін у суспільстві виділяють *два типи соціокультурних трансформацій.*

Перший тип пов'язаний з виникненням та інституціалізацією традицій та інших елементів культури, які забезпечують пріоритет запропонованих норм і правил поведінки суб'єктів (традиційних дій), він носить назву ***традиціоналізації.*** В сучасному світі традиціоналізм символізує не тільки стабільність, але й часто асоціюється з тим, що протистоїть розвитку і оновленню, аж до застою.

Другий тип передбачає розширення свободи вибору і відповідальності суб'єктів, збільшення можливостей для інновацій шляхом ускладнення структури суспільства, включення нових елементів, розвитку особистості та піднесення її потреб, іменується ***лібералізацією (модернізацією).***

У давнину, в античності та в середні віки у різних суспільствах переважаючою була трансформація традиціоналістського типу. Ліберальний (модернізаційний) тип трансформації виник в античності, але переважаючим став у новий час.

Цілісність права досягається не лише збереженням і використанням традицій, забезпеченням наступності, але самим існуванням того, що може бути названо, за аналогією з культурною спадщиною – *правовою спадщиною*.

Ю. М. Оборотов, розглядаючи традиції в праві, визначає їх як ***соціальну (правову) спадщину,*** яка виражена в передачі правовою культурою з одного часу в інший правових універсалій (джерел права, правових принципів, правової термінології, правової процедури та ін.). Отже, правова спадщина формується, головним чином, за допомогою правових традицій. Саме правові традиції виступають у вигляді надбання, вираженого в системі цінностей, які охоплюються правом і справляють визначальний вплив на правову дійсність. Це *«...зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім, зв'язок як спад-*

кування, зв'язок, який мчить крізь час» (В. О. Кутирьов).

Правова спадщина – це сукупність зв'язків, відносин і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремої правової культури, правової системи або правової сім'ї. Вона втілена в сукупності правових цінностей, закладених в основу будь-якої правової системи, за допомогою яких існує, функціонує і розвивається право.

Правова спадщина тісно пов'язана з існуванням *наступності* та *запозичення* у правовій сфері. Слід зазначити, що наступність виявляється через збереження і використання правової спадщини, переосмислюється відповідно новим умовам соціального буття. Тут найбільшу стійкість мають ***правовий менталітет*** і ***правові традиції*** як глибинні, фундаментальні поняття у змісті правового спадщини. На відміну від цього високою рухливістю в процесі наступності мають ***правові інститути***. Вони зазвичай змінюються в результаті запозичень правової спадщини інших правових цивілізацій, культур, правових систем, правових спільнот. У цьому плані не випадково, що запровадження нових правових інститутів становить основний напрямок змін у правовій спадщині сучасної України (Ю. М. Оборотов).

Національна правова культура в кожен конкретний момент включає в себе правову спадщину, яка, з одного боку, є набором характеристик і способів розгляду правової культури, а з іншого – її своєрідною *«правовою пам'яттю».* При цьому правова культура сама визначає, що слід зберігати, а від чого відмовитися.

У зв'язку з цим, при розгляді правової культури стає актуальним:

– по-перше, визнання циклічності в еволюції права,
– по-друге, переорієнтація з прогресу на підтримку традицій і збереження власної правової спадщини, за допомогою яких можна забезпечити гуманістичний зміст сучасного права.

Правова спадщина України складалася під впливом як західної, так і східної традицій права. Виділяють тривалі періоди буття вітчизняного права, коли воно розвивалося, спираючись переважно на незахідну традицію. Це стосується насамперед періоду давньоруського права IX–XIV ст., а також радянського права, з його ідеологізацією та посиленням зв'язку з державною владою. Сучасний пра-

вовий розвиток України слабо орієнтований на використання своєї правової спадщини, характеризується значною правовою акультурацією, некритичним використанням західної традиції права.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на історію українського звичаєвого права, яке своєю підставою має правові звичаї Давньоруської держави, як записані в Руській Правді, так і ті, що існували у формі неписаного права. Характерно, що ті ж Литовські статути багато в чому кодифікували нормативи, які походили від давніх правових звичаїв, не кажучи вже про підтвердження Першим і Третім Литовськими статутами (1529 і 1588 рр.) можливості використання правового звичаю як додаткового джерела права. Шанобливе ставлення в Україні до звичаєвого права виявлялося в тому, що воно розглядалося як «старовина», тобто «народне право», і протиставлялося «новизні», тобто законодавству, яке нав'язувалось здебільшого іноземними володарями. *«Новини не вводити і старовину не рушити»* – вимога, яка відтворювала сподівання населення до претендентів на владу.

У правовій спадщині України можна виділити як позитивні, так і негативні складові. У вітчизняній правовій спадщині повинні долатися такі правові традиції, як традиція чиновників ігнорувати прийняті закони, традиція підміни дії законів відомчими актами, традиція неповаги до судових рішень, традиція невизнання юристів елітою і т. д. Паралельно з цим необхідно зберігати й стверджувати в нових умовах традицію утвердження права як правди (справедливості), традицію непорушності правових основ суспільства, традицію розгортання законів у підзаконних актах, традицію використання договорів у правовому житті суспільства тощо.

Питання для самоконтролю:

1. Що зазвичай розуміють під традицією?
2. Охарактеризуйте правові традиції у вузькому та широкому сенсі.
3. Дайте характеристику основним функціям правових традицій.
4. Проведіть класифікацію правових традицій.

5. Розкрийте співвідношення між категоріями «правова традиція» і «традиція права».
6. В чому полягає основний сенс розподілу на «велику традицію» та «малу традицію»?
7. В чому полягають основні відмінності «західної» та «східної» традицій права?
8. Що розуміється під наступністю в праві?
9. Охарактеризуйте основні фактори, які забезпечують наступність правової традиції.
10. Дайте визначення правової спадщини.

Рекомендована література:

1. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
2. Бачинин В. А., Сальников В. П. Философия права. Краткий словарь. СПб.: Лань, 2000. 400 с.
3. Дорская А. А. Понятие «правовая традиция» в юридических исследованиях конца XX – начала XXI вв. URL: http://pravozashitnik.net/ru/2016/3/1
4. Дорская А. А. Правовые реформы в России: типология, логика развития, критерии результативности : монография. СПб.: Астерион, 2014. 176 с.
5. Иванников И. А. Традиции: историко-правовой аспект. *История государства и права*. 2013. № 19. С. 48–52.
6. Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации. *Сравнительное изучение цивилизации* : хрестоматия; учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. С. 83–84.
7. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права : учеб. пособие. М.: Высшее образование, 2009. 358 с.
8. Кребер А. Стиль и цивилизация. *Сравнительное изучение цивилизации* : хрестоматия, учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. С. 81–83.
9. Кутырев В. А. Традиция и ничто. *Философия и общество*. 1998. № 6. С. 170–190.

10. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. М.: Зерцало, 2008. 246 с.
11. Оборотов Ю. М. Категоріальний статус правової спадщини. *Круглий стіл онлайн «Концептуалізація та використання правової спадщини»* (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 26 грудня 2018 р.). С. 3–7. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11213
12. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография. Одесса : Юридическая литература, 2002. 280 с.
13. Павлов С. С. Правові традиції України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2010. 20 с.
14. Пашенцев Д. А. Современные подходы к пониманию правовой традиции. *Российское государствоведение*. 2016. № 3. С. 7–16.
15. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. СПб.: Издат. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. 472 с.
16. Рязанов М. Ю. Правова спадщина як складова правової культури. *Круглий стіл онлайн «Концептуалізація та використання правової спадщини»* (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 26 грудня 2018 р.). С. 7–11. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11213
17. Сальников М. В. Политико-правовая традиция: социальный феномен и категория теоретического правоведения. *Юридическая наука: история и современность*. 2012. № 11. С. 151–166.
18. Сулипов Р. С. Правовые традиции России: теоретико-правовой аспект : автореф. дис. … кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01. Челябинск, 2013. 27 с.
19. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. М.: Юристъ, 2007. 637 с.
20. Хобсбаум Э. Изобретение традиций. URL: https://cyberleninka.ru/article/v/izobretenie-traditsiy
21. *Швеков Г. В. Преемственность в праве*. М.: Высшая школа, 1983. 184 с.
22. Шилз Э. О содержании термина «традиция». *Сравнительное изучение цивилизации* : хрестоматия, учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. С. 240–245.
23. Эйзенштадт Ш. Об источниках формирования цивилизационного подхода. *Сравнительное изучение цивилизации* : хрестоматия; учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. С. 68–70.

24. Эйзенштадт Ш. О неопределенности термина «традиция». *Сравнительное изучение цивилизации* : хрестоматия; учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. М.: Аспект Пресс, 1999. С. 237–240.

ТЕМА 7
ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ

Мислення як функція людського мозку. Підходи до розуміння правового мислення. Структура правового мислення. Основні характеристики правового мислення. Функції та принципи правового мислення. Поняття і зміст миследіяльності.

Класифікація правового мислення залежно від: характеру діяльності; характеру розв'язуваних завдань; ступеня новизни результату; глибини осягнення правової дійсності та складності поставлених і розв'язуваних завдань; видів юридичної діяльності; рівнів; ступеня раціональності.

Етапи правового мислення юристів. Поняття проблемної правової ситуації. Виявлення, усвідомлення та формулювання проблемної ситуації. Визначення правового завдання. Вибір оптимального варіанту рішення. Засоби правового мислення.

Особливості правового мислення в різних видах юридичної діяльності.

1. Правове мислення: поняття, зміст і структура

Для будь-якої науки надзвичайно важливо мати уявлення про ті інтелектуальні процедури, які генерують процес отримання знання, тобто про мислення, предметом якого є та чи інша частина навколишнього світу.

З поняттям мислення пов'язують спосіб пізнавальної діяльності людини щодо задоволення своїх потреб у знаннях про світ, про інших людей, про себе, у спілкуванні та передачі досвіду від одних поколінь іншим. Мислення зосереджує та реалізує творчий потенціал людини, виробляє нові знання, забезпечує прогнозування і прийняття рішень, аналіз і розв'язання проблемних ситуацій. Тому формування у майбутніх юристів правового мислення є надзавданням у системі юридичної освіти.

Вивчення механізмів правового мислення дозволяє відповісти на питання:

– яким чином людина засвоює правові норми;
– якими є механізми осмислення і дотримання нею цих норм;
– за якою схемою відбувається інтерпретація правових зв'язків і відносин, учасником яких вона є;
– що визначає вибір поведінкової лінії в юридично значущих ситуаціях тощо.

У процесі свого життя людина постійно освоює нові предмети та явища, невідомі їй властивості, зв'язки і відносини в навколишньому світі. У такій ситуації в неї виникають питання, на які не можна отримати відповідь шляхом сприйняття тих чи інших об'єктів і відтворення того, що вже відомо про них.

Безпосереднє, чуттєве відображення, що здійснюється індивідом у відчуттях і сприйняттях, виявляється недостатнім для правильної орієнтації в природному і соціальному світі. В пошуках відповідей на питання людина навчилася вдаватися до уявних дій з об'єктами та їх образами у свідомості. Від безпосереднього споглядання вона зуміла перейти до розуміння їх сутності, розкриття їх закономірних зв'язків і відносин. Даний психічний процес пізнання й ідеального перетворення дійсності та пошуків нового і є *мислення.* У процесі мислення людина сягає від конкретного до абстрактного, від особливого до загального, а потім знову повертається до конкретного, але вже будучи збагаченою знанням загального, знанням багатосторонніх зв'язків, існуючих у навколишній для неї дійсності.

Зазвичай ***мислення*** розглядається як процес відображення в людській свідомості складних зв'язків і відносин між предметами та явищами об'єктивного світу.

Для визначення будь-якого конкретного розумового процесу використовуються уточнюючі слова, наприклад, мислення критичне, латеральне (творче), магічне, буденне, наукове, політичне, правове і т. д.

Мислення як функція людського мозку – соціально обумовлений процес. Воно розвивається в процесі діяльності та комунікації з іншими людьми. *Джерелом* мислення і його *кінцевою метою* є суспільна практика.

З давніх пір людство закріплювало результати своєї діяльності в знакових системах (слово, мова, математичні та логічні знаки

тощо). Кожна людина, засвоюючи ці системи знаків, вчиться мислити. Індивід дізнається про ті чи інші предмети, події, явища, виявляє їх властивості та немов закріплює, фіксує уявлення і поняття про них, насамперед у словах. Думка знаходить у слові матеріальну оболонку, в якій вона стає безпосередньою дійсністю для оточуючих. Завдяки формуванню і закріпленню в слові думка не зникає і не гасне, ледве встигнувши виникнути, вона міцно фіксується в усній або письмовій формі. Фіксація, закріплення, збереження та передання знань за допомогою мови від однієї людини до іншої, від покоління до покоління створює історичну наступність знань – спадковість. Засвоєння цих знань призводить до розумового розвитку людини, пов'язує її мислення з пізнавальним досвідом усього людства.

За справедливим зауваженням Д. А. Керімова, суть правової культури як складової частини загальної культури полягає в способі мислення. Правове мислення відповідає як загальними характеристиками мислення, так і має власні специфічні риси.

О. І. Овчинніков аналізуючи наукову літературу, присвячену питанням правового мислення, робить висновок про існування ***трьох основних підходів*** до його розуміння. Перші два мають вузькотеоретичний зміст, третій уявляє собою широке розуміння правового мислення.

Перший підхід, прихильником якого є В. М. Розін, передбачає аналіз правового мислення як *мислення юриста-професіонала* і як юриста-вченого в сукупності зі світоглядними та ідеологічними настановами. У цьому випадку *правове мислення* розуміється як професійна інтелектуальна діяльність, яка полягає у вирішенні завдань, пов'язаних з використанням правових засобів або правових аргументів для впорядкування суспільних відносин.

Другий підхід пов'язаний з розглядом правового мислення *через призму філософії права.* Так І. М. Грязін зазначає, що *правове мислення «…в його взаємозв'язку з об'єктивною реальністю становить предмет філософії права, яка не містить в собі знання про державу і право, а містить знання про їх знання, точніше про форми, типи цього знання».*

Третій підхід, запропонований А. Е. Жалінським, описує *правове мислення*, з одного боку, як соціально-правове мислення

юриста-професіонала, а з іншого – має на увазі під ним спрямованість суспільної інтелектуальної діяльності щодо правового регулювання суспільних відносин. На його думку, тією чи іншою мірою глибини та ефективності правове мислення здійснюється *практично всіма активними громадянами*, різними соціальними групами.

А. Е. Жалінський при цьому підкреслює, що *мислення стає правовим, якщо:*

– по-перше, воно спрямовано на реалізацію права з використанням можливостей права;
– по-друге, для досягнення поставлених цілей проектуються і використовуються правові засоби;
– по-третє, при вирішенні виникаючих завдань враховуються закономірності й властивості права, включаючи дотримання певних загальнообов'язкових правил.

Автори Великої української юридичної енциклопедії (Т. 2, 2017 р.) пропонують наступне визначення ***правового мислення***: це «…процес відображення у свідомості людини правової дійсності в її істотних властивостях, зв'язках і відносинах, що, як правило, спрямований на вирішення конкретної правової проблеми. Пізнання права та праворозуміння як його результат є можливими виключно через правове мислення».

На думку О. І. Овчиннікова, *правове мислення* – це процес розуміння індивідом навколишньої соціально-правової дійсності, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого – комплекс правових знань, звичок і стереотипів поведінки, що формується та інституціоналізується в правовій свідомості та юридичному світогляді людини.

Предметом правового мислення є (Ю. П. Боруленков):

– рефлексія власного правового мислення (самопізнання), спрямована на виявлення різноманітних проблем і протиріч, які виникають у правовому мисленні, та на способи їх вирішення;
– правила формування й розвитку правової мови, побудови суджень і теорій, фіксації, зберігання й передання юридично значимої інформації;
– правоутворення – акт внутрішнього сенсоутворення права

(бажаного і позитивного);
– зовнішнє осмислення або розуміння права у всіх його іпостасях і правового середовища;
– процес інтелектуальної діяльності людини при реалізації права в професійній або буденній сфері.

До сфер використання правового мислення належать: правотворчість, правореалізація, правозастосування, інтерпретація права, юридична наука і освіта, правове виховання.

Правове мислення має своєрідну ***структуру***, яка складається з трьох рівнів: емоційно-вольового, раціонально-логічного і герменевтичного (П. П. Баранов, О. І. Овчинніков).

Емоційно-вольова регуляція правового мислення замикається на правовому почутті. Правове почуття виконує роль першого етапу в правовому мисленні. З'явившись у процесі виникнення юридично значущої ситуації (наприклад, якщо, на думку суб'єкта, порушено права), воно не тільки ініціює процес правового мислення, але й спрямовує цей процес надалі у бік осмислення та узгодження власних інтересів з інтересами інших осіб.

Крім того, на емоційно-вольовому рівні правове мислення зазнає впливу й інтуїтивних чинників правосвідомості (наприклад, у процесі співвідношення правової норми і конкретного випадку). Правове почуття та інтуїцію можна поділити лише умовно, оскільки ці два елементи правосвідомості мають загальну емоційно-ціннісну основу.

Раціонально-логічний рівень правового мислення наразі є найбільш вивченим. На цьому рівні насамперед *теоретичне і професійне правове мислення* здійснює виокремлення правових понять, встановлює зв'язки між ними, класифікує, упорядковує і систематизує норми, перетворює на логічно несуперечливе ціле. Іншими словами, мова йде про деонтичну логіку, придатну для аналізу правового мислення в певних межах – поза причин, які породжують нормативні судження.

Герменевтичний аналіз правового мислення дозволяє найбільш повно «побачити» роль розуміння в процесі правового осмислення соціальної дійсності. Основу такого розуміння складають механізми знаходження або надання юридичного сенсу конкретній ситуації,

конкретним відносинам між людьми, які або врегульовані правом, і потрібно знайти, співвіднести з ними позитивну правову норму, або наділити юридичним змістом. У процесі співвідношення приватного випадку та загальної норми виникає ґерменевтичне коло, в яке можна увійти лише за допомогою попереднього знання, передрозуміння.

Правове мислення і є механізмом, який дозволяє, наприклад, судді пізнати і визнати діючий зміст закону, співвіднести його з конкретною ситуацією, зрозуміти та юридично осмислити ситуацію, до якої необхідно застосувати даний закон. Юридичний зміст закону, своєю чергою, є результатом правового мислення законодавця, точніше, його об'єктивованим, матеріалізованим буттям.

До основних характеристик правового мислення П. П. Баранов і О. І. Овчинніков відносять:

1. ***Двосторонній характер, діалогічність, зворотність*** правового мислення.

Всі розумові процеси, предметом яких є правові норми, детерміновані інтелектуальними уявленнями *двостороннього характеру прав і обов'язків*. Людина не може бути залучена до процесу правового мислення одна. Завжди в цьому процесі присутнє уявлення про наявність зобов'язаної або правомочної протилежної сторони.

Правове мислення має *діалоговий характер*. Обов'язки і права двох сторін у процесі його здійснення є своєрідним діалогом, в ході якого, якщо виявляється неналежне використання права або виконання обов'язку, виникає непорозуміння.

Властивість *зворотності* правового мислення виявляється в здатності розглядати власні права і обов'язки з точки зору протилежної сторони.

2. ***Нормативно-ціннісна природа*** правового мислення виявляє себе в тому, що його основною формою виступають нормативні висловлювання з прескриптивною (розпорядчою) структурою, які приймають зрештою вид правової норми. Нормативність міститься в оціночному характері всіх правових знань, ідей, поглядів, уявлень, в соціальних відносинах, які потребують впливу.

3. ***Системність*** правового мислення. Ієрархія правових норм у свідомості відповідає ієрархії цінностей. Системність норм – це особлива форма юридичної взаємопов'язаності всього комплексу

нормативних регуляторів, що спираються на усвідомлення певної вищестоящої норми або підстави.

4. Ф***актологічність*** правового мислення. Встановити, чи є факт юридичним, може лише правове мислення, оскільки «впізнання» правового образу реальної ситуації полягає в ототожненні певних її параметрів з тими, які передбачені правом, у виділенні юридично значущих ознак, сторін конкретних відносин. При цьому відбувається співвіднесення абстрактного образу факту, описаного в законі, з конкретним фактом у реальній ситуації.

5. Принцип ***еквівалентності відплати (зобов'язання)*** правового мислення. Будь-яке порушення норм права сприяє виникненню у правовому мисленні способу подальшої відповідальності, відшкодування завданої шкоди. Причому відшкодування тоді буде правовим, якщо воно еквівалентно нанесеному збитку. В іншому випадку виникає відчуття неправомірності або несправедливості права.

6. ***Абстрактність, формалізм і догматизм*** правового мислення. Формалізм допомагає оцінити з позиції загального кожен вчинок, він покликаний зіграти позитивну роль в обмеженні свавілля. Норма права як загальний еталон, який не визнає станових, майнових, мовленнєвих та інших бар'єрів, є символом «рівності», «правової справедливості», гарантії захисту особистості від свавілля. Її абстрактність демонструє призначення права – слугувати певним мірилом, прикладом найбільш значущих людських взаємин, абстрагуючись від конкретних обставин.

Виникнення і розвиток правового мислення детермінований зовнішніми, об'єктивно існуючими відносно індивіда і впливаючими на нього правокультурними факторами. *«Психічне, внутрішнє визначається опосередковано через власне ставлення до об'єктивного, зовнішнього»,* – зазначає С. Л. Рубінштейн. Думка про те, що «*з логічним мисленням людина не народжується»*, розвиваєма О. М. Леонтьєвим, поділяється в культурології та в інших суспільних науках.

Мислення генетично не успадковується, а з моменту народження людини формується спілкуванням з близькими дорослими на основі унікальної здатності видових «програм» її життєзабезпечення – генетичного «націлювання» всіх життєвих сил новонародженого

на орієнтацію у світі сенсоутворюючого спілкування людей. Тому цілком природно, що різні культурні середовища накладають свій відбиток на стиль мислення індивідів, які формуються в них.

Однак можна говорити не лише про залежність правового мислення від рівня та особливостей правової культури суб'єкта, але й про логічну культуру самого правового мислення. При цьому *культура правового мислення* розглядається як частина духовної культури, поряд, наприклад, з такими екзотичними типами культури, як культура сорому і провини.

З метою більш глибокого розуміння правового мислення конкретного народу, нації його розглядають в ракурсі *особливостей правового менталітету.* Насамперед це необхідно для характеристики буденного правового мислення, оскільки ментальність кожного народу породжує своє самобутнє бажане право, праворозуміння, правове мислення, етнокультурний зміст права. Вважається, що правове мислення східних слов'ян несумісне з неоліберальною доктриною універсального правопорядку та уніфікацією права за принципом однополярної глобалізації (О. І. Овчинніков).

2. Функції та принципи правового мислення. Миследіяльність

Під ***функціями правового мислення*** розуміють напрями інтелектуального осягнення правової дійсності, зумовлені метою, яку ставить перед собою суб'єкт правового мислення.

Правове мислення реалізує ***наступні функції*** (О. І. Овчинніков):

- розуміння й інтерпретації соціально-правової дійсності;
- легітимації або «виправдання» правопорядку;
- пояснення;
- проблематизації;
- комунікації;
- регулювання.

Основною функцією правового мислення, в процесі якої відбувається осмислення, освоєння соціально-правової дійсності, є *функція розуміння або інтерпретаційна функція*. Інші функції лише

доповнюють даний процес, мають допоміжний характер. Розуміння – це не просто основний спосіб або метод правового мислення, і не його момент, а сутність, основний механізм. Зрозуміти правову норму – означає перейнятися її юридичним змістом.

Через інтерпретацію правове мислення погоджує одиничне і загальне в чотирьох моментах: *правореалізації, правотворчості, виборі своєї позиції, оцінки своїх інтересів відносно права.* За допомогою інтерпретації відбувається узгодження справедливості і формальності права. Наприклад, суддя, інтерпретуючи норму в конкретній ситуації, повинен знайти «золоту середину» між формальністю й загальністю закону та індивідуальними, особливими рисами конкретного випадку; між справедливістю відплати і догматичністю права. Головний момент інтерпретаційної діяльності правового мислення – розуміти норму кожного разу, в кожному новому випадку, в кожній конкретній ситуації заново.

Функція легітимації правопорядку має похідний характер, оскільки реалізується вже після інтерпретації соціально-правової дійсності. Виділяють *харизматичну, традиційну, ціннісно-раціональну* та *ціле-раціональну* легітимність правопорядку (М. Вебер). Ці чотири типи є ідеальними моделями, які можуть поєднуватися, але один з них домінує в певний період історико-культурного розвитку. При характеристиці генезису сучасного правового мислення зазначені типи легітимації можна розглядати в якості етапів зростання раціональності в правовому мисленні.

Функція пояснення у правовому мисленні. За допомогою існуючих закономірностей у функціонуванні правових систем можливим є осмислення і пояснення державно-правових явищ. Наприклад, таке поняття як «механізм правового регулювання» уявляє собою струнку структурно-функціональну категоріальну мережу правових явищ, пов'язаних в одне ціле для регулювання суспільних відносин.

Така операція мислення протікає у взаємодії з функцією інтерпретації. Пояснюється те, що вже засвоєно, зрозуміло й усвідомлено правовим мисленням. Пояснювальна функція правового мислення призводить правові знання у цілісну, несуперечливу систему, дозволяє досягти єдності емпіричної матерії права й умоглядності правової теорії.

Проблематизація дозволяє уникнути стереотипних, відсталих схем правового мислення при вирішенні конфліктів інтересів, збуджує сумнів, який виникає при безпосередньому сприйнятті норми щодо її значення та є вихідним пунктом тлумачення. Проблематизація – необхідна умова тлумачення правових норм у процесі їх застосування, бо безпосереднє застосування норм може призвести до несправедливості, аморальності, абсурдності рішення, яке виноситься у справі. Отже, функція проблематизації дещо передує функції тлумачення, інтерпретації.

За допомогою *комунікації* здійснюється досягнення «загального знаменника» в ході правових конфліктів. Механізм правового мислення припускає відмінність точок зору, спростовуємих в процесі правового спілкування, спільного обговорення юридично значущих ситуацій та конфліктів, наприклад, в процесі судового слухання. Комунікативна грань правового мислення – це необхідний компонент взаєморозуміння і злагоди між людьми.

Регулятивна функція правового мислення. Настанова на правомірну поведінку передбачає два компоненти: *інтелектуальний і психологічний*. Той факт, що особа вчиняє правомірні вчинки навіть за відсутності знання всіх правових приписів і породжує адекватні складним умовам деонтичні судження, свідчить про те, наскільки важливим є для регуляції поведінки інтелектуальний компонент правової свідомості – правове мислення.

У науковій літературі виділяють ***принципи правового мислення***. Вони є фундаментом розумової, творчої, інтелектуальної діяльності суб'єктів права в процесі правової комунікації та спрямовані на пізнання й оцінку правової дійсності.

Серед ***основних принципів правового мислення*** насамперед варто виділити принципи визначеності, обґрунтованості та послідовності (І. Я. Андрюшко).

Принцип визначеності. Ефективне правове мислення можливе лише завдяки створенню стабільних, конкретних визначень, зосереджених у правових нормах, законодавчих дефініціях. Слід погодитися з В. П. Малаховим, який вважає, що одиничні соціальні явища можна оцінювати лише на підставі визначеного законом поняття.

Принцип послідовності виявляється у специфічному викорис-

танні співвідношення юридичних фактів і правових понять та поетапному здійсненні інтелектуальної, творчої, розумової діяльності юриста, спрямованої на пізнання права, формування правосвідомості, аналіз юридичних фактів, кваліфікацію правової ситуації тощо.

Принцип обґрунтованості реалізується за допомогою дотримання процесуальної форми, яка закріплена в джерелах права і є конститутивним (базовим, визначальним) елементом стадії прийняття рішення.

На думку В. М. Гуляїхіна, в якості методологічної бази дослідження механізмів правового мислення можна використовувати теорію *миследіяльності* Г. П. Щедровицького.

Миследіяльність уявляє собою комплекс інтелектуальних і комунікативних процесів, включених у контекст організованої колективної діяльності. *Основна мета* даної теорії полягає в тому, щоб визначити і теоретично описати цілісні одиниці мислення й діяльності, в яких реалізувалися б механізми зв'язку між мисленням і мовленням (мовою), з одного боку, мисленням і дією – з іншого, мовленням (мовою) і дією – з третього.

До *методологічних принципів* миследіяльності відносять наступні:

– мислення і діяльність уявляють собою одне ціле;
– генезис мислення і його реалізація відбуваються в комунікації;
– мислення визначається нормами і реалізується через них.

Ці принципи лежать в основі роботи механізму миследіяльності, спрямованої людиною на вирішення правових проблем.

Для ілюстрації своїх поглядів Г. П. Щедровицький створив схему колективної миследіяльності (наприклад, під час дискусії). Миследіяльність відбувається *в трьох основних, відносно автономних поясах*. Кожен пояс має свій зміст, який проектується на інші пояси. Цю схему можна використовувати для аналізу механізмів правового мислення в процесі колективної роботи над вирішенням юридичних завдань.

Перший пояс мислення – це світ індивідуальних ситуацій, які відокремлені або входять до виробничої кооперації. В ньому діють закони формальної логіки, системи силогізмів, використовуються наукові закономірності та закони. Процес мислення відрізняється

активністю, соціальною організованістю та певною культурою мислення (соціально-правова інформація обробляється на основі прийнятої в групі парадигми). На цьому поясі утворюються правові ідеали, формулюються юридичні закони, створюються зразки правової поведінки, визначаються права й обов'язки для різних соціальних статусів і ролей. Однак без рефлексивних зв'язків з другим і третім поясом мислення буде залишатися «спекулятивним», тобто без будь-якого втілення в практичну сферу правової життєдіяльності людини.

Другий пояс думки-комунікації є центральним (осьовим), оскільки з'єднує основні компоненти миследіяльності в одне ціле. У випадках, коли наприклад індивіди постають перед необхідністю спільної роботи в рамках нової для них ситуації, виникають «зіткнення». Зіштовхуємі подібно броунівським часткам учасники неврегульованої ситуації намагаються встановити порядок, звичний для кожного в його колишніх локальних структурах, але виявляються здатними лише вчинити полеміку і конфлікти. Комунікація не підпорядковується розрізненню правильного і неправильного – тут кожен «по-своєму правий», тут панує плюралізм, який прийнятний сам по собі, але не сприяє наведенню порядку в реальності колективної дії. Таким чином, другий пояс живе на принципах полілогіки (багатьох логік), антагонізмів і проблематизації. У ньому присутні альтернативні зразки правової поведінки, ціннісно-смислові системи, які суперечать одна одній, взаємовиключні думки і судження щодо розв'язання юридичних проблем. Без зв'язку з іншими поясами «продукцією» другого поясу стає порожня гра словами і безглузда мова з точки зору об'єктивних цілей правового мислення.

Третій пояс миследіяння знаходиться в практичній площині правового життя особистості, відображаючи повністю або частково ідеальний зміст першого і другого поясів. Тут втілюються в практичну реальність апробовані ідеальні системи, які нормують і закріплюють моделі правової поведінки у вигляді еталонних зразків. Від тих з них, які не виправдали соціальних очікувань, суб'єкт рано чи пізно змушений відмовитися, попередньо «прогнавши» цю модель за допомогою рефлексії через інші пояси. Якщо ж зразок цілком влаштовує суб'єкта і його соціальну групу, то проводиться корек-

ція структури та змісту моделі правової поведінки за допомогою таких розумових операцій, як розуміння і рефлексія. Цей пояс є не що інше, як «суд розуму» або «трибунал розуму» (за І. Кантом), покликаний встановлювати порядок і розбирати протиріччя, приймаючи (як і годиться суду і законодавцю) чітке, однозначне рішення. У разі розриву зв'язку третього поясу з іншими поясами процес мислення позбавляється всякої духовності, стає відсталим і позбавленим креативних механізмів осмисленого розвитку.

3. Класифікація правового мислення

Найчастіше в юриспруденції для класифікації правового мислення використовують підстави, розроблені в психології. Проте слід враховувати, що деякі класифікації, прийняті в психології, наприклад, поділ мислення на *аутистичне і реалістичне*, для юриспруденції не прийнятні, оскільки аутистичне мислення апріорі не може бути правовим. Аутистичне мислення засноване на афективній базі, цілком підпорядковане внутрішнім бажанням, мотивам людини, при цьому допускаються логічні протиріччя, відбувається спотворення реальності (наприклад – «померлий коханий не помер»).

Існують також розбіжності щодо визначення правового мислення залежно ***від характеру діяльності людини***. За цією підставою виділяють наступні види мислення: *наочно-дієве, образне і абстрактне*. Наочно-дієве мислення спирається на безпосереднє сприйняття предметів і явищ, пов'язане з реальним перетворенням ситуації в процесі власних дій. Наочно-образне мислення спирається на уявлення та образи. Абстрактне – здійснюється за допомогою логічних операцій з поняттями.

Вважається, що в процесі практичної діяльності, не пов'язаної з юриспруденцією, використовується здебільшого наочно-дієве і образне мислення, в той час як розв'язання ситуацій правового характеру здійснюється лише на основі *загальних (абстрактних) понять*, які образно не уявляються. Але це не зовсім вірно. По-перше, наочно-дієве і образне мислення розглядаються як генетично передуючі абстрактному мисленню ступені. По-друге, здійснюєма людиною розумова діяльність зазвичай поєднує в собі елементи різних видів мислення. По-третє, в ряді випадків прийняття юридично значущих

рішень може бути детерміновано сприйняттям і усвідомленням реальних, наочних (в тому числі матеріальних) прикладів або відповідних образів у сфері права.

Прикладами використання *наочно-дійового і образного правового мислення* можуть слугувати: слідування певним наглядним зразкам поведінки в процесі правової соціалізації; інтерпретація заохочень (стягнень), застосовуємих до інших суб'єктів, і усвідомлення їх значення для формування установок правової поведінки тощо. Рекомендація як прийом правового регулювання, уявляє собою зразок (образ) найбільш оптимального шляху досягнення соціально значущого результату, тому у разі використання суб'єктом рекомендацій компетентних органів включається як *образне*, так і *наочно-дієве* правове мислення (наприклад, заповнення різних юридичних бланків; дотримання форми типового договору і т. д.).

Найбільш поширеним є поділ правового мислення ***залежно від характеру вирішуваних завдань.*** За цією підставою виокремлюють: *теоретичне і практичне* правове мислення.

Теоретичне правове мислення містить наукові та філософські узагальнення правової дійсності, формує системи знання (теорії), які використовуються на практиці. Воно має чітко виражений пошуковий та інноваційний характер, тому його нормативна регламентація є досить умовною. Навпаки, про теоретичне правове мислення насамперед варто говорити тоді, коли воно входить у суперечність (або ставить під сумнів) з існуючою нормативною системою, встановленим правовим порядком. Як зазначав М. Д. Шаргородський, *«Юридична наука розпочинається там, де вона каже "Ні" законодавцю».*

Практичне правове мислення формується і розвивається у процесі безпосереднього правового життя і діяльності людини, виконує функцію обґрунтування цієї діяльності. Воно здебільшого формалізоване і за багатьма напрямами набуває характер алгоритму, встановленого нормативними правовими актами. Метою практичного правового мислення є виявлення причинно-наслідкових зв'язків між правовими явищами і процесами та вироблення юридичних рішень у конкретних правових ситуаціях.

Теоретичне і практичне мислення взаємопов'язані та зумовлюють одне одного.

Залежно ***від ступеня новизни результату***, одержуваного на підставі правового мислення, його поділяють на:

– *продуктивне (творче) правове мислення* – мислення на основі творчої уяви. Головною ознакою продуктивних розумових актів є можливість отримання нових знань у самому процесі, тобто спонтанно, а не шляхом запозичення ззовні;
– *репродуктивне (відтворююче) правове мислення* – мислення на основі образів і уявлень, запозичених із правових джерел. Можливості репродуктивного мислення визначаються наявністю вихідного мінімуму знань.

Залежно ***від глибини пізнання правової дійсності та складності поставлених і розв'язуємих завдань*** розрізняють правове мислення: *буденне, компетентне, професійне, наукове (теоретичне).*

Більшість досліджень правового мислення переважно обмежувалися розглядом його формально-логічних аспектів і в силу цього абстрагувалися від ментально-антропологічної, культурної заданості та визначеності правового мислення, пов'язаності з широким спектром правових явищ. Крім того, навіть у цих працях мова найчастіше йшла тільки про один рівень правового мислення, а саме – про *мислення професійно-доктринальне*. Інші ж форми його вираження (зокрема, *буденне правове мислення*) або взагалі ігнорувалися, або проходили «мимохідь» (А. Ю. Мордовцев). Наприклад, В. Кнапп і А. Герлох («Логіка в правовій свідомості») відзначають, що «*…мислення юриста – це певний вид професійного мислення*, це певна область мислення людини, яка не обмежується строгими рамками і яка визначена в першу чергу своїм предметом, тобто правом. Правове мислення використовується як в юридичній практиці, тобто насамперед у процесі нормотворчості, тлумачення права, його застосування і, ширше, правоздійснення, так, природно, і в науці права, викладанні права, а також певною мірою в правовому вихованні, правовій пропаганді тощо».

Однак існує й інше, широке розуміння правового мислення, яке дозволяє виділити його *буденний рівень*. Наприклад, Н. Г. Храмцова вважає, що правове мислення – це мислення будь-якого суб'єкта, який говорить, пише, повідомляє, виробляє певну юридичну інформацію. Т. В. Авакян розглядає правове мислення як особливого

роду духовний феномен, властивий всім без винятку членам соціуму, незалежно від роду їх діяльності. В. П. Сальников і С. І. Захарцев відзначають: «*…особливість права і медицини в тому, що вони безпосередньо стосуються всіх без винятку людей*... Це пов'язано з тим, що в медицині та праві людина виступає більше, ніж просто споживачем сфери медичних і юридичних послуг. Медицина і право є обов'язковими умовами їх виживання і забезпечення нормального існування».

Професійне, в тому числі компетентне правове мислення, поділяють залежно ***від видів юридичної діяльності*** на правове мислення у сфері *правозастосування, правосуддя, правотворчості*. Д. В. Зиков дані різновиди правового мислення позначає як мислення *про правило (легалізм), мислення про рішення (деціізионізм), мислення про порядок і форму (мислення про ідеал).*

Мислення про правило (легалізм) розглядається як властиве представникам органів, що займаються виконавчо-розпорядчим правозастосуванням, та інших державних служб, діяльність яких строго регламентована, порядок юридично значущих дій і рішень логічно виводиться з нормативних правових актів, на базі яких вони створені та функціонують.

Мислення про рішення (деціізионізм) має місце передусім у судових органах, діяльність яких хоча і регламентована буквою закону, але саме їх існування цим не вичерпується, оскільки вони виходять і з духу закону, що проявляється у прийнятті юридично значимих рішень, зміст яких не можливо вивести з буквального смислу норм права, але є «чистим» рішенням.

Мислення про порядок і форму (мислення про ідеал) характерно для законодавця як виразника ідеалів і цілей суспільства й держави, який затверджує в дійсності своєю волею певну модель соціальної організації.

Поділ правового мислення ***за рівнями*** дозволяє виділити дві його інтуїтивно-рефлексивні форми: *мислення в праві* і *мислення про право* (О. І. Овчинніков).

Перша форма – *мислення в праві*, є базисною і становить невід'ємний елемент механізму соціальної дії права. Її зміст становить вся соціально-правова дійсність. Судження щодо неї набувають ви-

гляду оціночних суджень як вираження ціннісного ставлення до світу. Цю форму можна інтерпретувати як загальнопоширене, повсякденне, *буденне правове мислення*.

Мислення в праві робить можливою другу форму – *мислення про право*, яка залежить від глибини правових знань і може розглядатися як *наукове або теоретичне правове мислення,* яке легітимує, узагальнює та систематизує результати інтерпретації. Друга форма («мислення про право») в якості результату має судження, які описують здебільшого позитивно-правову межу соціальної дійсності. До неї з деякими поправками слід відносити *професійне і компетентне правове мислення.*

У першому випадку йдеться про розуміння, осмислення, наділення об'єктивного суб'єктивно значимим, у другому – про спробу пояснити, узагальнити, систематизувати те, що засвоєно першою формою правового мислення. Якщо мислення у праві породжує нормативні судження, то мислення про право надає їм загальність і оцінює їх з позицій загальності. Крім того, мислення про право за допомогою першої форми впорядковує ці позиції, визначає їх ефективність.

Наведені форми правового мислення функціонують «спільно», вони завжди співіснують, виходячи на перший план у тій чи іншій ситуації соціального мислення.

Залежно від ***ступеня раціональності*** виділяють *логічне (дискурсивне) і інтуїтивне* правове мислення.

Логічне (дискурсивне) правове мислення опосередковано логікою міркувань, а не сприйняття. В його основі лежить формалізований процес отримання юридичної істини, обумовлений логічними законами і правилами, суворе дотримання яких дозволяє отримувати несуперечливі й обґрунтовані судження. В юриспруденції досить поширеною є саме така позиція сприйняття правового мислення. На думку І. Я. Андрюшко, від правосвідомості, яка включає як раціональні, так і нераціональні (емоційні) елементи, правове мислення відрізняється раціональністю, що зумовлює його належність до сфери правової ідеології. Прихильники даного підходу переконані, що висококваліфікований юрист, який володіє високим рівнем логічної культури, повинен правильно і без особливих труднощів здійснюва-

ти розумові операції в процесі пізнання феноменів правової реальності: утворювати нові юридичні терміни; давати їм чіткі й однозначні дефініції; формулювати нові правові норми; робити висновки; вміти легко й вірно використовувати логічні методи (аналізу, синтезу, моделювання, абстрагування тощо).

Однак, поряд з перевагами формально-логічний підхід має і суттєвий недолік: хоча за його допомогою і формується коректний ряд операцій правового мислення, тим не менш, при ньому зникає щось креативне і «живе» – те, що повинно бути присутнім при творчому розвитку думки (В. М. Гуляїхін).

Інтуїтивне правове мислення – це мислення на основі безпосередніх чуттєвих сприймань і безпосереднього відображення правових явищ. Визначальна риса полягає в тому, що воно не має дискурсивного характеру, не містить у собі свідомого міркування. Це ірраціональне, несвідоме явище, яке не піддається логічному опису. Інтуїтивне мислення спирається на наявну у людини здатність не вдаючись до роздумів, немов раптово, відкрити істину, побачити суть явища, знайти рішення проблеми. Рішення такого роду, яке з'являється раптово, позначається терміном *«інсайт»*.

Інсайт (англ. *insight* – проникливість, проникнення в суть, розуміння, осяяння, раптова здогадка, прозріння) – багатозначний термін, що описує складне інтелектуальне явище, суть якого полягає в несподіваному, почасти інтуїтивному прориві до розуміння поставленої проблеми і «раптовому» знаходженні її вирішення. Це так зване «*пікове переживання*», внаслідок якого здійснюється прорив до нового знання.

У сфері людського інтелекту інтуїція і похідне від неї мислення, так само як і інші види позалогічного мислення, – не аномалія, а найцінніші якості людського розуму. *«Інтуїція – це ніс розуму»* – писала французька письменниця Дельфіна де Жирарден. Як вищу форму пізнання розглядав інтуїцію Б. Спіноза. На думку відомого французького фізика Луї де Бройля, раціональна в своїх основах наука *«...може здійснювати свої найбільш значні завоювання лише шляхом небезпечних раптових стрибків розуму, коли виявляються здібності, звільнені від важких пут суворого міркування, які називають уявою, інтуїцією, дотепністю»*.

Поєднання мислення та інтуїції дозволяє слідчому проводити оптимальний добір саме тих фактів, які необхідні для вирішення оперативного конкретного завдання. Завдяки інтуїції вдається швидко «схопити», побачити кілька можливих шляхів вирішення завдання, подумки, а іноді й несвідомо, обирати найбільш ефективний з них, знаходити нові, незвичні рішення. Інтуїтивне пізнання розвиває здатність ухопити суть основних взаємозв'язків, властивих проблемі; часто прийняти правильне рішення при нестачі необхідної інформації, її суперечливості або за відсутності часу на її осмислення.

Інтуїція не відторгається раціоналізмом, навіть видатний представник раціоналізму і один із творців класичної теорії пізнання Р. Декарт писав: *«Під інтуїцією я розумію не віру в хитке свідчення почуттів і не оманливе судження безладної уяви, а поняття ясного і уважного розуму, настільки просте і виразне, що воно не залишає жодного сумніву в тому, що ми мислимо, або, що одне й те ж, тверде поняття ясного та уважного розуму, породжене лише природним світлом розуму і завдяки своїй простоті більш достовірне, ніж сама дедукція».*

Водночас, раціоналістичний підхід не виключає інтуїції. Вона визнається ірраціональним компонентом інтелектуальної діяльності, але без претензії на основне значення в даному підході.

С. Л. Рубінштейн звертає увагу на зв'язок розумового процесу не тільки з емоційним самопочуттям мислячого суб'єкта, але з усім психічним життям індивіда. *«Емоційні моменти почуття, яке виявляє в суб'єктивній формі переживання, ставлення людини до навколишнього, включаються в кожен інтелектуальний процес і надають йому своєрідних фарб. Мислить не "чиста" думка, а жива людина, тому в акт думки тією чи іншою мірою включається і почуття».* Однак із того, що правове мислення завжди протікає з переживаннями та іншими емоційними станами мислячого суб'єкта, логічно не витікає заперечення таких його характеристик, як узагальненість (абстрактність) та об'єктивність (В. М. Баранов, В. Б. Першин, І. В. Першина).

У процесі суспільно-історичного розвитку формуються різні *парадигми і стандарти правового мислення.* Т. В. Губаєва виділяє два найбільш поширених *логіко-методологічних стандарти*:

– перший сформувався в системі ***романо-германського права***, він полягає в тому, що юридичні судження будуються на підставі застосування норм закону до фактів;
– другий сформувався в ***англо-американському праві***, тут логічний «ланцюжок» суджень юриста зазвичай вибудовується виходячи з певного прецеденту.

Якщо в логіко-методологічному стандарті романо-германського права *домінує дедукція*, тобто перехід від загального (закону) до приватного (приватна судова практика), то в англо-американському праві *панує аналогія* (між прецедентом і приватною ситуацією).

Варто зазначити, що таких парадигм правового мислення можна виділити набагато більше, ніж дві. Їх становлення відбувається не лише в контексті тієї чи іншої правової сім'ї або національної правової системи, але й у різних ***галузях права***, а також у рамках тієї чи іншої ***наукової юридичної школи***. Відмінності в стандартах і стилях правового мислення у представників *різних галузей юридичної науки* особливо помітні в дискусіях на засіданнях дисертаційних рад, коли відбуваються обговорення результатів проведених досліджень. Їх виступи не часто порушують парадигмальні установки, сформовані в певній галузі науки. Так, якщо правове мислення *цивілістів* схильне до аналогій, то *фахівці з кримінального права* дуже обережно ставляться до аналогій і прагнуть формально суворо вибудовувати свої міркування, використовуючи переважно дедукцію або повну індукцію. Своєю чергою *теоретики права* намагаються прийти до широких узагальнень, вибудовують часом досить абстрактні схеми правового життя, намагаючись *«охопити неосяжне»* (В. М. Гуляїхін).

4. Етапи і засоби правового мислення юристів

Характеристика етапів правового мислення дозволяє усвідомити його динаміку і можливості. Мислення, образно кажучи, є динамікою інтелекту, процесом його функціонування, який передбачає сприйняття інформації, розуміння і перетворення сприйнятого, пояснення сприйнятого в процесі передачі, прийняття рішення. Воно просувається від виникнення потреби в ньому до задоволення цієї потреби, від проблеми до вирішення.

А. Е. Жалінський розглядаючи питання динаміки правового мислення у професійній юридичній сфері виділяє три ***етапи***.

Перший етап полягає:

– у виявленні, усвідомленні та формулюванні проблемної ситуації, її тимчасових і просторових меж;
– в отриманні фактичної (соціально-економічної та іншої), а також правової характеристики об'єкта мислення;
– у визначенні завдання, на вирішення якого спрямовано процес розумової діяльності.

Другий етап полягає в аналізі можливостей використання правових засобів і способів рішення задачі з урахуванням виникаючих наслідків та існуючих обмежень.

Третій етап передбачає:

– вибір оптимального варіанта рішення;
– отримання його ресурсної характеристики (ціни);
– визначення можливих результатів і негативних наслідків.

Слід зауважити, що зазначеним етапам розумової діяльності завжди передує ***спостереження***. Воно спрямовано на отримання, усвідомлення та класифікацію інформації, значимої для суб'єкта, і супроводжує всі інші етапи правового мислення, забезпечуючи їх необхідною інформацією.

Правове мислення починається з *виявлення, усвідомлення та формулювання* ***проблемної правової ситуації***, яка в самому загальному вигляді може бути визначена як сукупність обставин, які вимагають, породжують необхідність прийняти рішення про дії, прямо або опосередковано пов'язані з реалізацією приписів законодавства.

Види проблемних ситуацій досить різноманітні і можуть бути об'єднані в групи.

Перша група – це ситуації, пов'язані з роботою окремого юриста:

– виникають у конкретному випадку, тобто індивідуальні сукупності обставин (реєстрація угоди щодо продажу квартири) у специфічних умовах;
– типові, що представляють собою сукупності повторюваних обставин, виникнення або наявність яких програмується або планується заздалегідь (реєстрація фірм).

Друга група – проблемні ситуації, які стосуються діяльності відомства, спеціалізованої структури, суспільства в цілому (невиплата заробітної плати, затримка руху грошей у комерційних банках, ухилення від сплати податків і зборів, злочинність тощо). Їх специфіка полягає найчастіше в тому, що окремий юрист лише частково може впливати на вирішення названих проблем. Такі проблемні ситуації можуть бути усвідомлені й вирішені лише на більш високому рівні. Але, тим не менше, навіть обмежені можливості фахівця роблять подібні проблеми предметом його професійних обов'язків. Юрист не може сказати: «*Нехай вирішує суспільство (прокуратура), а не я*». Він повинен використовувати свої можливості, що передбачає застосування правового мислення.

Зміст виявлення, усвідомлення та формулювання проблемної ситуації уявляють собою серію послідовних кроків.

Виявити проблемну правову ситуацію – означає піддати соціальну дійсність аналізу, оцінці з позицій чинного права, вказати на необхідність прийняття відповідного рішення або зобов'язатися прийняти його. *Виявлення проблемної ситуації включає:*

- спрямований аналіз стану справ у тій чи іншій сфері діяльності, в групі людських відносин, на тому чи іншому об'єкті, що приводить до виявлення тих чи інших недоліків;
- усвідомлення їх зв'язку з правом, професійними обов'язками юриста і практикою правореалізації;
- прийняття на основі професійної компетенції та в її рамках рішення про здійснення професійних процедур.

Уміння *виявляти* проблемні правові ситуації вимагає від індивіда певного рівня знання права, механізмів його дії та умов його реалізації, пов'язано зі специфічними статусними характеристиками особи.

Усвідомлення проблемної ситуації містить:

- додатковий поглиблений аналіз фактичних обставин і умов виконання професійних обов'язків;
- перевірку попередніх висновків про використання правових засобів або інших професійних можливостей;
- розгляд умов виконання професійних обов'язків, з'ясування можливих перешкод до вирішення проблеми.

Усвідомлення проблемної ситуації в правовому мисленні особистості може відбуватися по-різному. Іноді протягом тривалого часу юрист може досить спокійно ставитися до деяких видів поведінки, не помічаючи проблемних ситуацій, які вже існують або зароджуються. В інших випадках проблемна ситуація виникає як очевидна для юриста, але в умовах, що не дозволяють або перешкоджають йому на неї реагувати (наприклад, відсутність прямих повноважень щодо конкретної правової ситуації). Даний етап правового мислення багато в чому залежить від рівня правосвідомості, правової культури і статусних характеристик (прав і обов'язків) особи.

Формулювання проблемної правової ситуації пов'язано:

– з отриманням висновків про значущість проблемної ситуації;

– з переведенням її в правове завдання.

На етапі виявлення, усвідомлення та формулювання проблемної ситуації розумова діяльність рухається від предметного аналізу сформованої обстановки, фактичних обставин і умов роботи до аналізу права, правових приписів, їх змісту, можливостей, обмежень щодо їх використання. Спочатку відбувається окремий аналіз, пізнаються і усвідомлюються факти, а потім суб'єкт мислення прагне з'ясувати, які правові приписи ймовірно можуть сполучатися з цими фактами. Після цього окремий аналіз переростає в процес зіставлення фактів і норм, а значить – в отримання правової оцінки того, що відбувається.

Наступним кроком у динаміці правового мислення особистості, після виявлення і усвідомлення проблемної правової ситуації, є ***визначення правового завдання.***

Правові завдання уявляють собою приватні алгоритми діяльності, які включають:

– уявлення про цілі, які мають бути досягнуті;

– способи досягнення цілей;

– умови реалізації даного завдання.

Виділяють такі ***види правових завдань***: *правотворчі* (проектні), спрямовані на заповнення прогалин чинного законодавства; *правозастосовні* – щодо конкретизації правових норм визначених цілей; *правозабезпечувальні,* призначені для одержання ресурсів, необхід-

них для реалізації тих чи інших цілей; *правоорганізуючі,* пов'язані з раціоналізацією та організаційним забезпеченням здійснюваної адвокатом діяльності; *легітимаційні,* спрямовані на обґрунтування необхідності правових рішень, їх справедливості та ефективності.

За допомогою сформульованих правових завдань індивід отримує уявлення про те, що він повинен робити у відповідних правових ситуаціях, яким чином його дії позначаться на стані законності й правопорядку. Наприклад, у випадку застосування права правове мислення юриста має бути спрямоване на вирішення наступних завдань:

– надання правової оцінки юридичному факту, фактичному складу;
– отримання необхідної інформації, її поповнення, перевірка, оцінка;
– визначення змісту та порядку правових дій, необхідних для отримання того чи іншого результату;
– оцінка достатності підстав для прийняття певного правового рішення;
– оцінка відповідності закону рішень та юридично значущих дій, що приймаються;
– визначення можливості (ймовірності) розвитку подальших подій.

Найбільш важливим результатом правового мислення особистості *є правове рішення.*

Під ***правовим рішенням*** розуміють певним чином сформовані та маючі деяку ступінь обов'язковості висновки про можливість використання правових засобів для розв'язання проблемних ситуацій, з урахуванням наявного фактичного складу, обставин, які породжують певні правовідносини.

Правові рішення в самому загальному плані повинні містити вказівки на оптимальні та законні методи і способи реалізації правових приписів. Вони несуть у собі інформацію, яка породжує специфічні юридичні наслідки і, як правило, викладена в певній правовій формі (вирок, постанова, протест тощо). Сукупність усіх правових рішень (індивідуальних і загальних) утворює соціально-правову практику певного періоду.

Цілі правових рішень полягають у тому, щоб:

– забезпечити своєчасність і обґрунтованість правової оцінки проблемної ситуації та її законне й обґрунтоване вирішення;
– гарантувати ефективність, результативність і можливість виконання норми права, тобто її взаємозв'язок з реальною поведінкою людей, її дійсний вплив на поведінку, суспільні відносини, криміногенні ситуації.

На процес прийняття рішення можуть впливати: інтелектуальна і вольова готовність (підготовленість) особи до прийняття рішень; захищеність особи, яка приймає рішення, її інформаційна та ресурсна забезпеченість; професійна правосвідомість, правова культура, професійна позиція тощо.

При прийнятті правового рішення в процесі розумової діяльності використовуються певні ***засоби***. Вони досить різноманітні, але в практичних цілях їх можна об'єднати в три групи:
– засоби, що забезпечують необхідні процедури мислення, тобто *процедурні засоби;*
– засоби, що забезпечують просування до висновку, тобто *змістовні засоби* (або докази);
– засоби, що закріплюють результати мислення, тобто *визначальні засоби*.

Під ***процедурними засобами*** зазвичай розуміють основні види розумових операцій, які підкоряються прийомам і законам формальної логіки та становлять суть процесу мислення: аналіз, синтез, порівняння, моделювання, абстрагування, конкретизація, поняття, судження, умовивід.

Змістовні засоби правового мислення включають: вихідні положення, принципи, постулати, презумпції, парадигми, доктрини, концепції, наукові гіпотези, теорії, висновки, твердження, соціальні факти, емпіричну інформацію. Особливе значення має правова інформація: тексти законів та інших нормативно-правових актів, судова практика, правозастосовна діяльність правоохоронних органів.

Визначальні засоби правового мислення включають понятійний апарат, правові дефініції, юридичні конструкції, тексти правових актів, наукові тексти тощо.

5. Особливості правового мислення в різних видах юридичної діяльності

Навіть у випадку широкого підходу до розуміння правового мислення і включення до цієї сфери осіб, які не мають юридичної освіти, слід погодитися, що мислення з використанням правових засобів і аргументів є центральною ланкою і специфікою діяльності юристів. Водночас, рівень і особливості правового мислення представників різних юридичних професій мають суттєві відмінності, іноді навіть більше значимі, ніж відмінності, які характеризують юристів різних правових сімей. Правозастосовник, суддя, законодавець з точки зору їх сприйняття права значно більше виглядають людьми «з різних планет», ніж, наприклад, судді з англо-американської та романо-германської правових систем (М. Л. Давидова).

Як було зазначено вище, залежно ***від видів юридичної діяльності*** виділяють правове мислення у сфері *правозастосування, правосуддя і правотворчості*. Умовно кажучи, мова йде про три категорії носіїв професійного (компетентного) мислення: юриста-чиновника, суддю і законодавця. Правове мислення даних категорій суб'єктів *корелює з основними типами раціональності*, а саме: парадигма пояснення і класична раціональність, парадигма розуміння і некласична раціональність, парадигма перетворення і постнекласична раціональність.

На практиці відмінності в правовому мисленні цих осіб проявляються насамперед у тому, що професійна діяльність ставить перед ними специфічні завдання, які потребують особливого сприйняття права, юридичної дійсності та своєї ролі в ній. Мова йде не про розумові здібності конкретного представника професії, а про той рівень мислення, який необхідний і достатній для її успішної реалізації. Масштаб сприйняття права і «спектр огляду» залежно від спеціальності можуть виявитися різними (М. Л. Давидова).

Правозастосовник (носій *мислення про правило*) сприймає право як конкретну норму, «механічно» застосовуючи її до ситуації. Він обмежений у своїх професійних рішеннях системою законодавства, оскільки повинен керуватися конкретною статтею чинного нормативного правового акта. Всі випадки, коли норма і ситуація

не повністю відповідають одна одній, виходять за межі його компетенції та повинні бути переадресовані до суду. Непряму участь в удосконаленні цієї системи він може прийняти, лише виявивши у ній прогалину або колізію та переадресувавши вирішення цього питання до суду.

Для ***судді*** (носій *мислення про рішення*) зоною професійної відповідальності виступає вже не тільки система законодавства, але й вся система права. Відсутність необхідного правила в нормативно-правовому акті він може компенсувати посиланням на правовий звичай або інше офіційно визнане джерело права. Змінити систему права суддя не може, але систему законодавства він іноді коригує, наприклад, у порядку судового розсуду, застосування права за аналогією, подолання прогалин, вирішення колізій. Отже, суддя може певною мірою уявити себе над системою нормативно-правових актів, але при цьому завжди буде пов'язаний змістом і логікою системи права, яка об'єднує в собі всі діючі загальнообов'язкові правила поведінки.

Будь-яка складна правозастосовна ситуація в діяльності судді знаходить своє рішення завдяки його здатності сприймати норму як частину внутрішньо узгодженої системи. Саме тому компетенція більшості суддів обмежується виявленням ієрархічних колізій між законом і конституцією, оскільки такі випадки ставлять внутрішню узгодженість системи під сумнів. Відновити узгодженість системи мають право судді Конституційного Суду, визнавши закон таким, що не відповідає Конституції.

Контекст, в якому розглядає норму ***законодавець*** (носій *мислення про порядок і форму*), ще ширше. Він не може обмежуватися ані самою нормою, ані системою права, а зобов'язаний співвідносити їх з системою соціальною, з реальним суспільним життям, бачити недоліки чинного права та шляхи його розвитку, що відповідають напрямкам розвитку суспільства, або визначати такі напрямки.

Правове мислення законодавця пов'язано *чотирма основними принципами юридичної техніки* (О. І. Овчинніков):

– знаходження оптимального балансу між справедливістю та ефективністю (корисністю) закону;
– типізація, абстракція та деталізація, казуїстичність норми;

– бажане право народу і необхідне право з точки зору законодавця;
– правотворчість судді та його пов'язаність законом.

Законодавець у процесі своєї діяльності створює або суттєво змінює систему права. Однак виявляючись немов над нею, він все одно обмежений рамками, визначеними правовою системою суспільства. Отже, свобода правотворчості неминуче стикається з ефективністю існуючих правових інститутів, організаційними і функціональними особливостями правоохоронної системи, рівнем правової культури й готовністю суспільної правосвідомості сприйняти нову норму. Вийти за рамки правової системи, ігнорувати її природу та потенційні можливості законодавець не вправі. Прикладами, які підтверджують це, є випадки невдалого запозичення норм з інших правових систем (інститут омбудсмена, трастові компанії тощо). Також ідеї законодавця приречені на провал, якщо їх реалізація вимагає рівня контролю правоохоронних органів, який вони не в змозі забезпечити, або якщо вони не сприймаються суспільною правосвідомістю як розумні (заборона явищ, які суспільство вважає природними).

Безумовно, можна розглядати й інші види правового мислення, виходячи з особливостей професійної юридичної діяльності (наприклад, правове мислення нотаріуса, адвоката, прокурора і т. д.). Проте всі ці різновиди будуть тією чи іншою мірою відповідати трьом вищенаведеним парадигмам. Діяльність *нотаріуса* здебільшого заснована на мисленні про правило. *Адвокат* і *прокурор* у судовому процесі, навпаки, частіше перебувають у парадигмі мислення про рішення, оскільки змушені подумки ставати на позицію судді, будувати свою аргументацію таким чином, щоб переконати його в правильності того чи іншого варіанту рішення, тим самим передбачати, «домислювати» за суддю майбутнє рішення.

Варто зазначити, що жорсткої межі між зазначеними видами мислення не існує. У свідомості окремого юриста вони можуть певним чином поєднуватися, тим більше, що складність професійних завдань також буває неоднорідною. Суддя, наприклад, у безлічі простих випадків приймає рішення на рівні мислення про правило, механічно застосовуючи норму до конкретної справи. І навпаки, в

деяких ситуаціях самостійні ціннісні судження виносяться в рамках позасудового правозастосування (наприклад, якщо в адміністративному порядку вирішується питання про притягнення до відповідальності). Таким чином, межа між мисленням про правила і мисленням про рішення визначається не формальним посадовим критерієм, а ступенем складності справи, яка розглядається. Хоча в абсолютній більшості випадків справи, які потребують реалізації мислення про рішення, належать до компетенції суду.

Аналогічна дифузія може бути виявлена на межі між судовим і законодавчим мисленням. Щоб усунути прогалину в праві, законодавець фактично повинен виконати ті ж розумові операції, що й суддя, котрий переборює цю прогалину в процесі вирішення конкретної справи. З іншого боку, можливі й ситуації, коли суддя «проникає на територію законодавця», здійснюючи тлумачення і конкретизацію правових норм (наприклад, Конституційним судом) (М. Л. Давидова).

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте поняття та сутність мислення.
2. Дайте характеристику основним підходам до розуміння правового мислення.
3. Наведіть рівні, з яких складається структура правового мислення.
4. Охарактеризуйте основні ознаки правового мислення.
5. Які функції реалізує правове мислення?
6. Наведіть основні принципи правового мислення.
7. Проведіть класифікацію правового мислення.
8. Розкрийте співвідношення між категоріями «мислення в праві» та «мислення про право».
9. Проаналізуйте етапи та засоби правового мислення юристів.
10. Охарактеризуйте особливості правового мислення в різних видах юридичної діяльності.

Рекомендована література:

1. Авакян Т. В. Юридическое мышление в правоприменительном процессе : автореф. дис. … кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2006. 14 с.
2. Андрюшко І. Ю. Правове мислення у різновидах правової діяльності: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2015. 20 с.
3. Андрюшко І. Ю. Принципи правового мислення. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 158–166.
4. Баранов В. М. и др. О роли логической культуры в правовом мышлении. *Юридическая техника*. 2016. № 10. С. 72–77.
5. Баранов П. П., Овчинников А. И. Место и роль правового мышления в духовном мире людей. *Юристъ-Правоведъ*. 2000. № 1. С. 7–16.
6. Боруленков Ю. П. Правовое мышление как интеллектуальная составляющая юридического познания. *Известия вузов. Правоведение*. 2017. № 2. С. 6–41.
7. Губаева Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности. М.: Норма, 2004. 160 с.
8. Гуляихин В. Н. Правовое мышление и воспитательный процесс. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_15376.html
9. Давыдова М. Л. Профессиональное мышление юристов в сравнительно-правовом ракурсе. *Вестник Университета им. О. Е. Кутафина*. 2015. № 5. С. 66–72.
10. Жалинский А. Э. Введение в специальность «Юриспруденция». Профессиональная деятельность юриста : учебник. М.: Проспект, 2009. 362 с.
11. Зыков Д. В. О трех видах юридического мышления. *Вестник Волгогр. гос. ун-та. Юриспруденция*. 2013. № 2. С.82–84.
12. Мордовцев А. Ю. Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения: культурантропологические проблемы. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2003. № 2. С. 38–49.
13. Овчинников А. И. Правовое мышление : автореф. дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.01. Краснодар, 2004. 48 с.
14. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2003. 344 с.

15. Овчинников А. И. Эпистемология правового мышления. *Философия права*. 2003. № 2. С. 32–38.
16. Орлова О. О. Підходи до класифікації правового мислення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 47–51.
17. Сальников В. П., Захарцев С. И. Зависимость жизнедеятельности от юристов как философская и философско-правовая проблема *Юридическая наука: история и современность.* 2016. № 9. С. 125–129.
18. Храмцова Н. Г. Правовое мышление и язык права – объективные основания правового дискурса. Пробелы в российском законодательстве. 2009. № 1. С. 54–58.
19. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия. / Редакторы-составители А. А. Пископпель, В. Р. Рокитянский, Л. П. Щедровицкий. М.: Наследие ММК, 2005. 800 с.

ТЕМА 8.
ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття та механізми соціалізації. Правова соціалізація та її зміст. Форми правової соціалізації. Етапи правової соціалізації.

Правовий досвід як мета і засіб правової соціалізації. Рівні правового досвіду. Індивідуальний і наддиндивідуальний правовий досвід. Співвідношення наддиндивідуального правового досвіду та правової спадщини. Етапи механізму правової соціалізації особистості.

Підходи до співвідношення правової соціалізації та правового виховання. Широке й вузьке розуміння правового виховання. Цілі правового виховання. Принципи правового виховання.

Співвідношення стихійної правової соціалізації та правового виховання.

Форми правового виховання. Правове навчання, правова пропаганда, самовиховання. Правове інформування і його основні форми. Засоби і методи правового виховання.

1. Поняття та зміст правової соціалізації

Існуючи в рамках тієї чи іншої соціальної групи, людина не може поводитися довільно, без урахування інтересів осіб, що входять в дану групу. Виконуючи різноманітні соціальні функції та ролі, вона виступає не як суверенний індивід, а постає як елемент тісно взаємодіючої та взаємопов'язаної системи соціальних відносин. У безперервному процесі комунікації особистість набуває соціального досвіду, освоює культуру, формує ціннісно-нормативну орієнтацію, за якої приписи соціальних норм стають її власними життєвими установками.

Правова соціалізація є важливим чинником формування правової культури особистості, її правової активності.

Термін ***«соціалізація»*** (лат. *socialis* – суспільний) був запроваджений французьким соціологом і філософом Емілем Дюркгеймом

для позначення процесу розвитку соціальної природи людини. Людина приходить у цей світ і вже застає існуючі до нього соціальні ролі (в тому числі правові), законодавство, стійкі суспільні відносини. Щоб стати соціальною особистістю, вона повинна їх *інтеріоризувати,* тобто не просто дізнатися про їх існування з підручників, але й навчитися на особистому досвіді їх «грати».

У психології під ***інтеріоризацією*** (фр. *interiorisation* – перехід ззовні всередину, лат. *interior* – внутрішній) розуміють формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, набуття життєвого досвіду.

Існує безліч різних *трактувань процесу соціалізації*. Французький соціолог Г. Тард уважав, що в основі соціалізації полягає принцип наслідування. Американський соціолог Т. Парсонс вбачав у ньому процес інтеріоризації суспільних норм, вбирання інформації про значимих Інших. Американський соціолог Дж. Смелзер зазначав, що соціалізація – це набутий людьми досвід і усвідомлені цінності, необхідні для їх соціальних ролей.

Наразі ***соціалізація*** розглядається як процес засвоєння й подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду – трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, що накопичуються і передаються від покоління до покоління, процес включення індивіда в систему суспільних відносин і формування у нього соціальних якостей. Соціалізація дає людині можливість взаємодіяти з іншими людьми, а також сприяє передачі досвіду від покоління до покоління.

На теоретичному рівні виділяють ***механізми соціалізації***, під якими розуміють сукупність соціальних процесів, що забезпечують функціонування соціалізаційного процесу. До їх числа належать (С. В. Назаренко):

соціальна адаптація (пристосування) – процес засвоєння індивідом соціальних ролей у соціальній організації;

ідентифікація (ототожнення) – процес фіксації, визначення індивідом усвідомленого і прийнятого сенсу його позиції в соціальному просторі;

інтеріоризація – процес засвоєння соціальних ролей, тобто переведення соціальних норм і цінностей у внутрішню нормативно-ціннісну структуру особистості;

цілеспрямованість – процес цілеорієнтації індивіда, а також вироблення цілей і стратегії їх досягнення в соціальному просторі.

У процесі соціалізації індивід постійно засвоює нові соціальні статуси і тотожні їм соціальні ролі, що є необхідною умовою його успішного функціонування в суспільстві. Однією з важливих сторін загальної соціалізації виступає правовий аспект соціалізації особистості.

Правова соціалізація уявляє собою процес включення індивіда до системи правовідносин на основі засвоєння правової культури даного суспільства. По суті, правова соціалізація ототожнюється з ***правовою інкультурацією*** – процесом, у рамках якого індивід засвоює традиційні способи правового мислення і правових дій, характерних для правової культури, до якої він належить.

Важливим підсумком правової соціалізації є орієнтація індивіда на правомірну поведінку не за примусом. Як зазначає німецький соціолог і філософ Е. Фромм, цілі правової соціалізації реалізуються тоді, коли індивіди *«…досягають такого типу поведінки, при якому вони хочуть діяти так, як вони повинні діяти в якості членів даного суспільства. Вони повинні бажати робити те, що необхідно для суспільства».*

Завдяки правовій соціалізації індивід засвоює правові знання, норми, цінності, що дозволяє йому функціонувати як повноцінному і повноправному члену суспільства. ***Зміст правової соціалізації особистості*** включає засвоєння (О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов):

- мови права;
- відповідних способів і методів мислення, властивих правовій культурі;
- форм раціональності та почуттів;
- прийнятих правових норм, цінностей, традицій, зразків і методів діяльності тощо.

Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва виділяють три ***форми правової соціалізації:***

- *за допомогою навчання* – полягає у набутті елементарних правових знань і засвоєнні відповідних норм. При навчанні виробляється певний спосіб поведінки. Тут найбільш активно проявляє себе держава, починаючи із закріплення в зако-

нодавстві відповідних норм, утворення державних інститутів і закінчуючи створенням розгалуженої системи юридичної освіти та просвіти;
- *шляхом передання та накопичення досвіду* – відбувається в результаті осмислення власних помилок і подій свого досвіду, а також життєвого досвіду оточуючих;
- *«символічна» правова соціалізація* – ґрунтується на власних абстрактних уявленнях людини про право, державу, країну, націю.

Індивід проходить процес правової соціалізації протягом всього свого життя. Особливості та активність правової соціалізації залежать від багатьох факторів: віку, роду занять, рівня включеності індивіда в правове життя. *Залежно від віку* індивід проходить ряд ***етапів*** правової соціалізації:
- у дитячому віці (первинна правова соціалізація);
- у підлітковому віці (вторинна правова соціалізація);
- у зрілому віці (третинна правова соціалізація).

При цьому «образ права», сформований в дитячому і підлітковому віці, в процесі дорослішання людини доповнюється і зазнає змін, але ніколи не змінюється повністю.

Правова соціалізація пов'язана також із долученням і входженням людини в ту чи іншу *професійну групу*. При цьому на процес правової соціалізації впливає: характер праці, її предметний зміст, форма колективної організації, суспільна значущість результатів, розширення меж правового регулювання, властивий їй технологічний процес, можливості для прояву самостійності, ініціативи (О. П. Дзьобань).

Після закінчення професійної орієнтації людини процес правової соціалізації не припиняється. Особа включається в нові мікро- та макрогрупи, засвоює нові соціальні ролі й правові статуси (спеціаліст, інженер, педагог, службова особа, начальник тощо).

У разі попадання людини в екстремальні умови відбувається не поступальна соціалізація, а ***ресоціалізація*** (лат. *re* – повторна, відновлювальна дія) індивіда, тобто засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих.

До *факторів ресоціалізації в екстремальних умовах* (за Ірвінгом Гоффманом) прийнято відносити наступні:

- ізоляція від зовнішнього світу (фізична або географічна);
- постійне спілкування з одними і тими ж людьми, з якими індивід працює, відпочиває, спить;
- втрата колишньої ідентифікації, що відбувається через ритуал перевдягання (зміна форми одягу);
- перейменування, заміна старого імені на «ідентифікаційний номер» (або, наприклад, військове звання: рядовий, сержант, курсант...), отримання нового статусу: військовослужбовець, матрос, в'язень, хворий, мігрант, біженець...;
- заміна старої обстановки на нову, знеособлену;
- відвикання від старих звичок і звичаїв, звикання до нових;
- втрата свободи дій.

Прикладами умов, за яких відбувається ресоціалізація індивіда, можуть бути: тюремне ув'язнення, проходження служби у збройних силах, переїзд на проживання в іншу країну, плавання у складі екіпажу морського судна і т. д. В цьому випадку відбувається адаптація до нормативних вимог, які визначають особливості життя в абсолютно нових, часто екстремальних для людини соціально-культурних умовах.

Слід зазначити, що соціалізація, в тому числі й правова, може мати і свою протилежність. Якщо сутність процесу соціалізації полягає в засвоєнні особистістю соціальних норм, цінностей і ролей, схвалюваних суспільством і спрямованих на його стабілізацію та нормальне функціонування, то ***асоціалізація*** означає процес засвоєння індивідом певних антигромадських, асоціальних норм, принципів, негативних ролей, установок, стереотипів поведінки, які призводять до деформації суспільних зв'язків, до дестабілізації суспільства.

Вплив асоціальних чинників на свідомість і поведінку індивідів у правовій сфері сприяє розвитку аномалій у правовій культурі, посилює перспективи неправомірної поведінки, знижує рівень правової культури.

2. Правовий досвід як мета і засіб правової соціалізації

Право як вид соціального регулювання здійснює прямий вплив на процеси соціалізації, орієнтуючи індивідів у багатогранній соціальній дійсності. Наявність досвіду в правовій сфері дозволяє суб'єкту повноцінно вступати в правову комунікацію, бути активним учасником правового життя суспільства. Тому правова соціалізація, як і соціалізація взагалі, часто розглядається через категорію «досвід». Наприклад, соціалізація – це «процес засвоєння й подальшого розвитку індивідом *соціально-культурного досвіду*...» (Філософський словник під ред. І. Т. Фролова). Ю. М. Оборотов визначає правову соціалізацію як безперервний процес формування *індивідуального правового досвіду* на підставі засвоєння і передачі соціально-правової спадщини (досвіду), наступності в праві. Підкреслюється, що соціалізація насамперед сприяє передачі досвіду від покоління до покоління, що й дає людині можливість взаємодіяти з іншими людьми.

Взаємозв'язок і взаємозалежність між правовим досвідом і правовою соціалізацією очевидні. Однак виникає питання про співвідношення даних явищ.

У філософії під ***досвідом*** розуміється чуттєво-емпіричне відображення зовнішнього світу. Традиційним є розмежування досвіду ***за рівнями,*** виходячи з *об'єктивістського* або *суб'єктивістського* розгляду. Подібне розділення підходів можна спостерігати і при вивченні правового досвіду. На думку А. М. Давлетшиної, правовий досвід являє собою складне ціле, яке включає фізичний *(об'єктивний),* психічний *(суб'єктивний)* і духовний *(культурний)* рівні. Перший пласт досвіду реалізується в позитивному праві, другий – виявляється в правових переживаннях, емоціях і взаємодії з іншими суб'єктами права, третій – являє собою правові цінності. Наявність рівневого поділу підкреслює, що правовий досвід з одного боку є відображенням зовнішнього світу, реалізованого в законах і правопорядку, а з іншого – виявляється у психічних правових переживання. Розмежування правового досвіду на індивідуальний (особистий, суб'єктивний) і наднндивідуальний (колективний, соціальний, об'єктивований) знаходить підтримку в юриспруденції.

При ***суб'єктивістському*** розгляді правового досвіду до нього відносять внутрішній світ почуттів, емоцій, потреб, мотивів і інтересів суб'єкта права. Також у формуванні досвіду велике значення набуває ставлення людини до інших людей, їх взаємне спілкування. *«Сюжет мого особистого життя створюють інші люди – герої його...»*, – зазначав М. М. Бахтін. Таке бачення є властивим інтегративним теоріям права. Наприклад, А. В. Поляков розглядає правовий досвід через правову комунікацію. Право як практична система дій заснована на взаєморозумінні, без якого саме його існування неможливо. Адже права немає там, де відсутня взаємно-співвіднесена поведінка. Умовою правової комунікації є не стільки зміст інформації, і навіть не стільки її прескриптивна форма, скільки переконуюча сила, без якої неможлива правова комунікація як практична взаємодія. Сутність права визначають образи права, які у кожного суб'єкта свої.

Індивідуальний правовий досвід визначається як збережена в довготривалій пам'яті окремої людини система юридичних «сценаріїв», які відображають соціально-правові ситуації реальної дійсності, а також закріплені знання, навички, вміння, звички і т. п., придбані нею в процесі виховання, освіти і практичної діяльності.

В. М. Карташов розглядає правовий досвід як підсумок правосоціалізаційних процесів. Він уважає, що правовий досвід формується протягом усього життя конкретної людини в процесі її соціалізації, в результаті комунікації з іншими суб'єктами і самостійного здійснення юридично значущої поведінки. Людина, беручи участь у різних правовідносинах, здобуває нові знання, розвиває і відточує юридичні вміння й навички. Володіючи достатнім особистим правовим досвідом, суб'єкт не тільки точно знає мету і завдання юридичної діяльності, але й може чітко визначити, яким чином у конкретній ситуації можна найбільш раціонально й ефективно впливати на об'єкт регулювання, щоб отримати необхідний результат. Сутність досвіду полягає в накопиченні найбільш доцільної, повчальної та корисної для соціально-правового життя інформації, яка закріплюється в пам'яті особистості.

Зміст індивідуального правового досвіду визначають такі компоненти: *юридичні знання, навички, звички, вміння, майстерність*

та ін. Дані компоненти важливі для повноцінного функціонування індивіда в суспільстві, можливості вступу в правову комунікацію як повноправного суб'єкта (В. М. Карташов).

Юридичні знання відображають у свідомості людини юридичні аспекти життєдіяльності суспільства, його правову систему, прояв правових аномалій тощо та являють собою процес розуміння і оцінювання правової дійсності. Вони невід'ємні від здатності особи використовувати юридичні відомості в процесі своєї практичної діяльності.

У структурі *юридичних навичок* переважають автоматизовані, схематичні, типові та інші інтелектуальні юридичні акти. Наприклад, формуються певні навички з реалізації права або участі у правовідносинах, а на професійному рівні – щодо застосування права (навички здійснення допитів свідків і потерпілих; пошуку, фіксації, оцінки та подання доказів; винесення й оформлення юридичних рішень та ін.). При опануванні юридичними навичками оперативність виконання юридично значимих дій різко зростає.

Під *юридичними вміннями* розуміють засвоєний на базі раніше набутих юридичних знань і частково навичок механізм реалізації правової поведінки, який відрізняється разгорнутістю свідомого контролю над усіма етапами його здійснення (визначення мети і завдання; прийняття вольового рішення; формування плану і програми дій; контроль юридичних операцій; оцінка отриманих результатів та ін.).

Звички також формуються в процесі правової соціалізації в результаті багаторазового рішення повторюваних, стереотипних правових завдань. Від умінь і навичок вони відрізняються тим, що не завжди являють собою продуктивний елемент діяльності. Вміння і навички пов'язані зазвичай з вирішенням певного завдання, передбачають отримання певного результату, а звички є частиною діяльності, яка виконується людиною механічно, не має свідомої мети або явно вираженого її «продукту».

Майстерність – це система властивостей, якостей, правового досвіду особи, яка дозволяє системно, ефективно і надійно виконувати складну юридичну діяльність у найрізноманітніших умовах. Поняття «майстерність» відображає таку ступінь оволодіння особою

об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх, нормативних та інших сторін юридичної діяльності, яка відповідає нагальним суспільним вимогам, стандартам і «культурним зразкам».

Отже, при розгляді *правової соціалізації особистості* як процесу включення індивіда в правове життя суспільства на основі засвоєння ним певних умінь, знань, норм, цінностей, традицій, і т. д., *кінцевою, стратегічною метою,* ключовим завданням правової соціалізації є *формування індивідуального правового досвіду.*

В сучасній теорії права отримало розповсюдження і ***надіндивідуальне (об'єктивоване) розуміння правового досвіду*** як певної соціально-правової пам'яті. Розгляд правового досвіду в такому ракурсі властивий, насамперед, представникам позитивізму в юриспруденції. Ще в 30-ті роки XX століття французький правознавець і соціолог-позитивіст Г. Д. Гурвич запропонував інтегральну концепцію безпосереднього досвіду як досвіду ідей, цінностей, духовності, множинності тією ж мірою, що й одиничності. Інтегральний безпосередній досвід при цьому може бути як колективним, соціальним, так і індивідуальним. Однак, на думку Г. Д. Гурвича, юридичний досвід більшою мірою є колективним досвідом, оскільки формується за допомогою системи колективних актів визнання «нормативних фактів» і втілених у них цінностей.

В сучасній юриспруденції ***надіндивідуальний (об'єктивований) правовий досвід*** визначається як досвід, збережений в соціально-правовий пам'яті суспільства і виражений у формі юридичних знань, накопичених у процесі історичного розвитку суспільства на основі фіксації (об'єктивації), перетворення, упорядкування, збереження, трансляції та відтворення даних особистого правового досвіду (О. В. Тимофєєв). Правовий досвід, виражений у формі правових звичаїв, правових прецедентів або роз'яснень вищих судових органів з питань застосування законодавства та судової практики, безпосередньо використовується в процесі нормативно-правового регулювання суспільних відносин. Т. Ю. Кулапова розглядає *правовий досвід* як відображені в правоположеннях, узагальнені колективні знання, що складають сукупний результат виконаної матеріально-перетворюючої юридичної діяльності, який застосовується для пізнання правової дійсності та збалансованого задоволення сучас-

них суспільних та індивідуальних інтересів.

Наділндивідуальний (об'єктивований) правовий досвід, виражений у формальних джерелах, звичаях, традиціях тощо, стає орієнтиром, закріплює в нормах певні моделі правової поведінки для суб'єктів, *засобом, який дозволяє формувати лінію поведінки в суспільстві.*

Отже, індивідуальний правовий досвід є стратегічною ***метою правової соціалізації,*** а наділндивідуальний (об'єктивований) правовий досвід – необхідним ***засобом правової соціалізації.***

Слід зазначити, що в юриспруденції *наділндивідуальний правовий досвід* часто ототожнюють з ***правовою спадщиною***. Безумовно, дані явища мають багато спільного. Правовий досвід, як і правова спадщина, – це завжди свідоме звернення до минулого, з усіма його плюсами і мінусами, негативним і позитивним змістом; це колективне знання, яке відображає узагальнення минулої діяльності та націлене на майбутнє; це інформація, накопичена людством у результаті тривалого історичного шляху розвитку; це невід'ємна частина національної правової системи. Однак в юриспруденції існують різні підходи до вирішення питання про співвідношення правового досвіду та правової спадщини. Наприклад, правова спадщина – *це результат правового досвіду* народу (Л. В. Авраменко), або правовий досвід – це *структурний компонент правової спадщини* поряд з цінностями і механізмами передачі правової інформації (С. А. Софронова).

Безумовно, «правовий досвід» і «правова спадщина» є близькими між собою поняттями, але водночас вони мають ряд специфічних рис і посідають своє власне місце в категоріальному апараті юриспруденції.

По-перше, ***просторові межі*** правового досвіду є ширшими, ніж у правової спадщини. Правовий досвід не пов'язаний з певною етнокультурною спільністю. Він складається із сукупності національного правового досвіду і знань, почерпнутих з інших правових культур. Знання, як і наука, не має територіальних кордонів. Правова спадщина завжди пов'язана з традиціями власного народу, а перенесення цінностей і норм з іншої правової культури є вже процесом акультурації, а не наступності.

По-друге, відмінність між правовою спадщиною і правовим до-

свідом простежується на ***темпоральному рівні.*** Правова спадщина пов'язана зі сприйняттям правових елементів минулого, а правовий досвід також може спиратися на правові досягнення синхронно діючих правових культур. Можна навіть зазначити, що правовий досвід більшою мірою пов'язаний з сучасністю, це вся накопичена система знань, на які спирається суспільство.

По-третє, правовий досвід має ***практичну спрямованість.*** Він складається із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, ядром яких є не тільки знання, але й уміння, навички конкретних людей і соціальних груп, набутих у результаті їх історичної діяльності. Правова спадщина – це духовний орієнтир, стрижень права в його духовно-змістовному вимірі, основа для правотворчості.

По-четверте, у даних явищ ***різне призначення*** в правовій культурі. Правова спадщина за допомогою традицій забезпечує зв'язок минулого з сьогоденням, збереження правової культури суспільства. Правовий досвід розглядається як колективна соціально-правова пам'ять, яка визначає можливості майбутньої ефективної діяльності.

По-п'яте, правовий досвід та правова спадщина відрізняються між собою ***за рівнем динаміки.*** Правовий досвід постійно розвивається, це динамічне явище, детерміноване активним процесом пізнання правової сфери. Своєю чергою, правова спадщина націлена на забезпечення стійкості та стабільності в суспільстві, вона розглядається в статиці і пов'язана зі сприйняттям цінностей попередніх поколінь (С. М. Скуріхін, В. С. Кобко-Одарій).

У процесі оволодіння правовим досвідом індивід соціалізується в правовій сфері. ***Етапи механізму правової соціалізації*** особистості можна представити наступним чином:

– по-перше, це *трансляція правового досвіду від суспільства до індивіда.* Такий досвід полягає в засвоєнні людиною сукупності знань про культурні та правові норми і цінності, типи правової поведінки, як соціально бажаної, так і тієї, що суперечить соціальним нормам. Він включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані, контрольовані впливи, але й стихійні, спонтанні процеси, що справляють як безпосередній, так і опосередкований вплив на розвиток особистості;

– по-друге, *суб'єктивування, тобто осмислення і засвоєння правового досвіду індивідом* (такий процес називається інтериорізацією). На цьому рівні здійснюється співпоставлення сприйнятого від соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, своєрідна фільтрація. В результаті певна частина набутого знання трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості й поведінки, а інша частина може бути відхилена в категоричній формі або залишена без уваги;
– по-третє, *об'єктивування особистістю індивідуального досвіду* соціально-правових дій. Тут йдеться про те, що набуті та засвоєні правові знання, навички, звички і т. п. так чи інакше проявляються в діяльності суб'єкта права, в його відносинах з іншими суб'єктами (С. І. Максимов, С. Б. Жданенко).

3. Поняття та принципи правового виховання

В літературі аналізуються різноманітні *шляхи формування правосвідомості та правової культури* громадян України. Серед них: демократизація всіх сфер соціального життя; удосконалення правотворчого і правозастосовного процесів; зміцнення законності та правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм з прав людини; гармонізація законодавства з актами Європейського Союзу. Водночас одним із найбільш важливих напрямків у реалізації процесу формування правосвідомості й правової культури залишається *правове виховання.* На думку дослідників, воно є єдиним реальним засобом, за допомогою якого держава може впливати на соціальне середовище, визначаючи правові потреби й орієнтири, спрямовуючи процеси розвитку правової культури. Це особливо важливо, враховуючи ступінь і темпи зростання аномалій у правовій культурі, які останнім часом набули загрозливих масштабів в Україні.

Поняття «правове виховання» з'явилося тільки у XX столітті, проте право завжди вважалося елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ зазначав, що людина поступає

погано тому, що не знає, як саме вона має вчинити. *«Оскільки моральне зло йде від незнання, значить, знання – джерело моральної досконалості».* Аристотель розглядав людину як політичну тварину, яка має розум, основним призначенням якої є спільне проживання з іншими людьми. Тільки в співтоваристві з собі подібними людина може виховуватись як моральна істота. Мета і зміст людського буття при цьому полягають у доброчесному та законослухняному існуванні. Римський стоїк і імператор Марк Аврелій Антоній уважав, що необхідно підкорятися існуючим у державі законам і намагатися робити добро. Ці погляди на право і правове виховання справили значний вплив на ідеологів Середньовіччя, епохи Відродження, Просвітництва.

Сьогодні правове виховання громадян розглядається в якості складової частини *ідеологічної функції* держави. Більш того, правове виховання наразі виділяється в самостійний вид діяльності держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

Незважаючи на те, що питання правової соціалізації та правового виховання активно досліджувалися в юриспруденції останніми десятиліттями, донині не склалося однозначного уявлення про співвідношення цих явищ.

Спроби розібратися у взаємозв'язку правової соціалізації та правового виховання, ролі стихійних і цілеспрямованих компонентів правової соціалізації особистості, співвідношенні між стихійною правовою соціалізацією та правовим вихованням призводять до різночитання в їх розумінні, пов'язаного зі значним розходженням позицій вчених щодо даних питань. Здебільшого це пов'язано з процесом некритичного перенесення правової спадщини з 70-х років минулого століття в сучасну наукову та навчальну юридичну літературу. Теоретичні розробки категорії «виховання», здійснені в рамках педагогіки, психології та філософії радянського періоду, перекочували спочатку в радянську теорію права, а потім і в сучасні юридичні навчальні посібники. Проте правове виховання раніше розглядалося ізольовано від правової соціалізації.

Наразі правова соціалізація та правове виховання посідають ключове місце в категоріальному апараті юриспруденції. Вони тісно

взаємопов'язані між собою та розглядаються в аспекті досягнення завдань, близьких між собою.

Серед сформованих ***підходів до співвідношення правової соціалізації та правового виховання*** прихильники педагогічної концепції розглядають *правову соціалізацію поряд з індивідуалізацією як елементи процесу правового виховання,* його механізми, що визначають зміст і методи відповідно колективістського і індивідуалістичного виховання. При цьому правова соціалізація забезпечує входження людини до соціальної групи, спільність, осуспільнює її діяльність, спосіб життя і думок. В результаті особа формується як представник соціальних груп, верств, класів, як носій певного виду правової культури і певного рівня правосвідомості.

Деякі вчені розглядають правове виховання і правову соціалізацію як *різні, але тісно пов'язані між собою процеси,* правове виховання при цьому пов'язано з правовим впливом, а правова соціалізація – зі сприйняттям індивідом цього впливу та включенням його до системи правовідносин у суспільстві. О. П. Дзьобань і Є. М. Мануйлов визначають правове виховання як єдиний реально дієвий спосіб, за допомогою якого стає можливим процес впливу на соціальне середовище на індивідуальному і груповому рівні, що визначає правові потреби і орієнтири на мікрорівні, направляючи і визначаючи тим самим процеси правової соціалізації. *Правове виховання* в даному випадку розглядається *як засіб правової соціалізації.*

Правове виховання може розумітися в широкому і вузькому сенсі. В *широкому сенсі* – це тривалий процес впливу на правосвідомість і правову культуру, включаючи вплив устрою суспільного життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери та традицій суспільства, освіти й соціального навчання. При такому розумінні *правове виховання* фактично *ототожнюється з правовою соціалізацією.*

У *вузькому сенсі* ***правове виховання*** уявляє собою спеціальний, організований, цілеспрямований вплив на правосвідомість осіб, підвищення рівня їх правової культури. У цьому випадку *правове виховання є складовою частиною процесу правової соціалізації.* Такий підхід дозволяє виділити ***стихійну і цілеспрямовану правову соціалізацію,*** де остання й буде правовим вихованням (Ю. М. Оборотов).

Співвідношення між правовою соціалізацією і правовим вихованням, як між цілим і частиною, домінує сьогодні у навчальній і науковій літературі.

В юридичній літературі виділяють різні ***цілі правового виховання.*** І. В. Коваленко зазначає, що правове виховання націлене:

– на засвоєння правових знань, розвиток правових переконань, формування шанобливого ставлення до правових приписів і необхідності їх дотримання;
– на прищеплення навичок правомірної поведінки, створення звички щодо дотримання і виконання правових норм;
– на перетворення політико-правових ідей і вимог права в особисті переконання громадян;
– на формування соціально-активної особистості у правовій сфері.

Часто *процес правового виховання розподіляється на певні* ***стадії,*** які мають власні завдання й цілі. На першій, *когнітивній стадії*, відбувається накопичення правових знань, правової інформації (найближча мета). Друга, *емоційна стадія*, передбачає перетворення накопиченої інформації на правові переконання. На цій стадії формується позитивне психологічне ставлення до права, правової поведінки (проміжна мета). Третя, *поведінкова стадія*, пов'язана з формуванням високого рівня правової культури, готовністю діяти, керуючись правовими переконаннями (кінцева мета).

З тим, що стратегічною (кінцевою) метою правового виховання є *формування правової культури,* погоджується багато вчених. Не випадково у більшості визначень правового виховання зазначена мета виділяється в якості найважливішої. Наприклад, правове виховання – це постійний, систематичний вплив на індивідів і суспільство, з метою формування у них правової культури (Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва).

У разі розгляду правової культури як семіотичної системи правове виховання також може бути представлено як цілеспрямована діяльність щодо трансляції (передачі) правової культури від одного покоління до іншого.

В юридичній літературі ***принципи правового виховання*** поділяють на *загальні* та *організаційно-функціональні*, що співвідносять-

ся між собою як зовнішня мета і внутрішнє функціонування механізму щодо її досягнення (О. П. Дзьобань).

Загальні принципи – це ідеї, які лежать в основі всієї системи правового виховання і характеризують її сутність. Дотримання цих принципів забезпечить, насамперед, ефективність функціонування механізму правового виховання. Виділяють такі загальні принципи.

- *Принцип об'єктивності* означає, що здійснення правовиховної діяльності має виходити з урахування реальних можливостей суспільства і держави, а також дійсного стану суб'єкта правовиховного впливу.
- *Принцип локальності механізму* правового виховання зводиться до того, що здійснення правовиховного впливу поширюється лише в межах цільового призначення даного механізму, тобто на формування правосвідомості й правової культури, а не широкого спектра світоглядних настанов. Така локалізація покликана концентрувати правовиховні зусилля та підвищувати ефективність правовиховного процесу.
- *Принцип конкретност*і вимагає урахування при практичному здійсненні правовиховної діяльності конкретних умов і чинників (соціально-демографічних, вікових, історичних тощо), які впливають на вирішення завдань у сфері правового виховання.
- *Принцип науковості* полягає в тому, що вся правовиховна діяльність повинна будуватися, виходячи з новітніх досягнень юридичної, психологічної, педагогічної науки, а також потреб суспільної та правової практики.
- *Принцип законності* у реалізації правовиховної діяльності здійснюється в контексті з традиційною концепцією законності, яка існує у правовій практиці.
- *Принцип гласності* означає доступність для суспільства, а отже, підконтрольність здійснення суб'єктами правовиховної діяльності правовиховних заходів.

Організаційно-функціональні принципи – безпосередньо визначають дієвість і ефективність системи правового виховання. До їх числа можна віднести такі принципи.

– *Принцип раціональної організації,* який стосується організаційних аспектів здійснення правовиховної діяльності. За радянських часів правовиховна діяльність була невід'ємним елементом державного управління практично на всіх рівнях. Сьогодні, у зв'язку із зменшенням державного сектора в економіці й освіті, нестачею фінансових ресурсів для забезпечення правовиховного процесу, виникає гостра потреба в раціональному підході до здійснення правовиховних заходів. Таким чином, принцип загальності правового виховання, що існував раніше, в сучасних умовах замінюється принципом «там, де це необхідно». Правововиховний вплив щодо людей з уже сформованими правовими установками (наприклад, пенсіонерів) та неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, у яких правові установки ще формуються, має істотно відрізнятися.

– *Принцип комплексності та координованості механізму* правового виховання передбачає всебічний, комплексний, системний підхід до об'єкту правовиховного впливу. Лише на підставі повної інформації про відповідний об'єкт існує можливість прийняти правильне, об'єктивне рішення про той чи інший аспект правового виховання. Координованість правовиховного процесу являє собою сукупність узгоджених дій суб'єктів щодо здійснення правовиховних заходів. Здійснюючи правовиховний вплив, суб'єкти не просто виконують свої обов'язки, а сприяють реалізації виховної функції права, що неможливо без чіткої та узгодженої діяльності, спрямованої на формування правосвідомості й правової культури.

– *Принцип зворотного зв'язку* у функціонуванні системи правового виховання зводиться до того, що суб'єкти здійснюють свою діяльність залежно від отриманої ними інформації про стан і готовність об'єктів адекватно сприймати правовиховний вплив. Суб'єкт повинен мати постійну інформацію про результат, який вдалося досягти в процесі правового виховання. Тільки за умови, якщо враховуються помилки і недоліки в ході реалізації правовиховної діяльності, уточнюються

способи і засоби їх коригування, механізм правового виховання буде дієвим.

– *Принцип персоніфікованості* у функціонуванні системи правового виховання передбачає, що при здійсненні правовиховної діяльності суб'єкт має виходити з диференційованого підходу до кожної окремої особи в кожній конкретній ситуації. Це пов'язано з тим, що одні й ті ж підходи можуть по-різному реалізовуватися залежно від особливостей суб'єкта правового виховання (компетентності, творчості, формальності тощо), а також від специфіки конкретної людини, на яку спрямовано правовиховний вплив. Це призводить до необхідності індивідуалізації при виборі засобів і методів правового виховання.
– *Принцип організації механізму правовиховної діяльності* є комплексним, оскільки передбачає, з одного боку, раціональне використання засобів і методів правового виховання, а з іншого – забезпечення наукового підходу до вирішення завдань у цій сфері.
– *Принцип підбору і розстановки кадрів,* які здійснюють діяльність у сфері правового виховання. Від рівня правової культури і кваліфікації суб'єктів залежить ефективність правовиховних заходів. Тому держава і суспільство повинні забезпечувати підготовку відповідних кадрів для здійснення правовиховної діяльності. Правовим вихованням мусять займатися якісно підготовлені фахівці, які мають юридичну освіту або пройшли спеціальну підготовку.

4. Співвідношення стихійної правової соціалізації та правового виховання

Визнаючи виділення правового виховання в рамках правової соціалізації варто зазначити, що на теоретичному рівні наведені поняття часто змішуються. Тому для ***розмежування правового виховання та стихійної правової соціалізації*** пропонуємо виділити ряд критеріїв.

1) Важливим критерієм такого розмежування є ***специфіка суб'єктів виховного процесу.***

У цьому зв'язку слід виділити *три аспекти.*

По-перше, цілеспрямований, систематичний вплив на об'єкти виховання (індивідів, соціальні групи, суспільство в цілому) може здійснювати встановлене коло суб'єктів. Серед *суб'єктів правового виховання* – державні органи, громадські організації, соціальні групи, посадові особи та громадяни, які спрямовують свою діяльність на підготовку і реалізацію заходів, пов'язаних із правовим вихованням.

При стихійній правовій соціалізації суб'єкти, які здійснюють вплив на психосоціальну еволюцію людини, позначаються в якості *агентів*.

До *основних агентів правової соціалізації*, які грають найбільш значиму роль в сучасному суспільстві, належать (В. М. Гуляїхін):

- *сім'я,* в якій через суспільно-економічні трансформації посилюється негативна тенденція до зниження традиційної ролі батька, який уособлював для дитини порядок, дисципліну і закон;
- *школа,* яка виконує соціальне замовлення держави щодо правового виховання та навчання молодого покоління;
- *оточення однолітків,* які нерідко «експериментують» із законом і тому знаходяться в опозиції щодо батьків, школи та державної правової політики;
- *засоби масової інформації,* які виконують неоднозначну роль: з одного боку – важливого інституту правової просвіти, але з іншого – через своє прагнення до комерційного успіху тиражують сцени насильства, беззаконня й страху, що негативно впливає на правосвідомість людини;
- *громадські організації,* що виступають як інститути громадянського суспільства та мають істотний вплив на процеси формування правої культури громадян.

На відміну від суб'єктів правового виховання, при розгляді правової соціалізації чітко виділити конкретний перелік суб'єктів впливу досить складно, тому можна говорити лише про агентів правової соціалізації. Це пов'язано з *особливістю факторів,* які впливають на процес соціалізації, до яких належать, у тому числі: ментальні особливості суспільства; система правових традицій; осмислення

власного правового досвіду, причому як позитивного, так і негативного; життєвий досвід оточуючих людей; власні абстрактні уявлення людини про право, державу, суспільство тощо.

По-друге, слід зазначити, що в ході *стихійної правової соціалізації людина, індивід є суб'єктом,* оскільки набуття соціальних якостей людини є життєво необхідною умовою її буття, це, так би мовити, *«в її інтересах».* Людина виступає в ролі активного учасника процесу соціалізації. У процесі ж *правового виховання індивід розглядається як об'єкт* правовиховного впливу з боку соціуму – той, *«кого виховують».*

По-третє, правове виховання зазвичай визначається як здійснюване за допомогою спеціальних форм, засобів і методів, – послідовний, систематичний і цілеспрямований правовий вплив на людину, соціальну групу, суспільство з метою засвоєння ними правових знань, підвищення рівня їх правосвідомості та правової культури, вироблення орієнтації на соціально активну правомірну поведінку. При цьому об'єктами правовиховного впливу виступають *не тільки особи, але й окремі соціальні групи та суспільство в цілому.* Правова соціалізація як процес входження у правове життя суспільства або спільності людей стосується виключно *окремих індивідів*.

2) Конкретизація суб'єктно-об'єктних відносин у правовому вихованні, на відміну від стихійної правової соціалізації, передбачає ***можливість чіткої теоретичної розробки і практичного втілення принципів і методів правовиховної роботи.***

3) На відміну від правового виховання, стихійна правова соціалізація ***пов'язана із впливом неконтрольованих процесів,*** тому індивід може засвоювати зразки не лише належної поведінки, але й такі, що не є бажаними, але поширені в певному соціальному середовищі, помилково сприймаючи їх за належні (так звана «асоціалізація»).

Правове виховання не може бути негативним апріорі, виключаючи антидемократичні або тоталітарні режими, коли система правового впливу побудована і здійснюється всупереч основним ідеям і принципам права.

4) Ще однією гранню співвідношення правового виховання та стихійної правової соціалізації є ***мета.*** Якщо метою правової соці-

алізації, її ключовим завданням виступає формування індивідуального *правового досвіду,* то метою правового виховання є *формування правової культури.*

5) У теорії правового виховання традиційно виділяють ***форми правового виховання,*** як конкретні способи організації виховного процесу. Сьогодні, на думку більшості вчених, основними формами правового виховання залишаються: правове навчання, правова пропаганда, юридична практика, безпосередня реалізація права і правове самовиховання.

Варто зазначити, що *правове навчання, правова пропаганда і правове самовиховання* уявляють собою систематичний і цілеспрямований процес впливу суб'єктів на об'єкти правового виховання (особливістю самовиховання є те, що суб'єктом і об'єктом правового впливу буде одна й та ж особа). Правовиховний вплив *юридичної практики та безпосередньої реалізації права* не має чіткої системності та цілеспрямованості. Фактично, через юридичну практику та безпосередню реалізацію права відбувається вплив на правосвідомість і правову поведінку шляхом накопичення правового досвіду і знань. Цей досвід формується за допомогою сприйняття відповідної юридичної інформації про діяльність правоохоронних органів, а також у процесі самостійного здійснення юридичних дій (дотримання заборон, виконання обов'язків, використання прав). У даному випадку здебільшого йдеться про *засоби стихійної правової соціалізації, ніж про форми правового виховання.*

5. Характеристика основних форм, засобів і методів правового виховання. Правове інформування

Одним із шляхів підвищення рівня правової культури громадян може бути вдосконалення системи правового виховання, пошук та впровадження нових підходів до організації правовиховної роботи. Однак це не означає, що необхідно відмовитися від вже існуючої системи правового виховання в державі, оскільки апробовані компоненти даної системи в сучасних умовах наповнюються новим змістом і сенсом.

Правове виховання має бути конкретизоване з урахуванням

ступеня соціалізації та особливостей правових інтересів контингенту, що виховується. Відмінності в об'єктах правового виховання визначають відмінності у *формах, засобах і методах* правовиховного впливу.

Форма правового виховання – це зовнішнє вираження, оформлення правовиховного впливу, його певна зовнішня організація.

Правовиховний засіб уявляє собою канал, джерело правової інформації, за допомогою якого здійснюється правове виховання.

Методи правового виховання – це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення цілей правового виховання (переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критика і самокритика, наслідування тощо).

Наразі ***основними формами правового виховання*** залишаються:

– правове навчання;
– правова пропаганда;
– самовиховання.

Під ***правовим навчанням*** розуміють цілеспрямований, планомірний і організований процес формування та розвитку правових знань, навичок і умінь правового характеру.

Правове навчання передбачає накопичення теоретичних і практичних правових знань, умінь і навичок, впливає на когнітивно-раціональну сферу особистості. В цільовому аспекті правове навчання розглядається як засіб правового виховання, але з точки зору змістовного аспекту воно є формою правового виховання.

Питанням правового навчання в Україні приділяється велика увага. Так, з метою підвищення рівня правової освіти населення, створення умов для набуття громадянами правових знань, а також для забезпечення їх конституційного права знати свої права й обов'язки Указом Президента України 18 жовтня 2001 р. було затверджено Національну програму правової освіти населення.

Метою правового навчання виступає формування теоретичної основи правової свідомості та правової культури, забезпечення необхідного рівня систематизації знань про право, розвиток правових інтересів, почуттів, правового мислення, формування правового світогляду (О. О. Пєвцова).

У процесі правового навчання суб'єкти і об'єкти значний час взаємодіють «вживу». Цей процес будується за логічно вивіреною програмою, яка включає в себе як теоретичні (лекції, бесіди, семінари, консультації), так і різноманітні практичні заняття. Важливо, щоб процес правового навчання будувався не на механічному запам'ятовуванні юридичних норм і статей законів, а на глибокому проникненні в сутність самого права. Тому насамперед необхідно звертати увагу на теоретичні аспекти права, а лише потім говорити про його практичне значення. В цьому зв'язку актуалізується вивчення дисциплін фундаментальної юриспруденції (загальнотеоретична юриспруденція, історико-юридичні дисципліни, історія вчень про право і державу).

У будь-якому навчальному закладі України вивчаються дисципліни юридичного профілю. Студентам даються поняття про норму права, нормативно-правові акти, юридичну відповідальність, склад злочину та ін. Однак загальний обсяг, який відводиться на юридичні дисципліни, є недостатнім.

З метою підвищення ефективності правового навчання в Україні слід використовувати *сучасні технічні засоби навчання:* мультимедійні проектори та інтерактивні дошки; матеріали, підготовлені у вигляді презентацій; відеоматеріали на правову тематику і т. д.

До переваг використання презентацій і відеоматеріалів під час проведення занять слід віднести (В. М. Федічев):

- *емоційність,* яка сприяє кращому запам'ятовуванню, – тривалий час зберігається концентрація уваги (як відомо, людина зберігає необхідну увагу протягом 15-20 хвилин);
- *підвищення ефективності сприйняття* і запам'ятовування інформації (людина сприймає до 85% інформації через зорові аналізатори, менше 15% інформації – через слухові аналізатори);
- *образність* (можливість показу всього явища);
- *можливість повтору* викладеного раніше матеріалу і його самостійного перегляду в процесі самоосвіти;
- *забезпечення єдиної методики викладання* матеріалу, яка меншою мірою залежить від професійних якостей викладачів;
- *скорочення терміну підготовки* до проведення занять.

Важливим аспектом у процесі правового навчання може стати *врахування ментальних особливостей* контингенту, що навчається. Специфічні риси української правової системи, невіддеференційованість права від інших регуляторів суспільних відносин, зокрема релігії та моралі, повинні вносити корективи у процес правового навчання. У зв'язку з цим правове навчання слід будувати паралельно з *духовним*, а правові норми пояснювати за допомогою понять добра, правди, справедливості, рівності та свободи, які сприймаються українським народом на ментальному рівні.

Релігійні організації (конфесії) відіграють важливу роль у правовиховному процесі. На думку О. Г. Данильяна, їх слід віднести до *неофіційних суб'єктів* правового виховання населення.

Правове виховання пов'язано не тільки з організацією правового навчання, але і з проведенням заходів щодо ***пропаганди права.***

Правова пропаганда в суспільстві є одним із видів пропаганди взагалі поряд з політичною, моральною, економічною та іншими її видами. Прийнято вважати, що термін «пропаганда» (лат. *propaganda* – поширення) був запроваджений у 1622 р. Папою Римським Григорієм XV, який створив Священну Конгрегацію пропаганди віри, завданням якої було поширення віри за допомогою місіонерської діяльності.

Традиційно ***пропаганда*** визначається як спосіб поширення і поглибленого роз'яснення будь-яких ідей, вчень, знань. Правова пропаганда не має тієї системності, яка властива правовому навчанню, але з іншого боку, правова пропаганда характеризується доступністю практично необмеженого числа індивідів.

За способом поширення правових знань і формування правових переконань ***форми правової пропаганди*** можна поділити на *усні та друковані*.

Усні форми правової пропаганди залежно від характеру спілкування суб'єктів і об'єктів правового виховання поділяються на безпосередні (живе спілкування «очі в очі») і опосередковані (спілкування через технічні пристрої – радіо-, теле-, відеотехніку). Безпосередні форми правової пропаганди досить різноманітні: бесіди, консультації, читацькі конференції, вечори запитань і відповідей, конкурси знавців права, кінолекторії тощо Цінність їх полягає в жи-

вому спілкуванні суб'єктів і об'єктів правової пропаганди, і відповідно – у можливості коригувати як її зміст, так і методи. Усні форми більш мобільні, можуть охоплювати більшу аудиторію, і тому менш витратні.

Переваги *письмової форми* правової пропаганди полягають в тому, що друковані засоби (книги, брошури, статті в періодичних друкованих виданнях тощо) можуть знаходитися тривалий період часу в розпорядженні індивіда, він може неодноразово звертатися до них і по мірі необхідності обговорювати їх зміст із різним колом знайомих і з фахівцями.

О. С. Бондарев пропонує виділяти додатково *віртуальні* форми правової пропаганди, безпосередньо пов'язані з розвитком інформаційних технологій. Сьогодні за допомогою формування й розвитку транснаціональних глобальних інформаційних телекомунікаційних мереж з'являється можливість одночасно впливати як на кожну людину окремо, де б вона не знаходилась, так і на маси людей всього світу.

Для пропаганди права в Україні велике значення має організація заходів за планом «Всеукраїнського тижня права». Щорічне проведення «Всеукраїнського тижня права» було введено 8 грудня 2008 року Указом Президента України і приурочено річниці прийняття Загальної декларації прав людини. Головним завданням заходів, які проводяться в цей період, є виховання у громадян поваги до законів і прав людини.

Важливим компонентом не тільки правової пропаганди і правового навчання, але й в цілому правової соціалізації, є ***правове інформування.*** В результаті отримання інформації про правові цінності й норми виникає *стан правової інформованості,* який передбачає сприйняття, перетворення та використання інформації про право та практику його реалізації.

На рівень правової інформованості як постійно збагачуваного знаннями в юридичній сфері стану особистості впливають як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори. Перші відображають залежність правової інформованості від активності самого суб'єкта. Кожна людина сама для себе вирішує, чи є для неї цінністю правова інформація, а якщо є, то чи прагне вона її отримати і в подальшому використо-

вувати для задоволення своїх інтересів. Другі пов'язані з наявністю умов для її забезпечення. До таких умов належать: достовірність, відкритість і доступність правової інформації; зрозумілість мови нормативних правових актів, можливість їх сприйняття і з'ясування непідготовленими суб'єктами; реальність отримання кваліфікованої допомоги з правових питань при зверненні в різні інстанції тощо.

Слід зазначити, що характерне для правової культури західних країн прагнення кожної людині мати свого адвоката в Україні поки що складно реалізувати (відсутність необхідної кількості кваліфікованих фахівців, висока вартість послуг адвоката тощо), тому в нашому суспільстві для кожного громадянина має величезне значення вміння самостійно орієнтуватися в існуючих правових приписах. Це актуалізує необхідність наявності юридичних знань у громадян України. Відповідно рівень правової інформованості українських громадян має бути вище, ніж, наприклад, у громадян США.

Серед різних ***форм правового інформування*** найбільш пріоритетними є (Г. П. Клімова):

– правове інформування засобами масової інформації та через мережу Інтернет – *«медійна форма»* правового інформування;
– правове інформування шляхом впливу юридичної практики;
– правове інформування під час консультацій юристів;
– правове інформування при безпосередньому вивченні законів і юридичної літератури;
– правове інформування шляхом неформального міжособистісного спілкування на правові теми і т. д.

Наразі питання правового інформування досліджуються в аспекті інформаційного права.

Враховуючи значний вплив засобів масової інформації на суспільство, *правове інформування через ЗМІ* розглядається як інститут інформаційного права та визначається як сукупність норм, які регулюють систему заходів, здійснюваних ЗМІ щодо поширення інформації про правову дійсність у державі, змістом якої є чинне законодавство і право, правова ідеологія, а також відомості про правові форми діяльності держави.

Перевагами засобів масової інформації перед іншими каналами правового інформування є: оперативність надання інформації; ши-

роке охоплення населення; щоденність впливу; доступність правової інформації.

На відміну від офіційних джерел, засоби масової інформації не тільки доводять до населення текст правових нормативів, але й тлумачать їх, роз'яснюють порядок застосування їх на практиці, коментують наслідки, які можуть виникнути у разі порушення вимог цих нормативних приписів. У цьому зв'язку роль засобів масової інформації щодо правового інформування та правової пропаганди важко переоцінити.

Однак засоби масової інформації можуть надавати й *деструктивний вплив* на правосвідомість та правову культуру українських громадян. Комерціалізація мас-медіа, політична ангажованість, некоректне використання рекламних матеріалів, домінування розважальних програм, погоня за сенсаціями, в тому числі протиправними, відсутність дієвого державного та громадського контролю за телебаченням, невисока правова культура журналістів негативно впливають на споживачів інформації, підміняють їх цінності, деформують правосвідомість. Так, у ЗМІ іноді активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли доопрацювання, тим самим формується уявлення про низьку якість законодавчої бази та низьку кваліфікацію законодавців.

Юридично значима інформація опосередковано може бути отримана з *художніх фільмів.* Часто художні фільми пропагують стандарти правової поведінки, несумісні з правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства. Вчителями при цьому виступає, перш за все, американська масова культура, орієнтована на ідеологію консюмеризму. В результаті виростають цілі покоління, вихована на американських бойовиках, що призводить до падіння рівня правової культури.

Правова інформованість формується також за допомогою *міжособистісного спілкування.* Особливо слід відзначити збільшення можливостей у зв'язку із запровадженням безвізового режиму, завдяки комунікації українських громадян із громадянами зарубіжних країн. Неминуче в процесі комунікації відбувається обмін інформацією, в тому числі й правовою. Громадяни різних країн не тільки переймають один у одного досвід – вони вчаться кращим зразкам і

правилам поведінки. Звісно, що в демократичних країнах Західної Європи і США відносини будуються на суворому дотриманні законодавства, і кожен громадянин цих країн упевнений, що в разі порушень його права будуть захищені. Досвід спілкування з представниками цих країн збагачує світогляд українських громадян, впливає на формування у них установок на правомірну поведінку, підвищує рівень правової культури.

Наразі на перший план виходить *самостійне вивчення права,* оскільки успіх пізнавальної діяльності значною мірою залежить від уміння суб'єкта систематично працювати над собою. Самовиховання – не тільки неодмінна умова вдосконалення особистості, але й важливий елемент (форма) у системі правового виховання.

Під ***правовим самовихованням*** розуміють цілеспрямовану діяльність людини, спрямовану на формування і розвиток своїх правових знань, навичок і умінь відповідно до свідомо поставлених цілей, сформованих ідеалів і переконань. Воно спрямоване на вироблення звички самостійно оцінювати власну поведінку, порівнювати її з еталонною. Соціальна цінність самовиховання в системі правового виховання полягає в тому, що завдяки йому індивід прагне не допустити порушення правових приписів, набуває соціально-корисної орієнтації, підвищує рівень правосвідомості та правової культури, виробляє звичку правомірної поведінки.

Ще І. О. Ільїн зазначав, що для забезпечення правопорядку кожен громадянин повинен знати не тільки свої повноваження, обов'язки й заборони, але й визнавати їх у порядку *«самообов'язку»,* а визнаючи – мати достатню силу волі для того, щоб їх дотримуватися.

Самовиховання здійснюється за допомогою різних ***методів.*** До найбільш загальних методів самовиховання слід віднести *самоосвіту, самоорганізацію діяльності, самоаналіз, самозвіт*.

Особливо слід виділити *самоосвіту* як складову частину навчального процесу. Бажання людини заповнити прогалини у правовій сфері часто мотивується необхідністю захистити свої права, домогтися правильного виконання норм законодавства. В цьому випадку відбувається актуалізація права, проявляється його особистісна цінність.

Для самоосвіти насамперед необхідна доступність правової

літератури (інформації). На теоретичному рівні виділяють «зовнішню» і «внутрішню» доступність правової інформації. Під *зовнішньою* доступністю слід розуміти можливість легко й швидко знайти необхідну юридичну норму, а під *внутрішньою* – можливість усвідомити інформацію про правові вимоги, що містяться у правовій нормі. Г. П. Клімова зазначає, що доступність законодавства характеризується технологічним аспектом, який полягає в забезпеченні максимальної простоти та надійності знаходження нормативно-правових актів, і юридико-семантичним аспектом, який передбачає доступність правових текстів для сприйняття і правильного їх розуміння.

Доступ до правової інформації в Україні забезпечується через засоби масової інформації – як друковані, так і аудіовізуальні, бібліотечні ресурси, архіви, мережу Інтернет.

Сьогодні найбільш дієвим засобом підвищити рівень своїх правових знань є Інтернет. Доступ в мережі Інтернет до електронних баз даних, в тому числі й правових, є відкритим для всіх категорій громадян, незалежно від державних кордонів, національності, професії. Переваги інтернету незаперечні: це і *простота пошуку* необхідної правової інформації, і *швидкість* її отримання, і *надійність,* обумовлена постійним оновленням правового матеріалу тощо. Водночас слід зазначити, що інформаційна спрямованість інтернету поступово замінюється яскраво вираженим агітаційним, популістським і навіть агресивним підходом. Тому об'єктивність одержуваної інформації багато в чому залежить від власного вибору користувача.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення соціалізації.
2. Охарактеризуйте форми та етапи правової соціалізації.
3. Розкрийте значення правового досвіду в аспекті правової соціалізації.
4. Що розуміється під стихійною та цілеспрямованою правовою соціалізацією?
5. В чому полягає мета правового виховання?
6. Наведіть принципи правового виховання.
7. Розкрийте співвідношення між стихійною правовою

соціалізацією та правовим вихованням.
8. Що розуміється під засобами та методами правового виховання?
9. Охарактеризуйте основні форми правового виховання.
10. Охарактеризуйте роль правового інформування у підвищенні правової культури населення.

Рекомендована література:

1. Авраменко Л. В. Разграничение преемственности в праве с другими смежными понятиями. *Проблемы законности*. 2013. Вып. 121. С. 3–14.
2. Бондарев А. С. Правовая пропаганда и обучение – формы правового воспитания: понятие и средства воздействия. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2008. № 1. С. 4–16.
3. Гуляихин В. Н. Агенты правовой социализации человека. *Право и политика*. 2012. № 1. С. 143–149.
4. Гурвич Г. Д. Юридический опыт и плюралистическая философия права. *Философия и социология права* : избранные сочинения. СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. С. 213–470.
5. Давлетшина А. М. Правовой опыт: философско-правовой анализ. *Философия в XXI веке: вызовы, ценности, перспективы* : сб. науч. статей. Екатеринбург : Уральский федеральный ун-т им. Б.Н.Ельцина, Инст-т соц. и политич. наук, Департамент философии, 2016. С. 271–280.
6. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 100. С. 407–416.
7. Карташов В. Н. Личный юридический опыт (позитивная сущность и строение). *Вестник КГТУ. Государство и право: вопросы теории и практики.* 2015. № 5. С. 5–11.
8. Клімова Г. П. Основні шляхи формування правосвідомості та правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави. *Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні* : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х.: Право, 2009. С. 307–325.
9. Кобко-Одарій В. С. Правова спадщина та правовий досвід як категорії у загальнотеоретичній юриспруденції. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав-

ня 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2019. Т. 1. С. 78–81.

10. Коваленко І. І. До проблеми цілей правового виховання. *Проблеми законності* : Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 256–260.
11. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
12. Кулапова Т. Ю. Внутригосударственный и международный правовой опыт: проблемы интеграции и адаптации : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Саратов : СГЮА, 2014. 26 с.
13. Максимов С. І. Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми і перспективи. *Проблеми законності* : Акад. зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 228–233.
14. Назаренко С. В. Социология : учеб. пособ. СПб.: Питер, 2009. 496 с.
15. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс). Одесса : Юрид. л-ра, 2004. 184 с.
16. Певцова Е. А. Современные подходы юристов к вопросу соотношения дефиниций «правовая культура», «правовое воспитание», «правовое образование». *Основы государства и права*. 2002. № 6. С. 66–74.
17. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2010. 368 с.
18. Скуріхін С. М. Правовий досвід як мета та засіб правової соціалізації. *Юридичний вісни*к. 2018. № 2. С. 39–44.
19. Скуріхін С. М. Співвідношення правового виховання і стихійної правової соціалізації. *Lex Portus*. 2018. № 6. С. 64–75.
20. Софронова С. А. Правовое наследие и аккультурация в условиях правового прогресса общества : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Нижний Новгород, 2000. 30 с.
21. Тимофеев А. В. Юридический опыт (проблемы теории и практики) : дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.01. URL: http://www.dslib.net/teoria-prava/juridicheskij-opyt-problemy-teorii-i-praktiki.html#2815383
22. Федічев В. М. Перспективи використання сил і засобів військової культури в інтересах підвищення бойової готовності Збройних Сил України. *Наука і оборона*. 2010. № 2. С. 40–45.
23. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2012. 248 с.

ТЕМА 9
МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Формування правової культури в західних країнах. Особливості та цілі полікультурного виховання у Європі. Американська модель підвищення правової культури.

Формування правової культури в країнах сходу. Конфуціанство як основа формування правової культури в Китаї. Особливості формування правової культури в Японії. Формування правової культури в арабських країнах, населення яких сповідує іслам.

Історичні традиції формування правової культури в Україні. Особливості правового виховання в Київській Русі. Традиції правового виховання в культурі України у XVI-XX століттях. Організація та особливості правового виховання в СРСР.

Основні напрямки правовиховної роботи в сучасній Україні.

1. Особливості формування правової культури в західних країнах

Вивченню питань, щодо формування правосвідомості і правової культури за допомогою правового виховання в Україні, приділяється суттєва увага. З метою систематизації теоретичних знань і накопиченого правового досвіду у сфері організації правового виховання вченими харківської школи права було проведено ряд конференцій та «круглих столів», підготовлено комплексні навчальні посібники та колективні монографії з даного питання, серед яких слід відзначити: «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (2009), «Правове виховання в сучасній Україні» (2010), «Філософія правового виховання» (2012). В наведених працях поряд із загальнотеоретичними питаннями значне місце посідає висвітлення практичних моделей правового виховання, які існують в різних правових системах сучасності.

Організація діяльності щодо формування правової культури в

кожній країні світу має свої особливості, пов'язані із своєрідністю правових традицій, джерел і принципів права. Універсальними джерелами формування правової культури виступають такі об'єктивні форми духовної діяльності, як звичай, моральне виховання в сім'ї та суспільстві, релігія, політичні відносини і традиції влади, правова доктрина, система правосуддя і покарання.

Звернення до досвіду формування правової культури в інших країнах світу є важливим, насамперед для стимулювання природних процесів взаємозбагачення духовними цінностями різних народів.

Одним із векторів свого розвитку Україна обрала європейську інтеграцію, яка передбачає оновлення системи вітчизняного правового виховання з урахуванням європейських тенденцій.

Західна правова цивілізація, яка існує у двох основних формах (романо-германська та англо-американська), має глибокі релігійні, моральні та філософські коріння. Насамперед, це:

- багата *філософська спадщина давніх греків,* які заклали основи європейської морально-правової свідомості;
- *реалізм і організаційний талант давніх римлян,* які поставили емпіризм, раціоналізм і практицизм свого мислення на службу юриспруденції. Це зумовило прагнення до впорядкованості, дисциплінованості, служінню державі. Дотримання законів стало вважатися чи не найвищою чеснотою;
- *християнська концепція світу, історії та людини*. Бог розуміється не тільки як творець, учитель і вихователь людства, але й як верховний суддя – суворий, але справедливий. Тому вся історія розуміється як процес виховання людини.

Особливості формування правової культури зумовлені також ***європейською ментальністю,*** головними рисами якої є:

- прагнення до чогось нового, відсутність прихильності до минулого й культу традиції;
- прагнення виділяти своє індивідуальне «Я» із загального «Ми», готовність боротися за громадянські права і свободи;
- практицизм, тобто в практичній діяльності вбачається сенс життя, що часто відсуває духовні цінності на другий план.

Висхідною ідеєю формування правової культури у Європі є те, що громадянином не народжуються, ним стають. Громадянин – це

особа, здатна втручатися в життя суспільства, що передбачає вміння мислити і згоду публічно обговорювати ці думки.

Тому один із основних принципів формування правової культури – *створення знання.* Проста передача інформації обумовлює формування пасивних громадян, які сприймають знання як щось відсторонене від соціальних, економічних і політичних цілей. Якщо ж знання стає власним світоглядним надбанням, то формується зрілий, вільний, автономний і активний громадянин.

Пріоритетним напрямком у розвитку європейського співтовариства є соціокультурна інтеграція, націлена на *полікультурний підхід до виховання* і перш за все в правовій сфері. Це пов'язано з припливом до Європи переселенців із країн Сходу та Африки, із освітою «паралельних суспільств», не інтегрованих або недостатньо інтегрованих до європейського соціуму.

Полікультурне виховання спрямоване на те, щоб:
- допомогти особистості усвідомити культурне розмаїття як умову розвитку суспільства та індивіда;
- протистояти проявам расизму, націоналізму, сформувати почуття солідарності та взаємодопомоги;
- залучити громадян до національних, міжнаціональних і загальнолюдських цінностей.

Основні цілі полікультурного виховання:
- плюралізм (зберігання культурного розмаїття та повагу до нього);
- рівність (забезпечення рівних прав на освіту й виховання);
- об'єднання (виховання на основі загальнонаціональних політико-правових і духовних цінностей).

Європейська система правовиховної роботи спирається на *концепцію безперервного виховання* та передбачає послідовність між дошкільними, позашкільними та шкільними закладами, самоосвітою, підготовкою та перепідготовкою громадян.

Рада Європи прийняла магістральну програму «Освіта, спрямована на виховання демократичної громадянськості», відповідно до якої практично у всіх європейських країнах розроблено програми щодо громадянського виховання.

Формування правової культури у Європі розпочинається в дошкільних закладах. Однак найбільш суттєвою вважається правовиховна діяльність в рамках школи, ліцею та гімназії, оскільки саме в цей період учні досягають громадянського повноліття і набувають виборчих прав.

Майже у всіх західноєвропейських країнах правова освіта стала обов'язковою.

Викладання спрямоване на з'ясування змісту права, а не на розгляд його з суто юридичної точки зору. В учнів формується розуміння природи юридичних правил, уявлення про правову систему в цілому.

Найбільш поширеними *формами навчання* є:

– диспути з суспільних питань, які передбачають роботу з документами (текстами законів, статтями з періодичних видань, відео-, аудіо- та фотодокументами);
– «особистісно-забарвлені праці», які дозволяють не лише ознайомитися з нормами та інститутами, але й творчо усвідомити їх роль.

Наприклад, у ліцеях Франції протягом останніх кількох років обговорювалися наступні теми: «Річниця Декларації прав людини та її актуальність»; «Конфлікт в Югославії і права меншин»; «Права людини і громадянський шлюб»; «Участь жінок у політиці»; «Прояви агресії в містах і зростання безкультур'я»; «Політична корупція на фактичних прикладах»; «Роль ЗМІ в розвитку сучасної демократії»; «Расизм і боротьба проти расової дискримінації»; «Харчове забруднення і захист прав споживачів», «Високий і низький рівні злочинності», «Батьківська влада» тощо.

Одним із пріоритетних напрямків у формуванні правової культури є *миротворча освіта.* У багатьох європейських країнах діють спеціальні програми з виховання в дусі миру і співробітництва. Так, у Німеччині така програма розглядається як частина антивоєнного руху. В Норвегії існують програми навчання, які допомагають виховувати толерантне ставлення до людей, незалежно від їх національної культури і мови.

Позашкільна правовиховна робота з молоддю здійснюється через діяльність шкільних кооперативів, а також через скаутський рух, метою якого є виховання громадянина з урахуванням політико-пра-

вових реалій конкретної країни.

У суспільному житті Європи істотну роль відіграють *релігійні організації.* Вони активно долучаються до дискусій про загальнолюдські цінності, спільну спадщину, про захист релігійної свободи, повагу прав людини, боротьбу з тероризмом, ксенофобією і нетерпимістю. Радою католицьких єпископських конференцій було створено правозахисну організацію, метою якої є захист прав християн і моніторинг дискримінації віруючих на континенті.

Значний потенціал у формуванні правової культури має кінематограф. Існують спеціальні конкурси фільмів, присвячені правам людини (Фестиваль *Human Rights Film Network*), створено каталоги і архіви тематичних фільмів з правових питань у бібліотеках провідних західних університетів.

Кіноматеріали, присвячені правам людини, умовно можуть бути розподілені за наступними напрямками:

– свобода і несвобода, рабство (фільми про людину в тоталітарному суспільстві, про рабство і торгівлю людьми в сучасному світі – «Бірманський відеорепортер», «Живий товар»);
– безправ'я і беззаконня (фільми ставлять питання: карається або не карається зло? – «Таємниці Гуантанамо»);
– злочини проти людяності (стрічки про геноцид, голокост, військові злочини – «Список Шиндлера», «Піаніст», «Готель Руанда»);
– судовий захист прав людини та діяльність правозахисних організацій («В ім'я отця», «Прокурор», «Законослухняний громадянин»).

Особливістю ***американської моделі формування правової культури*** є її націленість на освітній процес.

Правовиховна робота в США базується на Конституції, Біллі про права та на Декларації незалежності, в яких закріплено цінності, що становлять основу освітньо-виховної системи. Основними серед цих цінностей є: суспільне благо; індивідуальні права; справедливість; рівність (юридична, політична, економічна, соціальна); свобода; плюралізм; патріотизм.

У процесі *шкільної освіти* учні отримують інформацію про те, як працює політико-правова система США, розглядаючи, напри-

клад, теми: «Як законопроект стає законом», «Процедура», «Системи протидії в політиці», «Конституція США» і т. д.

Позашкільний простір також має велике значення для підвищення рівня правової культури. Це і ставлення до американського прапора (його можна бачити скрізь), і велика кількість національних свят (День незалежності, День прапора, День пам'яті, День Конституції), святкування яких супроводжується масовими заходами.

Правовиховний процес активно здійснюється у вищій школі, насамперед у *системі вищої юридичної освіти.*

У кожному штаті існують як державні, так і приватні університети. Система навчання в різних штатах диференціюється. Більшість університетів готують юристів тільки для власного штату. Винятки становлять ті загальнодержавні університети, дипломи яких дійсні на всій території США.

Навчальний процес в університетах активізується за допомогою проведення фіктивних судових процесів за участю юристів. Останнім часом набули поширення «клінічні курси». Вони включені до навчальних програм багатьох юридичних шкіл. Студенти під керівництвом викладачів («клінічних професорів») або досвідчених практикуючих юристів проходять професійну практику в різних юридичних закладах. Наприклад, їм дозволяється відвідувати пенітенціарні заклади, здійснювати консультації ув'язнених, складати від їх імені ділові папери. Студенти іноді виступають в судах від імені осіб, які не мають можливості оплатити роботу адвоката. Деякі з таких справ навіть доводяться до Верховних судів штатів.

Формування правової культури в США здійснюється також шляхом *підвищення кваліфікації* ще недосвідчених юристів. Воно відбувається на спеціальних курсах перепідготовки, що створюються юридичними школами, асоціаціями юристів, Американським інститутом права і т. д.

Увага вивченню правових питань приділяється і в системі *вищої неюридичної освіти.* Наприклад, до числа обов'язкових навчальних курсів у Військово-морській академії США (м. Аннаполіс) належить вивчення національного та військового законодавства. Навчання курсантів цієї академії здійснюється згідно з програмою «Цілісна особистість», відповідно якій основними якостями офіцера

є не тільки фізична витривалість та вміння працювати з людьми, але й чесність, справедливість, повага прав інших людей.

Зусилля американського суспільства щодо формування правової культури не обмежуються формальною освітою. Вони спрямовані також і на *неформальний сектор,* охоплюють молодь і доросле населення, насамперед представників маргінальних груп. Даною роботою активно займаються, наприклад, Національний центр освіти в області прав людини в Атланті (штат Джорджія), Інститут виховання жінок-керівників у Сан-Франциско (штат Каліфорнія) і. т. д.

У США в роботу щодо формування правової культури задіяні й *релігійні організації.* Вони здійснюють просвітницьку роботу з прав людини, видають навчальні посібники, присвячені гендерній рівності, застосуванню смертної кари тощо.

Важливим напрямком правовиховного процесу в США є реалізація заходів щодо *запобігання неправомірної поведінки* серед населення, насамперед серед неповнолітньої молоді. Значну допомогу в формуванні правової культури підлітків надають молодіжні центри, добровільні трудові табори, в яких підлітки залучаються до позитивних форм діяльності. Молодь, схильна до девіантної поведінки, залучається в спортивні клуби, організації з військовою специфікою (за типом скаутів), освоює окремі спеціальності.

Наразі велике значення у формуванні правової культури американських громадян має *стратегія суспільної поліцейської діяльності (community policing).* Її сутність – формування і розвиток партнерських відносин між поліцією та суспільством, його інститутами, організація «сусідського контролю» при консультаційній допомозі поліції. Основою цієї стратегії є ідеологема, що головним завданням поліції є активна діяльність щодо попередження злочинів, а не реагування на дзвінки про події, що трапились. Поліція США проводить роз'яснювальну роботу на предмет того, що кожен громадянин може зробити особистий внесок у справу попередження правопорушень.

Наркоманія і алкоголізм уважаються національним лихом в американському суспільстві. В США існують різні форми попередження цих явищ:

– первинне попередження – застосовуються соціальні заходи загального характеру у вигляді зменшення або нейтралізації

відповідних факторів;
- вторинне попередження – антиалкогольна та антинаркотична пропаганда поряд із пропагандою здорового способу життя;
- третинна профілактика – діяльність організацій «самодопомоги» за типом АА (анонімних алкоголіків) та анонімних наркоманів.

Програма запобігання наркоманії сьогодні охоплює близько трьох мільйонів школярів. Офіцери поліції, які закінчили спеціальні курси, раз у тиждень проводять з учнями уроки-співбесіди.

Одна з найбільш актуальних проблем сучасної Америки – *насильство.* Кількість злочинів із застосуванням насильства за останні 40 років зросла майже втричі. У зв'язку з цим на федеральному рівні було розроблено програму оздоровлення американського суспільства, яка включає як безпосередні заходи щодо обмеження розповсюдження зброї, так і рекомендації, що сприяють формуванню установок і навичок правомірної поведінки.

Отже, в більшості західних країн формування правової культури здійснюється відповідно до програм громадянського виховання або в рамках правового навчання. Пріоритетними напрямками правовиховної роботи на Заході вважаються: розвиток громадянської грамотності; формування критичного мислення, політичної активності; виховання в дусі плюралізму думок, терпимості до інших вірувань, культур, традицій.

2. Формування правової культури в країнах сходу

Основою морального, релігійного і правового виховання в Китаї є вчення *Конфуція* – «учителя десяти тисяч поколінь» (V ст. до н. е.). Головне місце у конфуціанстві посідають питання соціальної етики, моральної природи людини та принципи керівництва державою. Моральні аспекти включають *«п'ять чеснот»:* людинолюбство, обов'язок, норми поведінки, знання і відданість.

Людинолюбство, гуманність (*жень*) – головна заповідь Конфуція. Категорія *жень* має два рівня – внутрішній і зовнішній. Внутрішній рівень зосереджений в душі людини і пов'язаний з її самовдосконаленням, зовнішній – із привнесенням людиною гармонії та правопорядку в суспільне середовище.

Шлях *самовдосконалення* – це шлях помірності та стриманості. Покірність старшому в родині, імператору в суспільстві становила невід'ємне правило людського співжиття. Синівська шанобливість і братерська любов розглядалися конфуціанством як засіб, що перешкоджає виникненню злочинів і заворушень. Центром етичної системи Конфуція є неприйняття насильства.

Для китайської політичної культури є характерним традиційний тип легітимації влади. Священні, споконвіку заведені порядки, закріплені у владній ієрархії, забезпечують як покірність громадян, так і дотримання владою певних обов'язків відносно до суспільства.

Китайський централізм наразі виявляється у відсутності поділу влади. Судова влада в Китаї повністю підконтрольна представницьким органам і складається з Верховного народного суду, місцевих народних судів, військових трибуналів та інших спеціальних народних судів. Таким же чином організована і прокуратура.

Особистим правам у китайському суспільстві приділяється незначна увага. Стан конституційних прав і свобод людини багато в чому не відповідає міжнародним стандартам. У переліку прав громадянина КНР відсутні норми про свободу думки (оскільки фактично панує диктатура комуністичної партії), про право на життя. Китай посідає одне з перших місць у світі за винесенням смертних вироків. Водночас у Конституції Китаю багато говориться про обов'язки, наприклад: захищати Батьківщину, охороняти безпеку, честь та інтереси Батьківщини; зберігати державну таємницю; захищати єдність держави і братерство всіх національностей; зберігати суспільну власність; дотримуватися трудової дисципліни і оберігати громадський порядок; поважати норми суспільної моралі тощо.

Слід зазначити, що на відміну від тоталітаризму радянського типу китайський «тоталітаризм» практично не поширюється на сферу економіки та її правового регулювання.

Сучасний економічний ріст породжує у населення Китаю почуття могутності й самовпевненості. Китайські лідери пояснюють цей підйом чеснотами азійської (конфуціанської) культури, втіленими в таких якостях, як порядок, дисципліна, відповідальність, працьовитість, колективізм, стриманість.

Якщо європейському суспільству властива так звана *«культура*

провини», то в азійських країнах альтернативою виступає *«культура сорому»,* яка несе на собі відбиток локальності, оскільки орієнтує свідомість індивіда виключно на його соціальне оточення – сором існує лише у відносинах зі «своїми». Совість, заснована на критичній самооцінці, є внутрішнім контролером людини «культури сорому». Цією особливістю східної ментальності пояснюється популярність публічних покарань і принцип залякування, покладений в основу карної політики азійських країн.

Послідовники конфуціанства прагнуть до досконалості особистості відносно до самого себе, до родини, до суспільства, до нації та до всього світу. Домінуючим при цьому є ставлення до родини. Система сімейної організації в Китаї вважається основою правового самовиховання та самоосвіти.

До юристів китайці ставляться з недовірою, вважаючи, що використовуючи абстрактні норми юристи створюють перешкоди для досягнення компромісів. Згідно з китайською традицією, *спірні питання повинні вирішуватися на підставі гуманності, потім – звичаїв, потім – розуму, і тільки після цього можна звертатись до права.* Закони для китайців не є нормальним засобом вирішення конфліктів між людьми. Їх роль обмежується тим, що вони пропонують зразки поведінки і застерігають порушників громадського порядку.

Кримінальному праву Китаю характерна концепція покарання-кари, по суті, таким чином проявляється давній принцип таліона про адекватність розплати. Страта, згідно із вченням Конфуція, – це крайня, вимушена міра, яка може бути продиктована конкретною ситуацією. Принцип справедливості Конфуція ілюструється наступним діалогом. Учень запитав: *«А якщо за зло платити добром?».* На що Вчитель відповів: *«А чим же тоді за добро сплачувати?.. За добро плати добром. А за зло плати по справедливості».*

Проте покарання може призначатися лише у випадках, прямо передбачених законом, і має відповідати тяжкості злочину. Тобто свавілля суду обмежено кримінальним законодавством.

Не менш важливим проявом правовиховного впливу виступає традиція ставлення до жінки, її правовий статус у суспільстві. В азійській культурі глибоко вкорінений «підневільний», принижений статус жінок, з чим пов'язаний підвищений ризик насильства.

Отже, в структурі китайського суспільства основними морально-правовими принципами і цінностями, на яких базується формування правової культури, залишаються: *самодисципліна; підпорядкування старшим; пріоритет суспільних інтересів над індивідуальними.*

Правова культура в Японії формувалася одночасно під впливом азійської та європейської цивілізацій, з їх ідеологіями та системами цінностей. У період раннього Середньовіччя право Японії зазнало впливу філософських, культурних і юридичних концепцій Китаю, звідки Японія прийняла буддизм і конфуціанство. Сьогодні законодавство Японії є змішаним, в ньому присутні як традиційні елементи, так і елементи романо-германського та англо-американського права. В якості джерел права поряд з нормативно-правовими актами та договорами особливе значення мають звичаї та традиції.

Послідовна передача звичаїв і традицій від одного покоління до іншого забезпечує стабільність соціальної організації Японії. Слід зазначити, що серед розвинених країн світу Японія має найнижчий рівень злочинності. До *соціальних чинників, які впливають на законослухняність японців*, відносять:

– високий рівень соціально-економічного розвитку країни;
– демократичні умови життя суспільства;
– загальний високий рівень культури населення.

Розвиток міжособистісних стосунків у японському суспільстві формується на основі звичаєвого права і статевовікової ієрархії. Дана особливість соціальної організації допомагає підтримувати злагоду й гармонію.

В Японії домінує прагнення уникати конфліктів, досягати консенсусу, підтримувати гармонію в суспільному житті. Однак мають місце і деякі внутрішні суперечності. Традиційна вседозволеність, притаманна малим дітям, співіснує з надією на їх високу дисциплінованість і добровільне підпорядкування в старшому віці. Групова орієнтація співіснує з гострим індивідуальним суперництвом (вступ до університету, працевлаштування).

У центрі японської системи цінностей перебуває не окрема людина, а колектив з чітко визначеною ієрархією. Будь-який японець є складовою частиною певної групи. Перше місці серед цих

груп посідає родина, де дитина вчиться відданості, вірності, засвоєнню різниці між старшими і молодшими.

В Японії вихователі здебільшого застосовують заохочення, а не покарання. Виховання здійснюється не за допомогою примусу або заборон, а на основі опіки. Дітей не карають: замість заборон їх привчають думати над тим, як до їх вчинків поставляться інші. З раннього віку вони засвоюють, що будуть висміяні, якщо поведуться погано.

У формуванні установок на правомірну поведінку японців велике значення має *система освіти.* Особливу роль при цьому грають суспільствознавство і етика. Програма цих предметів спрямована:

– на впровадження певних норм у свідомість молоді у вигляді моральних цінностей і групових орієнтирів;
– на «інтернаціональне» виховання, орієнтоване на широкі міжнародні контакти;
– на впровадження ідеї про причетність кожної дитини до японських традицій.

Японська політика у сфері кримінального права орієнтована насамперед на профілактику злочинності. Хоча водночас у Японії збережена смертна кара (здійснюється через повішення).

Кримінальне законодавство Японії характеризується:

– найбільш суворим у світі правовим регулюванням володіння вогнепальною зброєю;
– відмовою, наскільки можливо, від позбавлення волі, переважанням більш м'яких засобів впливу;
– захистом прав особистості, підтримкою високих моральних стандартів, традиційних чеснот;
– індивідуальним підходом до особистості злочинця, виведенням зі сфери кримінальної юстиції правопорушень невисокого ступеня тяжкості;
– здійсненням пропаганди правомірної поведінки;
– ресоціалізацією злочинців з метою уникнути формування у них комплексу «злочинної особистості», «ізгоя суспільства»;
– здійсненням контролю і виховання осіб, які умовно-достроково звільнені із місць ув'язнення.

До специфічних функцій *японської прокуратури* належить роз-

гляд кримінальних справ без передачі до суду – так зване «відтермінування порушення звинувачення».

Японська поліція накопичила досвід співпраці з населенням і місцевою владою у правовиховній діяльності. В даній сфері простежуються три основні напрямки:

– виховні заходи головним чином спрямовані на молодь. Багато японських поліцейських на громадських засадах ведуть тренерську роботу в спортивних секціях або керують гуртками за інтересами; одночасно вони проводять бесіди з неповнолітніми на правові теми;
– консультативні просвітницькі заходи, мета яких – навчити обачності в питаннях захисту від організованої злочинної діяльності;
– заходи стеження та збору інформації про потенційних злочинців, а також застосування охоронних і технічних засобів, з метою попередження злочинів.

За японським законодавством повноліття настає в 20 років. Система юстиції передбачає розгляд всіх справ неповнолітніх у сімейному суді, де процедура максимально гуманізована.

З метою збереження добропорядної репутації сторін, суперечки між членами родини вирішуються без судового втручання, на підставі традицій. Можлива участь посередників або комісії з примирення.

Відповідно до Цивільного процесуального кодексу (ст. 136), суддя в ході процесу має постійно намагатися привести сторони до примирення. Кращим варіантом вирішення конфлікту вважається не судове рішення, а відмова від позову та мирова угода.

Серед індустріально розвинених країн світу Японія має найнижчий коефіцієнт вироків з позбавленням волі (37 на 100 тис. населення).

Ефективність процесу формування правової культури в Японії дослідники пояснюють насамперед відповідністю права традиціям і поведінковим стереотипам японського суспільства.

Особливості ***формування правової культури в арабських країнах,*** населення яких сповідує іслам, обумовлені наступними *загальними рисами, характерними для релігійних правових систем:*

– нерозривний зв'язок з релігією, право є частиною ісламу;
– визнання пророцтв Мухаммеда єдиним джерелом права, заперечення правотворчої ролі особистості й держави;
– персональний характер дії права;
– невизнання принципу формальної рівності, правовий статус залежить від статевих, національних, релігійних і соціальних особливостей;
– нерозвиненість суб'єктивних прав, домінування обов'язків;
– каральний характер права.

Дані риси сформували у мусульман шанобливе ставлення до права не завдяки свідомому визнанню норм, а за рахунок страху перед божественними «санкціями». Єдиним *джерелом формування правової культури* вважається воля Аллаха і релігійна свідомість мусульманина, орієнтована на ідею спасіння.

Ідеологічною основою і джерелом моральних цінностей мусульманського права є ***шаріат.***

Звичай не входить до системи джерел мусульманського права і ніколи не розглядався в якості права, оскільки інакше виникало б протиріччя з ключовою характеристикою ісламу – однаковістю приписів для будь-якої общини віруючих. Звичаї лише доповнюють мусульманське право в тих питаннях, які ним не регулюються.

Всі вчинки людини відповідно до мусульманського права поділяються на п'ять категорій: *обов'язкові, рекомендовані, байдужі, осудливі та заборонені.*

Іслам є основою всіх форм суспільної регуляції, в тому числі правової, майже у всіх країнах Арабського Сходу, регулює відносини між понад 800 мільйонами мусульман.

Ідеолог мусульманського світу Абу аль-Аля Маудуді в праці «Принципи ісламу» обґрунтував концепцію, згідно якої людина має жити в гармонії з волею Аллаха. Ця воля висловлена в посланих людині законах, які містяться в Корані та Сунні. Відхилення від цього шляху прирівнюється до джагілії (епоха первісного невігластва, що передує прийняттю ісламу), тому з порушниками ісламських законів слід нещадно боротися. Дотримання шаріату – єдина гарантія захисту природних прав громадян. Кінцева мета ісламу – всесвітня держава, заснована на принципах Корану, в якій не буде расових і

національних забобонів, все людство об'єднається в цілісну систему з рівними для всіх правами.

Природні права людини в мусульманському праві є досить обмеженими. Ставлення ісламських держав до міжнародних актів з прав людини, зокрема до Загальної декларації прав людини 1948 року, неоднозначне. Тому було прийнято власні правові документи:

– Загальна ісламська декларація прав людини, прийнята за ініціативою Міжнародної ісламської ради в 1981 році;
– Каїрська Декларація прав людини в ісламі (декларація держав-членів Організації ісламського співробітництва) у 1990 р.;
– Арабська хартія прав людини, прийнята Лігою арабських держав у 2004 році.

Згідно з цими документами закріплюється пріоритет шаріату над природними правами і свободами людини. Також визначені права на правосуддя, на захист від зловживання владою, на захист від катувань, на захист гідності та репутації. Право на життя вважається священним і недоторканним. Однак за вчинення певних видів злочинів передбачена смертна кара.

Система судочинства в країнах Арабського Сходу досить проста і нерозвинена. Мусульманські суди спираються переважно на релігійну совість мусульман, їх готовність слідувати нормам. Механізм дії мусульманського права побудований на регулюванні відносин, насамперед серед мусульман.

Мусульманське право складається переважно з обов'язків особи та санкцій за їх порушення. За порушення обов'язків передбачаються досить жорстокі покарання – страта, покалічення, покарання батогами (кількість ударів не повинна перевищувати ста і не бути менше двох), побиття ціпками, камінням тощо.

До страти засуджують за такі види злочинів: подружня зрада жінки, штучне переривання вагітності (аборт), зґвалтування, помилкове звинувачення в перелюбі (в деяких країнах), статеві стосунки між немусульманином і мусульманкою, гомосексуалізм, самогубство, віровідступництво, крадіжки, вживання спиртних напоїв (Лівія), збройне пограбування, бунт, чаклунство і т. д. Деякі із зазначених діянь у західних країнах взагалі не вважаються злочинами.

Суворість покарання в ісламських країнах визначається не тяж-

кістю вчиненого діяння, а *прагненням залякати оточуючих*. Існує також своєрідна теорія «превенції», згідно з якою злочинець втрачає можливість повторити злочин (наприклад, після страти).

Смертна кара в країнах ісламу може здійснюватися шляхом повішення, відсікання голови, розстрілу, четвертування, побиття камінням (жінки – за подружню зраду).

Мета правосуддя – не тільки позбавити життя засудженого, але й змусити його терпіти додаткові страждання. Наприклад, у Саудівській Аравії засуджений може чекати виконання вироку багато років, поки син жертви не виросте і не буде в змозі вирішити – стратити вбивцю свого батька або отримати від нього матеріальну компенсацію. Так, два засуджених у цій країні були страчені лише у 1983 році за вбивства, вчинені в 1966 і 1968 роках. У деяких арабських країнах (Саудівська Аравія, Іран) смертну кару може приводити у виконання опікун або будь-яка особа, яка представляє інтереси потерпілого.

У деяких державах Азії існує практика виконання смертних вироків на площах, стадіонах і в інших місцях масового скупчення людей. Такі випадки мали місце в Лівії (1984 р.), Чечні (1997 р.), Іраку (2006 р.). Проведення показових страт пояснюється виховним впливом цього видовища на населення. Для посилення впливу на свідомість людей з метою охоплення більшої аудиторії процес страти іноді транслюється телебаченням.

Мусульманське право закріплює перевагу чоловіка над жінкою. Чоловікам-мусульманам дозволяється мати не більше чотирьох дружин, а жінці – одного чоловіка. Чоловік має ставитися до дружин добре і вести себе з нею так, як того вимагають звичаї: дотримуватися справедливості й принципу рівності в матеріальному сенсі. Незважаючи на це, чоловікові дозволяється навіть бити своїх дружин. Право розірвання шлюбу належить виключно чоловікові, причому не вимагає мотивації з його боку.

При порушенні подружньої вірності з боку дружини вона підлягає суворому покаранню аж до смертної кари. Останнім часом у деяких арабських країнах спостерігається певна лібералізація цих питань. Так, Конституційним судом Туреччини було декриміналізовано подружню невірність. Закон, за яким жінку могли засудити на три роки позбавлення волі за зраду, було визнано неконституційним.

Десоціалізація та нерівноправність жінок-мусульманок закріплюються в традиції носіння ними чадри, пуренджека, яшмака – одягу або його елементів, які приховують рот жінки в знак покори.

Отже, характерною особливістю формування правової культури в арабських країнах є його визначеність принципами ісламу як єдиного джерела істини, законності та моралі.

3. Історичні традиції правового виховання в Україні

Діяльність щодо формування правової культури в Україні має глибоке історичне коріння і безпосередньо пов'язана з моральним і релігійним вихованням, розвитком освіти і становленням незалежної держави. Однак ключове значення, безумовно, має організація системи правового виховання.

Система правового виховання, що існує в сучасній Україні, вибудовувалася ще з часів ***Київської Русі*** під впливом *візантійської правової традиції, християнських цінностей* і активного поширення *писемності*.

Після прийняття християнської віри в 988 році на рівні держави почали вживатися заходи щодо поширення освіти серед населення.

Початкову освіту в Київській Русі надавали *елементарні школи*, які діяли, як правило, при церквах і монастирях. Також існувала і домашня освіта, доступна лише привілейованим станам.

Ознайомлення учнів з церковним правом відбувалося за «Номоканоном», церковними статутами князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого.

«Номоканон» або «Кормча книга» є збіркою церковного права. Він складався з «Еклоги», «Прохірона» і «Закону судного людям», містив норми (титули), присвячені як цивільному, так і кримінальному праву. В статутах князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого визначалося місце церковної організації в державі, джерела її матеріального забезпечення, сфера юрисдикції, способи боротьби із залишками язичництва, заборонялися шлюби між родичами, двоєженство, самовільне розірвання шлюбу і т. д.

На розвиток правового виховання дуже вплинула проведена Ярославом Мудрим книжково-освітня реформа. У Києві було створено першу руську бібліотеку, яка налічувала 500 томів.

Зародження вищої школи в Україні слід пов'язувати з появою в період Київської Русі палацових шкіл. Першу палацову школу відкрив князь Володимир у 988 році. Вони спочатку розташовувалися при княжому палаці, а потім і при новозбудованих церквах. Такі школи в літописах називають школами книжкового навчання. Здебільшого в них навчалися вихідці з князівсько-боярського середовища, які згодом повинні були поповнити лави вищої державної і духовної влади. У палацових школах поряд з граматикою, арифметикою, риторикою, географією, іноземними мовами і філософією вивчали і юриспруденцію. Юриспруденції навчали за «Руською Правдою».

Велике значення для правового виховання мало «Повчання» Володимира Мономаха, яке в систематизованій формі увійшло до широкої редакції «Руської Правди». За формою «Повчання» – це послання батька до дітей. Володимир Мономах звертав увагу на необхідність розвитку у дітей ініціативи й працьовитості, на формування почуття любові до Батьківщини, до її законів і традицій, готовності захищати її від ворогів.

Поряд з писаним правом у Київській Русі застосовувалося й звичаєве право. Воно ґрунтувалося на моральній силі народних традицій і звичаїв, сприяло збереженню історико-культурної та національної цілісності народу.

З татаро-монгольською навалою і розпадом Київської Русі особливого значення набуває боротьба наших предків за збереження культурної самобутності та утворення власної держави.

У період ***XVI-XVII століть*** в Україні сформувалася певна система початкової, середньої та вищої освіти. Особливу роль у правовому вихованні мала вища освіта, в рамках якої викладалося правознавство. У розвитку вищої освіти можна виділити кілька шляхів:

– формування вищої освіти – це шлях від початкової братської школи через колегію (середня школа) до академії;
– відкриття вищих навчальних закладів приватними особами. Так, Ян Замойський у 1593 році заснував Замойську академію;
– відкриття університетів за зразком європейських. Наприклад, у 1661 році король Ян Казимир підписав диплом, який надавав Львівській єзуїтській колегії «гідність академії і титул університету».

Подією, яка справила значний вплив на правове виховання, стало створення в 1632 р. Києво-Могилянської академії в результаті злиття Київської та Лаврської братських шкіл. Навчальний план академії передбачав викладання не тільки слов'янської, грецької, латинської та польської мов, але й вивчення правознавства.

За часів ***Козацької держави*** правове виховання безпосередньо пов'язувалось з гетьманськими статутами, документами державно-правового і міжнародно-правового характеру. Це період формування незалежної Української козацької держави. Богдан Хмельницький з початку свого гетьманування прагнув врегулювати відносини з сусідніми державами та встановити контроль за життям козацтва в Північному Причорномор'ї. Відносини між Україною та Польським королівством регулювалися Зборівською угодою 1649 року.

Згідно з Переяславською угодою 1654 року, за якою відбувалося об'єднання з Російським царством, Війську Запорізькому гарантувалися наступні права:

– самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві;
– самостійність у відносинах з іноземними державами;
– самостійність у зборі податків для української скарбниці;
– самостійність в утриманні 60-тисячного реєстру.

Після входження України до складу Російської імперії правове навчання та правове виховання базувалися на документах царського уряду й гетьманської адміністрації. За царським указом, у 1728 році було прийнято кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У 1750-1758 роках було укладено збірник під редакцією Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських», а в 1767 році під редакцією О. Безбородька – «Екстракт малоросійських прав».

Важливу роль у правовому вихованні українського народу відіграли «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорізького», створення яких пов'язано з ім'ям Пилипа Орлика. «Конституція» проголошувала повну незалежність України від Речі Посполитої та Російської імперії. Передбачалося встановлення національного суверенітету Української держави, визнавалась непорушність трьох складових чинників демократичного державного устрою: єдності та взаємодії законодавчої (козацький парламент мав збиратися тричі на

рік), виконавчої (гетьман, Генеральна старшина та обрані представники від кожного полку) і судової гілок влади.

У період, коли на всій території України діяли Литовський статут, Магдебурзьке право та накази королівської влади, у Січі найважливішу роль відігравало власне *козацьке (корпоративне) право.* Воно уявляло собою сукупність неписаних правових звичаїв, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони обмежують їх волю.

Козацьке право фіксувало вже сформовані відносини, воно затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, класифікувало види злочинів і покарань.

В часи Козацької держави була сформована *система органів політичної влади.* Козацька Рада здійснювала всі функції верховної влади: законодавчу, судову, адміністративну. Як колективний орган, вона уявляла собою досить ефективну противагу гетьману, обмежуючи його одноосібну владу.

Водночас існував прообраз *виконавчої влади* в особі генеральної старшини. З часом почала формуватися гілка *судової влади*. В Гетьманщині існувала система козацьких судів: Генеральний військовий суд, полкові, сотенні, сільські, а також окремі міські, духовні суди.

Важливим елементом правового життя українського суспільства XVI-XVIII століть були копні суди. *Копний суд* – це своєрідне народне віче, представлене певною кількістю членів однієї або кількох громад, які збиралися в центрі села для вирішення загальних справ, розслідування злочинів тощо. Основу їх діяльності складають положення звичаєвого права.

Подальший хід суспільно-політичних подій (українські землі перебували під юрисдикцією різних держав) зумовив відмінності в правосвідомості населення на заході й сході України, суттєво вплинув особливості формування правової культури і відповідно на здійснення правового виховання українського народу.

У XIX столітті процес правового виховання активізувався у зв'язку з відкриттям гімназій (Харків, Київ, Одеса – по дві, у багатьох інших містах – по одній), ліцеїв (Одеса, Кременець, Ніжин), університетів (Харків у 1805 р., Київ у 1834 р., Одеса в 1865 р.), де викладали правові дисципліни.

На юридичних факультетах університетів у процесі підготов-

ки юристів багато уваги приділялось поєднанню теорії з практикою. Наприклад, після реформи 1864 року, коли судові засідання були відкриті для публіки, студенти відвідували їх у навчальних цілях.

Система освіти та участі в суспільному житті студентів вищих навчальних закладів України цього періоду була регламентована суворими правилами, що розглядалося як продовження процесу підготовки законослухняних громадян. Безпосередній контроль за студентами здійснював інспектор, який обирався з ординарних професорів.

Розширенню правової освіти і правового виховання приділялася значна увага в ***Українській Народній Республіці***. Так, 5 жовтня 1917 року було відкрито Український народний університет, в якому поряд з історико-філологічним і фізико-математичним факультетами був також і правовий. Аналогічні навчальні заклади відкрилися в Миколаєві, Харкові, Одесі.

Значний обсяг виховної роботи взагалі та правового виховання зокрема здійснювали осередки товариства «Просвіта», ініціаторами створення яких була українська інтелігенція і політичні діячі, зокрема М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Винниченко, С. Васильченко, П. Тичина, О. Олесь та інші.

У період Гетьманату П. Скоропадського тривав розвиток правової освіти та правової просвіти українського народу. 6 жовтня 1918 року в Києві було відкрито перший Державний Український університет, а вже 22 жовтня – аналогічний університет у Кам'янці-Подільському. У всіх університетах, які існували в Україні, було організовано нові кафедри, в тому числі кафедри права України.

Із утворенням УРСР реалізувалися ідеї видатних педагогів (М. І. Пирогова, К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка) про поєднання громадянського та правового виховання. А. С. Макаренко на практиці довів, що виховання в інтересах держави є плідним, лише якщо його поєднувати з розвитком творчої індивідуальності, стимулюючи водночас як моральні почуття, так і правові емоції.

У 1936 р. було прийнято «Сталінську Конституцію». В результаті, з 1937 р. в середніх школах України в якості самостійного предмета було запроваджено курс «Конституція СРСР». Зміст курсу було побудовано на протиставленні радянського і зарубіжного держави та

права, підкреслювалися безсумнівні переваги соціалістичного ладу і радянського способу життя.

Певний вплив на розвиток правового виховання населення відбувався за допомогою заочної юридичної освіти. До складу Всесоюзного юридичного заочного інституту (1939 р.) входили філії, які діяли у всіх столицях союзних республік, і навчально-консультаційні пункти.

З 1935 по 1956 рік, поряд з юридичними інститутами та юридичними факультетами університетів, юристів для системи органів юстиції та прокуратури готували юридичні школи. В середині 50-х років у СРСР існувало 18 юридичних шкіл, які щороку випускали близько 1700 фахівців із середньою юридичною освітою.

Слід зазначити, що професорський і викладацький склад юридичних навчальних закладів був активно задіяний у правовому вихованні населення. Форми участі були наступними:

– лекції перед колективами робітників, колгоспників, службовців;
– видання науково-популярних брошур і статей з юридичної тематики;
– консультації окремих громадян і громадських організацій;
– пропаганда законодавства шляхом участі в діяльності товариства «Знання», громадських університетів і т. д.

Слід зазначити, що в 70-80-ті роки в Україні склалася єдина система правового виховання, яка охоплювала учнівську молодь і трудові колективи. В навчальні плани загальноосвітніх шкіл було включено дисципліну «Основи Радянської держави і права», у профтехучилищах викладали «Основи правознавства», в середніх спеціальних навчальних закладах, а також в неюридичних вищих навчальних закладах – «Радянське право».

На сучасному етапі розвитку українського суспільства пріоритетними напрямками правового виховання є формування правової культури у молодого покоління та боротьба з девіантною поведінкою. Важливим кроком у цьому напрямку є затвердження Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. Національної програми правової освіти населення.

4. Організація правового виховання в СРСР

Будь-яка тоталітарна система прагне створити «нову людину», якою зручно керувати. Саме тому в тоталітарних державах створюються потужні системи виховання населення з метою формування у нього певного типу культури і свідомості (правової, політичної, моральної). При цьому в правовому вихованні домінуючу роль відіграє держава та створені нею громадські організації.

До особливостей організації правового виховання в радянський період слід віднести:

– домінування марксистсько-ленінської ідеології;
– мета виховання – формування матеріалістичного світогляду;
– превалювання принципу партійності у правовиховній роботі;
– спрямованість виховання на формування комуністичної правосвідомості та правової культури населення.

Правове виховання вибудовувалося на виключно *класовій підставі.* Перше місце посідали класово-партійний та ідеологічний аспекти, які забезпечували формування соціалістичної правосвідомості.

Велике значення у правовому вихованні приділялося боротьбі з приватно-власницькими настроями. Власність у Радянській державі вважалась загальнонародною, а тому прагнення до неї не мало бути притаманним радянській людині та могло відповідати лише інтересам буржуазного світу.

Теоретики правового виховання значну увагу приділяли питанням управління правовим вихованням. Домінуючу роль у цьому відігравала комуністична партія. Центральні органи партії формували стратегію розвитку ідеологічної та правової роботи в державі.

Під час управління правовиховним процесом виконувались наступні ***функції:***

– організацію правової пропаганди;
– організацію юридичної практики;
– попередження правопорушень.

Крім Міністерства юстиції СРСР, яке безпосередньо відповідало за правове виховання, до цієї роботи залучалися Міністерство культури, а також інші міністерства та відомства. Певну роль в організації правового виховання грали Ради народних депутатів, пар-

тійні, профспілкові та комсомольські організації, трудові колективи.

Значна увага в Радянському Союзі приділялася правовому вихованню учнівської та студентської молоді. Основними ***формами виховання молоді*** були:

- тематичні заняття з правової проблематики;
- факультативні заняття з основ радянського законодавства;
- диспути та бесіди на правові теми;
- діяльність гуртків юних юристів;
- учнівські та студентські конференції з правових питань;
- правові лекторії;
- зустрічі школярів і студентів з юристами, працівниками правоохоронних органів;
- організація дискусійних клубів і клубів правових знань;
- читання юридичної літератури, газет і журналів правового спрямування;
- тематичні вечори, а також вечори запитань та відповідей за участю юристів;
- перегляд художніх, документальних і навчальних фільмів з правової тематики.

Особливістю правовиховної роботи серед молоді була її спрямованість не лише на самих учнів, але й на їх батьків.

У сфері пропаганди права значна роль приділялася ***засобам масової інформації.***

У 80-ті роки в СРСР видавалося близько 8000 газет загальним тиражем майже 170 000 000 примірників. В країні діяло 123 телецентри, радянське радіо транслювало передачі 70-ма мовами.

Центральне та місцеве телебачення проводило активну роботу щодо правового виховання. Серед напрямків роботи з пропаганди правових знань, на телебаченні особливу роль грав цикл інформаційно-аналітичних передач. Важливе місце посідали повідомлення про нововведення в радянському законодавстві у програмі «Час». Значний інтерес у населення викликали телевізійні передачі «Людина і закон», «Слідство ведуть знавці». На телебаченні широко використовувалася трансляція документальних і публіцистичних фільмів, спрямованих на виховання у населення поваги до законів, правопорядку, соціалістичного способу життя.

Правове виховання в Радянському Союзі мало як позитивні, так і негативні сторони. До *позитивних* характеристик правового виховання слід віднести: системність і планомірність; охоплення всіх категорій населення; кадрову та методичну забезпеченість; державну підтримку; застосування диференційованого підходу в роботі з населенням; використання різних форм правового виховання. Своєю чергою, до *негативних* – декларативність, ідеологізованість, формалізм, суперечливість.

5. Основні напрямки правовиховної роботи в сучасній Україні

До *об'єктивних факторів,* які чинять суттєвий вплив на правове виховання і правову культуру, належать: цивілізаційний і культурний рівні розвитку конкретного суспільства, його політико-правова система; укоріненість серед населення правових, етичних і релігійних норм; існуючі в суспільстві правовідносини, правові традиції; правовий менталітет населення тощо. Тому процес правового виховання не може прискоритися президентським указом або припинитися рішенням парламентської більшості. В даному разі мова повинна йти про створення умов, які забезпечують ефективність правовиховних заходів. Правовиховний процес вимагає управлінського впливу, створення в суспільстві ефективних соціальних інститутів правового виховання, визначення основних напрямів оптимізації діяльності цих інститутів.

Для України наразі актуальні такі ***завдання та напрямки правовиховної роботи:***

- формування державної правової політики, а на її основі – концепції правового виховання населення;
- створення атмосфери поваги до законів, боротьба з корупцією;
- формування умов для повноцінного функціонування системи відновного правосуддя;
- підвищення моральності громадян;
- розвиток вітчизняної юридичної науки;
- підвищення ролі правової освіти в державі;
- створення багаторівневої системи правового виховання та освіти;

– популяризація правових знань (зокрема, через ЗМІ);
– підвищення інтересу до отримання правових знань та забезпечення їх доступності;
– застосування методів реклами і «public relations»;
– розвиток сімейного правового виховання;
– підготовка фахівців з правового виховання і т. д.

Наведені завдання правового виховання слід розглянути докладніше.

Обґрунтування державної політики в сфері правового виховання.

Правова політика держави здійснюється за трьома основними формами – правотворчості, правозастосування та правового виховання. Кожна із форм реалізації правової політики передбачає власний інструментарій. Так, правове виховання насамперед реалізується через правову освіту, правову пропаганду, а також через створення умов для правового самовиховання. Вважається, що однією з найважливіших причин відсутності в Україні збалансованої державної правової політики є незавершеність формування політичної нації та загальнонаціональної політичної еліти в країні.

Створення атмосфери поваги до законів і боротьба з корупцією.

Держава повинна не тільки мати у своєму розпорядженні ефективні засоби підтримання правопорядку в суспільстві, але й, насамперед, власними діями демонструвати позитивний приклад високої правової культури, додержання законів, прав і свобод громадян. У суспільстві, в якому державні чиновники всіх рівнів ігнорують закони, неможливо виховати позитивне ставлення до права у населення. За вчинками державних службовців зазвичай судять про державу і правову системі в цілому.

В Україні корупційні процеси набули загрозливих масштабів, їх системний характер активно обговорюється в суспільстві. Згідно з даними *Transparency International,* неурядової міжнародної організації по боротьбі з корупцією, Україна оцінена як найкорумпованіша країна Європи. У рейтингу корумпованості за 2018 рік вона ділить своє місце з такими африканськими країнами, як Ліберія, Малаві та Малі [11]. У соціологічному дослідженні за 2018 рік американського

[11] Corruption Perceptions Index 2018. URL: https://www.transparency.org/cpi2018

Інституту Геллапа, 91% респондентів вважає, що уряд України є корумпованим. Відповідно, 9% – показник довіри до влади в Україні – є найнижчим у світі (приміром, аналогічний показник у колишніх республіках СРСР в 2018 році був на рівні 48%, а в усьому світі – в середньому 56%) [12].

Боротьба із корупцією наразі повинна стати пріоритетним напрямком діяльності державних органів і громадських організацій.

Формування умов для повноцінного функціонування системи відновного правосуддя.

Актуальність відновного правосуддя з використанням професійних медіаторів пов'язана з надзвичайно низьким рівнем довіри громадян до судових органів в Україні. Ідея відновного правосуддя багато в чому відповідає українському правовому менталітету. І тому створення умов для функціонування системи відновного правосуддя буде: мотивувати українських громадян до активного пошуку правової інформації; підштовхувати учасників конфлікту до знаходження консенсусу; націлювати на вироблення рішень в юридично значимих ситуаціях і прийняття відповідальності на себе.

Підвищення моральності громадян.

Право і мораль є основними ціннісно-нормативними системами в житті людей. Вони взаємопов'язані та взаємодоповнюють одна одну. Норми права слугують провідниками моралі, закріплюють і захищають моральні підвалини суспільства. Сила законів багаторазово збільшується, якщо вони спираються не тільки на владу, але й на суспільну мораль. У свідомості громадян право має втілювати (або принаймні не суперечити) норми суспільної моралі, воно повинно бути справедливим і гуманним. Мораль впливає на правове життя суспільства, розвиток права, разом з ним сприяє зміцненню громадського порядку. Тому в загальній системі виховання громадян правове виховання має бути повністю узгодженим з етичним вихованням. Інші види виховання (економічне, патріотичне, релігійне, естетичне тощо) при всій їх значущості мають фоновий характер і є вторинними.

[12] World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. URL: https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx

Розвиток вітчизняної юридичної науки.

Для прогресу у сфері правового виховання першочергове значення має розвиток фундаментальних юридичних досліджень, насамперед у сферах філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції, які дозволяють краще зрозуміти місце і роль правового виховання в житті країни, визначити його оптимальні форми, адаптовані до умов суспільного розвитку. Важливо також зазначити, що без нових базисних досліджень у сфері юриспруденції правова культура почне вичерпуватися інтелектуально, втрачати перспективу розвитку в умовах стрімко мінливого світу.

Підвищення ролі правової освіти в державі.

З метою підвищення рівня правової освіти та створення умов для отримання правових знань Указом Президента України від 18 жовтня 2001 затверджено Національну програму правової освіти населення. Цей нормативний правовий акт орієнтований на підвищення рівня правової культури суспільства в цілому, формування поваги до права, правових цінностей, подолання правового нігілізму, підвищення рівня правової інформованості населення.

Важливо відзначити, що в цій програмі не лише визначено цілі та завдання правової освіти населення, але й позначено шляхи досягнення цих цілей, визначено виконавців і джерела фінансування.

Створення багаторівневої системи правового виховання й освіти.

Правова освіта в суспільстві має здійснюватися на всіх етапах життя людини: в сім'ї, в дошкільних установах, в середніх загальноосвітніх школах, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах, закладах післядипломної освіти, державних установах, підприємствах, фірмах різних форм власності, громадських організаціях. Тільки така багаторівнева система може забезпечити ефективність правової освіти та формування необхідного рівня правосвідомості й правової культури. Кожен із таких етапів правової освіти має відповідати рівню розвитку людини та сприяти не тільки засвоєнню правових знань, але й формуванню установок на правомірну поведінку.

Популяризація правових знань (зокрема, через ЗМІ).

Роль засобів масової інформації у формуванні правових ціннос-

тей і стереотипів неможливо переоцінити.

В Україні сьогодні існує величезна кількість газет, журналів (традиційних і віртуальних), телепрограм, в яких висвітлюються події, інформація та погляди, як політичного, так і правового характеру. Безумовним лідером серед засобів масової інформації є телебачення.

Висвітлення актуальних тем політичного і правового життя в країні сприяє правовій освіті громадян України, розвитку їх правосвідомості та правової культури, що є підтвердженням реалізації свободи слова.

Підвищення інтересу до отримання правових знань і забезпечення їх доступності.

У багатьох українських громадян зазвичай немає бажання, стимулів, прагнення оволодівати правовими знаннями, підвищувати рівень правової культури. У повсякденному житті такі громадяни порушують правові норми, виправдовуючи свою поведінку масовим характером – «так роблять усі». Зневагу до норм права можна спостерігати в усіх сферах суспільного життя, серед різних верств населення. Це виявляється у масовому порушенні правил дорожнього руху (з боку як водіїв, так і пішоходів), використанні нецензурної лайки в громадських місцях, зневажливому ставленні до інших громадян тощо. Такі приклади формують, і передусім у молодого покоління, орієнтацію на протиправні форми поведінки.

Для викорінення цієї ситуації необхідна цілеспрямована діяльність як державних органів, так і всього суспільства. Важливо, щоб притягнення до відповідальності або моральне засудження було невідворотним і не залежало від посади або соціального стану правопорушника, щоб правомірність залежала не від страху бути покараним, а стала свідомим вибором суб'єкта, щоб законослухняна поведінка стала в українському суспільстві не тільки соціально обґрунтованою, але й престижною.

Застосування методів реклами та «public relations».

З метою підвищення інтересу громадян до здобуття правових знань активно використовуються методи правової пропаганди, агітації, реклами та «public relations».

«Public relations» – зв'язок із громадськістю – це технології

створення і впровадження образу об'єкта (товару, послуги, фірми, бренду, особи) у ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального і необхідного в житті. В даному випадку – це технологія створення образу «правової людини», тобто людини, яка має високу правосвідомість і правову культуру.

Розвиток сімейного правового виховання.

Головною особливістю сімейного виховання визнається особливий емоційний мікроклімат, завдяки якому у дитини формується ставлення до себе. Інша важлива роль сімейного виховання – вплив на ціннісні орієнтації, світогляд дитини в цілому, її поведінку в різних сферах суспільного життя. Саме батьки та їх особистісні якості багато в чому визначають результативність виховної функції сім'ї у сфері права.

Підготовка фахівців з правового виховання.

Особливе значення для сучасної України має підвищення правосвідомості та правової культури юристів, тому що саме до сфери їх діяльності прямо або опосередковано належить правове виховання громадян. У зв'язку з цим в юридичних вищих навчальних закладах має приділятися увага формуванню відповідних навичок з правового виховання.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте особливості формування правової культури в західних державах.
2. Наведіть спільні й розбіжні ознаки формування правової культури в Європі та США.
3. Назвіть основні морально-правові принципи, на яких базується формування правової культури в Китаї.
4. Охарактеризуйте особливості формування правової культури в Японії.
5. Проаналізуйте особливості формування правової культури в країнах мусульманського світу.
6. Охарактеризуйте вплив «Повчання» Володимира Мономаха на формування правової культури Київської Русі.

7. Дайте характеристику правового виховання в часи Козацької держави.
8. Які форми правового виховання були поширені в Радянському Союзі?
9. Проаналізуйте роль ЗМІ у правовій пропаганді Радянського Союзу.
10. Наведіть завдання та напрями правовиховної роботи, які є найбільш актуальними в сучасній Україні.

Рекомендована література:

1. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва : Инфра-М-Норма, 1998. 624 с.
2. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. К., 2003. 16 с.
3. Данильян О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільств. *Наук. зап. ХВУ. Соціальна філософія, психологія*. Х.: ХУПС, 2006. Вип. № 2. С. 3–9.
4. Ивлев А. К. Правосознание и правовое воспитание молодежи. М.: Знание, 1982. 50 с.
5. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: ґенеза та сучасність : монографія. Х.: Право, 2008. 288 с.
6. Клімова Г. П. Правове виховання в часи Київської Русі. *Проблеми законності* : Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Таційй. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 214–267.
7. Коваленко І. І. Про особливості європейської системи правового виховання. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я. Мудрого. 2012.* – № 4. С. 129–134.
8. Лозовой В. О. Північноєвропейський досвід формування правової культури фахівців права. *Проблеми законності* : Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Таційй. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 103. С. 214–267.
9. Михлин А. С. Высшая мера наказания: история, современность, будущее. М.: Дело, 2000. 176 с.
10. Мякинина Н. П., Коротченко В. В. Некоторые проблемы правового воспитания в России (исторический аспект). *Правовая культура россии: прошлое и настоящее*. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=32875765

11. Покровский И. Ф. Формирование правосознания личности (Вопросы теории и практики). Л.: Изд-во Лен. ун-та, 1972. 152 с.
12. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2010. 368 с.
13. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
14. Рязанов М. Ю. Слов'янське право в правовій спадщині України : монографія / за ред. Ю. М. Оборотова. О.: Фенікс, 2015. 160 с.
15. Севальнев В. В. Правовое регулирование противодействия коррупции в Китае. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.* 2018. № 2. С. 69–74.
16. Сморгунова В. Ю. К истории формирования американской правовой культуры и гражданской идентичности. *История государства и права*. 2006. № 2. С. 45–46.
17. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2012. 248 с.
18. Хашматулла Б. Исламские традиции права. Одеса : Юридична література, 2006. 296 с.
19. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. К.: Наук. Думка, 1990–1991. Т. 1. 592 с.

ТЕМА 10
КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА ТА ДИНАМІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття та основні підходи до динаміки культури. Поступально-лінійна (фазова), циклічна, інверсійна, хвильова, вибухова концепції культурної динаміки. Синергетичний підхід до динаміки культури.

Поняття цивілізації. Співвідношення категорій «культура» і «цивілізація». Цивілізаційний підхід і його роль у вивченні динаміки правових культур. Культурні ареали: Схід – Захід. Класичні та прикордонні цивілізації. Параметри кількісної характеристики культур Г. Хофстеде.

Парадигми цивілізаційної взаємодії. Концепція зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона. Концепція діалогу цивілізацій (А. Тойнбі) та її сучасний розвиток.

Поняття динаміки правової культури. Динамічні процеси всередині правової культури. Поняття та ознаки правової акультурації. Правова декультурація. Класифікація правової акультурації. Експансія, рецепція, асиміляція, інтеграція, конвергенція як історичні форми правової акультурації. Стадії правової акультурації.

Діалог правових культур як сучасна форма правової акультурації. Внутрішній і зовнішній діалог правових культур. Поняття та умови правової конвергенції.

1. Поняття й основні підходи до динаміки культури

Будь-яка культура являє собою суперечливу єдність збереження, відтворення та оновлення, розвитку. Отже, дослідження правової культури передбачає розгляд не тільки статичних, але й динамічних компонентів.

У період становлення й зрілості індустріального суспільства особлива увага приділялася статичній стороні суспільного організму. Однак і в той час спостерігаються спроби пояснення розвитку,

динаміки соціуму. Так, І. Г. Гердер наголошував: *«Нашому людському роду потрясіння потрібні, як хвилі водної гладі, для того щоб озеро не перетворилося на болото. Геній людяності вічно оновлює свій вигляд, вічно розквітає і знову відроджується в народах, поколіннях, племенах».*

Статика і динаміка – це антагоністичні поняття. ***Статика*** правової культури виражається в стані стабільності, який забезпечується за допомогою передачі від покоління до покоління культурних сенсів, цінностей і уявлень. Крім того, в статиці правова культура розглядається з точки зору її структури, компонування частин, зв'язку між частинами, їх взаємозамінності та впорядкованості. Своєю чергою, ***динаміка*** правової культури характеризує процеси мінливості усередині культури або у взаємодії між різними культурами, закономірності адаптації культури до нових умов, чинники, що визначають зміни в культурі, умови й механізми, які реалізують ці зміни.

Сутність поняття динаміки культури сприймається неоднозначно, і на сьогоднішній день вироблена чимала кількість відповідних ідей, концепцій і теорій.

Виділяють такі ***концепції культурної динаміки*** (А. П. Овчинникова): поступально-лінійну (фазову), циклічну, інверсійну, хвильову, вибухову та ін.

Поступально-лінійна або ***фазова теорія*** уявляє собою цілеспрямований рух культурних форм, які проходять певні етапи. Дана концепція культурного розвитку розглядається в аспекті еволюціонізму як удосконалення людського роду, суспільства, окремої людини. Такої позиції дотримувалися І. Г. Гердер, Ж. А. Кондорсе, Г. В.-Ф. Гегель, О. Конт, К. Маркс, Е. Тайлор.

Культурна динаміка з точки зору фазової теорії постає як загальносвітовий процес зміни культурно-історичних епох: *Первісність, Старовина, Середньовіччя, Новий і Новітній час.* Динаміка оцінюється в цьому випадку як комплексний поступальний рух людського співтовариства сходинками історичного прогресу.

Фундамент фазового типу культурної динаміки – соціокультурне перетворення. Воно має місце, якщо інший стан виникає внаслідок зміни попереднього під впливом інтенсивних процесів суспільного оновлення.

Розрізняють *три основних види перетворень*: реформу, трансформацію і революцію.

Реформою називається зміна, переналаштування певної сторони соціокультурного життя, яка не знищує основ існуючого порядку. До реформ зараховують більш або менш прогресивні перетворення, певний крок до кращого.

Під *трансформацією* розуміють сукупність явищ і процесів, що поетапно і формально, ненасильницьким чином приводять соціокультурну систему до принципово нової якості відносин.

Революцію визначають як глибоку якісну зміну в розвитку чого-небудь. Стосовно ж соціокультурного середовища – мають на увазі докорінне, як правило, насильницьке повалення найважливіших традиційних цінностей і стереотипів (поведінки, свідомості, мислення), зміну ідеології, крутий поворот державної політики в області культури, кардинальне перетворення соціального складу інтелігенції.

Циклічний тип культурної динаміки виходить з уявлення про те, що зміни у світі підпорядковані закону повторюваності, зворотності. Кожна культура проходить певний життєвий цикл від народження до смерті, рухаючись по замкненому колу до початкового стану хаосу. Ідея циклічності протистояла ідеї прогресивного поступального розвитку людської культури, і в XIX–XX століттях знайшла своє відображення в русі культурно-історичних типів М. Я. Данилевського, житті «культурних організмів» концепції О. Шпенглера, кругообігу «локальних цивілізацій» А. Тойнбі, «колообігу суперсистем» П. О. Сорокіна, «теорії етногенезу» Л. М. Гумільова, теорії «хвильового розвитку» Е. Тоффлера тощо.

У рамках циклічного розуміння культури час сприймається як замкнений, такий що періодично повертається до вихідної точки. Тому минуле поетизується в легендах як «золота доба», яка для народів містить все найкраще, призначене для наслідування та відтворення.

М. Я. Данилевський («Росія і Європа») спираючись на багатий фактичний історичний матеріал приходить до висновку, що сама ідея прогресу полягає не в тому, щоб усім йти в одному напрямку, а в тому, щоб вйходити все поле, яке становить терені історичної діяльності людства.

О. Шпенглер у праці «Занепад Європи» відстоює ідею самобутності кожної культури. На його думку, стадії розвитку культур уявляють собою закінчений цикл (за аналогією з живими організмами):

– «дитинство» – «весна» (період хаосу і накопичення сил);
– «юність» – «літо» (період становлення і розквіту);
– «зрілість» – «осінь» (період поступового занепаду);
– «старість» – «зима» (період «цивілізації», загибель культури).

Англійський історик і культуролог А. Тойнбі під впливом ідей попередників розробив свою концепцію культурно-історичного процесу, в котрій мова йде про 21-ну відносно замкнуту цивілізацію. Пізніше він розглядав уже 36 «мертвих» цивілізацій і 5 «живих» цивілізацій третього покоління: західно-християнську, православно-християнську, ісламську, індуїстську, далекосхідну.

У 12-ти томній праці «Осягнення історії» А. Тойнбі виділяв цивілізації, для яких характерні унікальні універсальні релігії, специфічні форми правління та інституціоналізації, а також самобутні мистецтво й філософія. Кожна цивілізація в своєму розвитку пройшла чотири стадії: *виникнення, зростання, надлому та розкладання*. Тойнбі спробував обґрунтувати емпіричний закон повторюваності суспільного розвитку. Згідно його концепції, еволюція суспільства здійснюється через *«наслідування».* Якщо в примітивних суспільствах наслідують людям похилого віку і предкам (що робить ці суспільства статичними), то в «цивілізації» наслідують творчим особистостям, що забезпечує динаміку розвитку.

Він зазначає: людина досягає цивілізації не внаслідок біологічного обдарування (спадковості) або легких умов географічного оточення, а у відповідь на *виклик в ситуації особливих труднощів,* надихаючий на безпрецедентні досі зусилля. В якості *«викликів»* розглядаються несприятливі природно-кліматичні умови, вторгнення сусідів і геніальні досягнення попередніх цивілізацій. Якщо цивілізація гідно відповідає на виклик історії, то вона отримує імпульс до подальшого розвитку. Якщо ж цей виклик виявився їй не під силу, то відбувається надлом цивілізації, а потім – її занепад. Рушійною силою цивілізації, яка дає імпульс до пошуку відповіді на виклик, є її еліта, творча меншість, пасіонарії (за Л. М. Гумільовим), що протипоставлені пасивній більшості (С. М. Іконнікова, В. П. Большаков).

Ще одним типом соціокультурної динаміки називають ***інверсію,*** яку іноді розглядають як окремий випадок циклічних змін. Однак інверсія описує зміни, які рухаються *не по колу*, а здійснюють ***маятникові коливання*** – від одного полюса культурних значень до іншого та назад. Такий тип динаміки виникає в суспільствах, де не склалося стійке культурне ядро, «золота середина» або міцна структура. Тому ослаблення жорсткої нормативності й обмежень може призводити до розбещеності нравів, а безсловесна покірність стосовно існуючих порядків та їх носіїв може змінюватися «безглуздим і нещадним бунтом», розгул пристрастей і чуттєвості може поступитися місцем крайньому аскетизму і розсудливому раціоналізму.

Прикладом може слугувати гіпотеза про нелінійний характер історичних процесів, що представлена у праці П. О. Сорокіна «Соціальна і культурна динаміка». Відповідно до його моделі, в історії кожної цивілізації послідовно і неминуче змінюють один одного три типи культури:

– *чуттєвий тип,* якому характерне чуттєво-емпіричне сприйняття, де головними цінностями виступають утилітаризм і гедонізм;
– *ідеаціональний тип,* якому характерна орієнтація на надпочуттєві цінності – Бог, Абсолют;
– *ідеалістичний* – змішаний тип, який поєднує риси першого і другого типів.

Динаміку культури можна представити як рух маятника від однієї крайньої точки – «ідеаціональної» – до іншої крайньої точки – «чуттєвої» і назад, з проходженням через проміжну фазу «ідеалістичної» культури (С. М. Іконнікова, В. П. Большаков).

Інверсійні коливання можуть охоплювати різні періоди – від декількох років до декількох століть. Наприклад, в Україні інверсійний характер, тобто перехід до прямо протилежних моделей політичного і культурного життя, мали: перехід від язичництва до монотеїзму, який супроводжувався знищенням попередніх культів; від релігії до атеїзму, який призвів до руйнування колишніх святинь, огульної критики релігії та розправ зі священиками; від культурної ізоляції до інтенсивного наслідування західних зразків; від державно-партійного тоталітаризму до плюралізму.

Логіка ***хвилеподібного*** характеру історії людства продемонстрована американським соціологом, футурологом, одним із авторів концепції «надіндустріальної цивілізації» Е. Тоффлером («Третя хвиля»), який вважав основою динаміки технічний прогрес і зміни в техносфері. Людство, на його думку, проходить три основні стадії (хвилі) – аграрну, індустріальну, постіндустріальну. Хвиля – це значний ривок, який призводить до глибинних змін у житті суспільства. Таким ривком для *першої хвилі* стало впровадження сільського господарства, для *другої хвилі* – промислова і науково-технічна революція. У кожної технологічної хвилі є свій ключовий продукт, і могутність держав залежить від володіння і контролю над ним. У стародавньому суспільстві та в Середні віки таким продуктом була земля, в індустріальну епоху – ринки збуту товарів і сировини. В постіндустріальному суспільстві, у фазі *третьої хвилі,* ключовим продуктом стає інформація. Е. Тоффлер фіксує момент стиснення часу, відпущеного на існування зазначених культурних стадій:

– перша хвиля вимагала тисячоліть, щоб знищити саму себе;
– друга хвиля – зростання промислових цивілізацій – тривала всього лише триста років;
– третя хвиля виявляє ще більше прискорення, і цілком ймовірно, що вона *«пронесеться через історію і завершиться протягом декількох десятиліть».*

Теорія вибухового розвитку в динаміці культури представлена Ю. М. Лотманом («Семіосфера»). Він співвідносить два стани (фази), що по черзі змінюють один одного – моменти «вибуху» і поступового розвитку.

Ю. М. Лотман вважає, що культура живе між двома «полюсами» – «безперервністю» (прогнозованою передбачуваністю), і «непередбачуваністю», «вибухом»: *«Нове в техніці – реалізація очікуваного, нове в науці й мистецтві – здійснення несподіваного».* Динамічні процеси в культурі являють собою своєрідні коливання між станом вибуху і станом організованості. Ю. М. Лотман підкреслює, що культура як складна цілісність формується з пластів, які розвиваються з різною швидкістю, тому будь-який її синхронний зріз виявляє одночасну присутність різних її стадій – «вибухи» в одних пластах можуть поєднуватися з поступовим розвитком інших.

Процес, коли одні частини культури змінюються швидше, а інші повільніше, називається *культурним лагом.* «Культурний лаг» – поняття, запроваджене американським соціологом Вільямом Огборном (1922 р.), збігається за своїм смисловим змістом з поняттям «запізнення розвитку». В. Огборн припускав, що ціннісний світ людини не встигає пристосовуватися до дуже швидких змін у матеріальній сфері. Особливо страждає від цього молодь. Її духовний світ не здатний змінюватися настільки ж динамічно, як це відбувається з матеріальною сферою. Тому між культурною і соціальною динамікою відбувається розрив у часі. У суспільстві вже з'явилися технологічні винаходи, а культурної та соціальної адаптації до них не відбулося.

Наприклад, винахід друкарської машинки хоча і передбачав якісне полегшення канцелярської роботи, американські жінки не поспішали йти працювати до офісу. Над ними тяжіли традиційні цінності сімейного укладу, згідно з яким жінка повинна сидіти вдома і поратися по господарству. Знадобилося 50 років на те, щоб зламалися звичні стереотипи, змінилися культурні цінності та з'явилася нова соціальна роль ділової секретарки (С. М. Іконнікова, В. П. Большаков).

Обидва процеси («вибуховий» і «поступовий») в синхронно діючій структурі виконують важливі функції: «одні забезпечують новаторство, інші – наступність». Деякими вченими ці тенденції сприймаються як ворожі, а боротьба між ними усвідомлюється ними в категоріях «воєнної битви на знищення». Однак насправді – це дві сторони єдиного, пов'язаного механізму, його синхронної структури, і агресивність однієї з них не пригнічує, а стимулює розвиток протилежної (А. П. Овчиннікова).

Наразі одним із підходів до динаміки культури, що найбільш інтенсивно розвиваються, стає ***синергетичний.***

Розвиток синергетики пов'язаний з іменами німецького фізика Германа Хакена і лауреата Нобелівської премії, бельгійського фізика І. Р. Пригожина. В праці Г. Хакена «Синергетика», була запропонована теорія самоорганізації у відкритих системах і утворення структур із хаосу. І. Р. Пригожин використовував математичну теорію для опису динамічних процесів, які відбуваються в живому світі. Він прийшов до висновку, що прагнення до порядку призводить до най-

меншої напруженості системи, і в цьому виявляється фундаментальний принцип життя суспільства.

Один з центральних постулатів теорії – поняття *складних систем.* Такі системи мають місце в різних сферах суспільного життя – в економіці, політиці, юриспруденції тощо, а отже, і в культурі в цілому. В силу своєї складності системи володіють такою властивістю, як нестійкість (нестабільність). Стан системи вважається *стійким,* якщо при невеликому відхиленні від нього система повертається в початковий стан, а *нестійким* – якщо відхилення від нього з часом зростає. Складні системи характеризуються також різноманіттям нелінійності процесів. Синергетика розвиває і нове розуміння співвідношення випадковості та необхідності, визнаючи, що в навколишньому світі існують і детермінізм, і випадковість, а тому важливо простежити, яким чином необхідність і випадковість узгоджуються, доповнюючи одна одну.

Будь-яка складна динамічна система (наприклад, історична подія або навіть низка подій) у своєму розвитку проходить так звані *точки біфуркації,* а точніше, *поліфуркації* – кризові моменти, в яких невеликі випадковості, коливання *(флуктуації)* можуть стати вирішальними при виборі напрямку подальшого розвитку. В синергетиці також виділяють катастрофи – різкі зміни поведінки системи у відповідь на зміну зовнішніх умов.

У рамках теорії катастроф з'явився термін «*аттрактор»,* тобто тенденція структурування системи, формування порядку. Протилежна аттрактору тенденція – прагнення системи до хаосу – проявляється через дисипативність (розсіювання) структури. Таким чином, в рамках синергетики досліджується внутрішня нестійкість процесів спонтанного упорядкування систем, коли незначні впливи або випадкові флуктуації здатні призвести до значних наслідків у подальшому саморозвитку систем. У складних, нелінійних системах також характерними є процеси самоорганізації, які мають наступні особливості:

– розвиток відбувається через нестійкість, у точках біфуркації відбувається перехід до якісно іншого стану;
– нове з'являється як непередбачуване, але водночас наявне у спектрі можливих станів;

– нинішнє не тільки визначається минулим, але й формується з майбутнього;
– в нелінійному середовищі є наперед детермінованими всі майбутні стани, але актуалізується в точці біфуркації лише один;
– хаос є амбівалентним за своєю суттю – руйнівним, але він же є і творцем при переході в нові стани;
– розвиток є незворотним (за І. Пригожиним: еволюція не може повернутися назад, вона незворотна, як незворотна *«стріла часу»*).

Одним із провідних вітчизняних культурологів, які створили оригінальну концепцію культурної динаміки в рамках синергетичного підходу, був М. С. Каган («Синергетика і культурологія»). На його думку, культурна динаміка співвідноситься із законами, які діють у фізичних процесах, тобто перехід від одного рівня культурної організації до іншого відбувається через руйнування сформованого порядку (ентропії). Потім рівень ентропії падає, а на зміну йому приходить рівень більш досконалого порядку. Таким чином, історія культури проходить через етапи чергування станів гармонії та хаосу.

Сучасний погляд на культуру припускає, що культура – це не просто система, а відкрита, складноорганізована система, що саморозвивається. Тобто культура розвивається відповідно до певних загальних законів самоорганізації матерії, що змушує культуру як відкриту систему обмінюватися енергією (інформацією) з навколишнім середовищем. Звідси випливає, що будь-які культурні зміни будуть носити системний характер, наприклад, не можна змінити правову культуру без зміни ціннісних установок у правовому житті суспільства, і навпаки (С. М. Іконнікова, В. П. Большаков).

Отже, динамічні процеси в культурі – явище багатофакторне, вони носять складний характер, що обумовлює наявність плюралістичних теоретичних позицій у їх дослідників. Побудова моделей соціокультурної динаміки залежить від наукової школи і часу їх появи, від наукових уподобань дослідника і тієї пізнавальної задачі, яка в цьому процесі вирішується. Тією чи іншою мірою моделі спрямовані на розуміння соціокультурних змін, що дозволяє більш глибоко побачити і зрозуміти сенс культури як такої.

2. Цивілізації та культури. Культурні ареали: Схід – Захід

Використання цивілізаційного підходу дозволяє не тільки перейнятися різноманіттям національних правових культур, але й виділити аспекти взаємодії та взаємовпливу, які визначають їх динаміку.

Взагалі поняття ***«цивілізація»*** використовувалось ще в Римській Імперії: Рим – цивілізація, всі інші – варвари.

Категорія «цивілізація» може містити ***три основних сенси:***

- *єдність всього людства в планетарному масштабі,* глобальний світоустрій (людська цивілізація);
- *стадія всесвітнього розвитку,* пов'язана із досягненням певного рівня соціальності (лінійно-прогресистська модель);
- *локалізоване у просторі й часі суспільство,* яке представляє собою цілісні системи, сформовані на основі універсальних цінностей, що отримали своє вираження у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва (теорія локальних цивілізацій).

Цивілізаційний підхід передбачає розгляд цивілізацій у третьому, домінуючому на даний час значенні. Філософи та історики, які є родоначальниками цивілізаційного підходу до вивчення суспільства (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі), дали вичерпну критику односпрямованій лінійно-прогресистській моделі всесвітньої історії, відповідно до якої все людство послідовно проходить у своєму розвитку певні епохи (стадії, формації), але одна передова його частина швидше досягає вищих стадій (під авангардом малася на увазі Західна Європа), інша робить це значно повільніше. Теорія локальних цивілізацій ґрунтується на множинності типів історичного розвитку, культур і цивілізацій, які існують незалежно один від одного. Цивілізації – це не що інше, як унікальні ціннісні світи.

У співвідношенні понять «культура» і «цивілізація» можна виділити різні підходи (В. Ф. Горохов):

- *Цивілізація є синонімом культури.* А. Швейцер зазначав, що цивілізація означає те ж, що і культура, тобто *«еволюцію лю-*

дей до більш високої організації та більш високої моральності». Між цивілізацією і культурою також ставиться знак рівності при їх розгляді в найбільш широкому (прикладному, історико-географічному) сенсі (цивілізація / культура майя; давньогрецька цивілізація / культура; китайська цивілізація / культура; православна цивілізація / культура).

– *Цивілізація – це якісно новий щабель у розвитку культури,* ступінь її впорядкування та гармонізації, зазвичай настає за дикістю і варварством. На думку С. С. Аверинцева та Г. М. Бонгард-Левіна, культура більш давнє явище, ніж цивілізація, вона виявляється вже на ранніх стадіях становлення суспільства, в той час як цивілізація пов'язана із зародженням держави, права, класових відносин, міського (осілого) способу життя, писемності, економічних зв'язків і т. д.

– *Цивілізація – заключна стадія розвитку культури,* з якої починається її занепад. Ключовим принципом концепції О. Шпенглера є протиставлення *«того, що стає»* – живого, творчого початку, тобто культури, і *«того, що стало»* – мертвого, формалізованого, тобто цивілізації. На весь цикл функціонування культурного організму він відводить приблизно тисячу років, а на період цивілізації – 200-300 років.

– *Цивілізація і культура відображають різні сфери суспільного життя.* Цивілізація охоплює матеріальну, технологічну, економічну, частково організаційну складові суспільства на противагу духовній стороні, тобто культурі (Ф. Ніцше, М. О. Бердяєв).

– *Цивілізація – частина культури.* А. А. Пелипенко та І. Г. Яковенко вважають, що цивілізація виступає певним функціональним підрозділом культури. Якщо культура являє собою всю систему сенсів людського буття – як ідеальних, так і опредмечених, – то цивілізація розуміється як частина цієї системи, пов'язана саме з предметним ресурсом культури. Світ опредмечених і, відповідно, визначених функціональних феноменів складає предметне тіло культури, або цивілізацію.

– *Цивілізація передує культурі.* В. А. Бачинін розглядає куль-

туру як людську гармонію і відповідно вибудовує шлях суспільного розвитку наступним чином: порядок – цивілізація – культура.

– *Культура – частина цивілізації.* Цивілізація – це те, що визначає загальнолюдське (регіональне), в той час як культура відображає національне й групове (Н. Еліас).

Сьогодні в загальноприйнятому контексті *культура розглядається як складова частина цивілізації.*

Метою цивілізаційного підходу є насамперед (О. М. Яркова):

– осягнення культури як унікального організму;
– виявлення притаманних культурі вихідних характеристик – колективної душі, унікального смислового ядра, гештальта;
– визначення стадій життєвого циклу культури;
– порівняння виділеного культурного організму з іншими культурними організмами, які знаходяться на аналогічних стадіях життєвого циклу;
– прогнозування майбутнього культурно-історичного типу, пошук шляхів виходу з кризи.

Ключем до порівняльного аналізу світових культур (у тому числі й правових) пропонується розглядати принцип їх поділу на ***західні*** та ***східні (незахідні).***

Протягом тривалого часу проблема «Схід–Захід» розглядалася переважно з позицій європоцентризму. Відмінність між східною і західною культурами вбачалася в тому, що Схід просто відстав у своєму культурному розвитку від Заходу. Наразі стало очевидним, що розвиток культури в різних регіонах йде різними шляхами. З цієї точки зору Схід і Захід – це не розташовані одна над іншою сходинки культурного прогресу, а дві потужні гілки людської культури, які розвиваються одночасно, але по-різному (А. С. Кармін).

Основні культурні відмінності між Заходом і Сходом, що відзначаються багатьма дослідниками, можна представити наступним чином:

	Захід	Схід
Особливості способу життя	Пізнання зовнішнього світу та активний вплив на нього; самостійна діяльність людини, прискорений темп життя.	Самоізоляція від зовнішнього світу, відхід у внутрішнє духовне життя; пасивне підпорядкування людини життєвій силі природи.
Філософія	Ідея буття; прагнення до точних формулювань істини в словах; для мудреця головне – володіння даром слова.	Ідея небуття; істинне знання є невимовним у словах; істинна мудрість виражається не в словах, а особистим прикладом.
Наука	Розвиток науки, як практичної, так і теоретичної.	Відставання від Заходу; розвиток практичних знань (медицина тощо).
Мистецтво	Утилітарність, візуалізм, реалізм; з епохи Відродження – індивідуалізм, цінність авторського стилю.	Неутилітарність, символізм, умовність; синтез різних видів мистецтва; в образотворчому мистецтві – декоративність, відсутність перспективи; деіндивідуалізм, особистість творця не позначається.
Етика	Активність, утилітаризм; «нормативна недостатність», різноманітність і лабільність норм соціальної поведінки, прагнення до творчості, розхитування традицій.	Споглядальність, консерватизм, аскетизм; «нормативна надмірність», строгість поведінкових регулятивів, повага до звичаїв і традицій, церемоніальність соціальних контактів.
Політичне життя	Динамізм	Інерційність
Право	Акцент на суб'єктивні права; віддиференційованість права від інших регуляторів суспільних відносин; розмежування приватного і публічного права; сприйняття права як найвищої цінності.	Акцент на юридичні обов'язки; невіддиференційованість права від інших регуляторів суспільних відносин; відсутність чіткого поділу приватного і публічного права; недовіра до права, пріоритет традиційних (моральних, релігійних) норм у суспільному житті.

Існують два протилежні погляди на проблему взаємодії культур Заходу і Сходу. Один із них виражений у вірші Р. Кіплінга («Балада про Схід і Захід»): *«Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох»;* інший сформульований ще Гете («Західно-східний Диван»): *«Думки мудрої швидким рухом пов'яжемо Захід ми зі Сходом».* Наразі стало майже загальновизнаним, що взаємодія західної та східної культур необхідна і корисна для культурного прогресу людства. Однак така взаємодія не означає зникнення всіх відмінностей між ними. Прикладом може слугувати досвід Японії, в якій з другої половини XIX століття свято дотримується принцип *«вакон йосай»* («японська душа, європейські знання»). Даний принцип був сформульований у період правління імператора Мейдзі (Муцухіто), коли Японія після довгої самоізоляції почала стрімко вбирати наукові й технічні досягнення Заходу. Його сенс полягає в наступному: *«взяти новітні знання, вироблені іноземцями, але не дозволити їм похитнути основи японського способу мислення»* (В. Я. Цвєтов «П'ятнадцятий камінь саду Рьоандзі»).

Варто зазначити, що поділ цивілізацій на західні й східні не може охоплювати і не охоплює ті соціально-культурні утворення, які носять прикордонний характер і містять в собі існуючі відмінності заходу і сходу в цивілізаційній єдності. Для розуміння особливостей тієї цивілізації, до якої належить Україна, принципове значення має використання ідеї про розмежування цивілізацій на *класичні* та *прикордонні* (Я. Г. Шемякін).

Образ ***класичних цивілізацій*** визначає цілісність, єдність (західно-християнська, південно-азійська індо-буддійська, східно-азійська конфуціансько-буддійська, ісламська), заснована на монолітному релігійно-ціннісному фундаменті.

Специфіка ***прикордонних цивілізацій*** – у домінанті різноманіття над єдністю, коли релігійно-ціннісна основа складається з декількох частин, зв'язок між якими слабкий або відсутній (іберо-європейська, балканська, російсько-євразійська, латиноамериканська).

Визначальна риса «прикордонних» цивілізацій – у поєднанні та переплетенні основних типів міжцивілізаційної взаємодії та протистояння, в силу чого ці цивілізації неминуче включені у розв'язання проблеми діалогу культур.

З метою пояснення спостерігаємих відмінностей між культурами нідерландський соціолог Герт Хофстеде запропонував виділити сукупність певних параметрів.

Параметри кількісної характеристики культур включають:

– *дистанційність влади:* даний параметр визначається як ступінь, з якою наділені меншою владою члени організацій і груп (наприклад, родини) приймають нерівний розподіл влади і очікують цієї нерівності;
– *уникнення невизначеності:* пов'язано з рівнем суспільної напруги в очікуванні невідомого майбутнього. Він показує, якою мірою та чи інша культура надає своїм членам відчуття спокою або неспокою в нерегламентованих ситуаціях;
– *індивідуалізм/колективізм:* даний параметр пов'язаний з характеристикою суспільства, а не індивіда, – це ступінь інтеграції членів будь-якого соціуму в групи;
– *маскулінність/фемінність:* пов'язані з розподілом емоційних ролей між чоловіками і жінками;
– *довгострокова/короткострокова орієнтованість:* пов'язані з вибором фокусу уваги для дій людини: майбутнє, теперішнє або минуле;
– *потурання бажанням / стриманість:* пов'язані із задоволенням базових людських потреб, які належать до насолоди життям або самоконтролю.

Для кожного із наведених параметрів Герт Хофстеде розробив по десять показників, аналіз котрих дозволяє здійснювати порівняння культур (Додаток).

3. Парадигми цивілізаційної взаємодії

Наразі виділяють дві основні парадигми взаємодії локальних цивілізацій: *«зіткнення цивілізацій»* (С. Гантінгтон) та *«діалог цивілізацій»* (А. Тойнбі).

Концепція ***зіткнення цивілізацій*** була запропонована Самуелем Гантінгтоном у лекції 1992 року, прочитаній в Американському інституті підприємництва. Ця ідея набула подальшої розробки в статті (1993 р.), а потім і в книзі (1996 р.), яка так і називалася –

«Зіткнення цивілізацій».

На думку С. Гантінгтона, у світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважаючі джерела конфліктів будуть визначатися культурою.

Нація-держава залишиться основною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів.

Цивілізації являють собою певну культурну сутність. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони володіють своєю особливою культурою, яка відображує різні рівні культурної неоднорідності. *Селище в Південній Італії своєю культурою може відрізнятися від такого ж селища в Північній Італії, але при цьому вони залишаються саме італійськими селами, їх не сплутаєш з німецькими. Своєю чергою європейські країни мають загальні культурні риси, які відрізняють їх від китайського або арабського світу.* Це пов'язано з тим, що західний світ, арабський регіон, Китай і т. д. не є частинами більш широкої культурної спільності – вони уявляють собою цивілізації.

Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. Існують різні рівні самоідентифікації: так *житель Рима може характеризувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людину західного світу.*

С. Гантінгтон визначає ***цивілізацію*** як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить вже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот.

На думку С. Гантінгтона, ідентичність на рівні цивілізації стає все більш важливою, і образ світу буде значною мірою формуватися в ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій. До них належать: *західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, право-*

славно-слов'янська, латиноамериканська і, можливо, *африканська цивілізації.*

Найзначніші конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями. ***Неминучість такого зіткнення обумовлена низкою факторів:***

– По-перше, *відмінності між цивілізаціями істотні й очевидні.* Цивілізації відрізняються одна від одної своєю історією, мовою, культурою, традиціями, релігією. *Люди різних цивілізацій по-різному дивляться на відносини між Богом і людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про співвіднесеність прав і обов'язків, свободи і примусу, рівності та ієрархії.*

– По-друге, *світ стає більш тісним.* Взаємодія між народами різних цивілізацій посилюється. Це веде до зростання цивілізаційної самосвідомості, поглиблення розуміння відмінностей між цивілізаціями та спільнотами в цивілізаціях, що своєю чергою загострює розбіжності та ворожість, які йдуть у глиб історії. Північно-африканська імміграція до Франції викликала у французів вороже ставлення, але водночас зміцнила доброзичливість до інших іммігрантів – *«добропорядних католиків і європейців із Польщі».*

– По-третє, процеси економічної модернізації та соціальних змін у всьому світі розмивають традиційну ідентифікацію людей із місцем проживання, одночасно *слабне роль нації-держави як джерела ідентифікації.* Утворені прогалини здебільшого заповнюються релігією, нерідко у формі фундаменталістських рухів. Відродження релігії (т. зв. *«реванш Бога»*), створює основу для ідентифікації людини з спільнотою, яка виходить за рамки національних кордонів – для об'єднання цивілізацій.

– По-четверте, зростання цивілізаційної самосвідомості диктується *роздвоєнням ролі Заходу*. З одного боку, Захід знаходиться на верхівці своєї могутності, а з іншого – серед незахідних цивілізацій відбувається повернення до власних коренів.

– По-п'яте, *культурні особливості й відмінності менш схильні до змін, ніж економічні та політичні,* і внаслідок цього їх складніше розв'язати або звести до компромісу. Так, *комуністи можуть стати демократами, багаті перетворитися на бідних, а бідняки – в багатіїв, але росіяни при всьому бажанні не зможуть стати естонцями, а азербайджанці – вірменами.*

Класові та ідеологічні конфлікти мали ключовим питання: *«На чиїй ти стороні?»* У конфлікті цивілізацій питання ставиться інакше: *«Хто ти такий?»* Мова йде про те, що є даністю і не підлягає змінам.

Релігія розділяє людей ще більш різко, ніж етнічна приналежність. *Людина може бути напів-французом і напів-арабом, і навіть громадянином обох цих країн. Куди складніше бути напів-католиком і напів-мусульманином.*

– По-шосте, *посилюється економічний регіоналізм.* З одного боку, успіх економічного регіоналізму зміцнює свідомість приналежності до однієї цивілізації. А з іншого – економічний регіоналізм може бути успішним, тільки якщо він корениться в спільності цивілізації. Визначаючи власну ідентичність в етнічних або релігійних термінах, люди схильні розглядати відносини між собою і людьми іншої етнічної та конфесійної приналежності як відносини *«ми»* і *«вони»*.

Якщо в роки холодної війни основні осередки криз і кровопролиття зосереджувалися уздовж політичних і ідеологічних кордонів, то тепер вони переміщаються на лінії розлому між цивілізаціями.

Найбільш важливою *розділовою лінією у Європі* С. Гантінгтон вважає східний кордон західного християнства, що склався в 1500 році н. е. Вона пролягає вздовж нинішніх кордонів між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Білорусію і Україну, повертає західніше, відокремлюючи Трансільванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи через Югославію[13], майже точно співпадає з лінією, яка нині відокремлює Хорватію і Словенію від решти Югославії. На Балканах ця лінія збігається з

[13] На момент написання С. Гантінгтоном статті «Зіткнення цивілізацій?» Югославія існувала як самостійна держава.

історичним кордоном між Габсбурзькою та Османською імперіями.

На північ і на захід від цієї лінії проживають протестанти і католики, які мають загальний досвід європейської історії: феодалізм, Ренесанс, Реформацію, Просвітництво, Велику французьку революцію, промислову революцію. Їх економічний стан, як правило, набагато краще, ніж у людей, що живуть східніше. Зараз вони можуть розраховувати на більш тісну співпрацю в рамках єдиної європейської економіки та на консолідацію демократичних політичних систем.

На схід і на південь від цієї лінії живуть православні християни і мусульмани. Історично вони належали до Османської або до царської імперії, і до них долинуло лише відлуння історичних подій, які визначили долю Заходу. Економічно вони відстають від Заходу і менш підготовлені до створення стійких демократичних політичних систем.

У висновках до своєї праці С. Гантінгтон відзначає, що від Заходу потрібно більш глибоке розуміння фундаментальних релігійних і філософських засад Незахідних цивілізацій. Він має зрозуміти, як люди цих цивілізацій уявляють собі власні інтереси. Необхідно буде знайти елементи схожості між західною та іншими цивілізаціями. Бо в осяжному майбутньому не складеться єдиної універсальної цивілізації. Навпаки, світ буде складатися з несхожих одна на одну цивілізацій, і кожній з них доведеться вчитися співіснувати з усіма іншими.

Концепція ***діалогу цивілізацій***, уперше обґрунтована у працях Арнольда Тойнбі в якості ідеалу історичного знання, з початку 2000-х років набула нового глобального, інтелектуального і політичного контексту.

Інтерес до цієї концепції виник в обстановці гострої міжнародної дискусії щодо теорії *зіткнення цивілізацій* С. Гантінгтона. Після того, як восени 1998 року Генеральна асамблея ООН підтримала пропозицію президента Ірану М. Хатамі організувати рух за діалог між цивілізаціями і оголосила 2001 рік роком такого діалогу, стало очевидним міжнародне значення ідей А. Тойнбі. В кінці 2000 року в доповіді Генерального секретаря ООН «Рік діалогу між цивілізаціями під егідою ООН» була сформульована ***концептуальна основа*** *міжцивілізаційного діалогу* в умовах глобалізації. Різноманіття розгля-

далося як «людське обличчя глобалізації», діалог – як «зерно нової парадигми міжнародних відносин», індивідуальна відповідальність за прийняття політичних рішень – як «невід'ємний елемент нової парадигми», «підзвітність особистості у міжнародних відносинах».

У листопаді 2001 року 56-та сесія Генеральної асамблеї ООН затвердила «Глобальний порядок денний для діалогу між цивілізаціями». У цьому документі дано визначення ***діалогу між цивілізаціями*** як процесу, що йде всередині цивілізацій та на лінії їх стику, який заснований на загальній участі та колективному бажанні вчитися, відкривати для себе і вивчати концепції, виявляти сфери загального розуміння й основні цінності, зводити різні підходи в єдине ціле за допомогою діалогу.

Метою діалогу *між цивілізаціями,* в тому числі, є:

– сприяння загальній участі, рівноправності, рівності, справедливості та толерантності у відносинах між людьми;
– зміцнення взаєморозуміння та взаємної поваги за допомогою взаємодії між цивілізаціями;
– взаємне збагачення і розвиток знань, а також розуміння багатства та мудрості всіх цивілізацій;
– виявлення і заохочення того, що об'єднує цивілізації, з метою усунення загроз для єдиних цінностей, універсальних прав людини і досягнень людського суспільства в різних галузях.

Категоріальну систему діалогу цивілізацій утворюють наступні поняття: мультикультуралізм, культурний плюралізм, синтез (конвергенція) культур, розширена ментальність, міжкультурна комунікація, загальні цінності, діалогічний розум (культури), культура (цивілізація) діалогу.

Принцип взаємної довіри та згоди утворює центр смислового поля діалогу цивілізацій. Метафора *«міст над прірвою»* поміж культурами і релігіями перетворилася на розгорнуту картину світу, спрямованого на подолання культурних бар'єрів. Ця метафора була запропонована в книзі «Долаючи бар'єри. Діалог між цивілізаціями», виданій у 2002 році під редакцією С. П. Капиці, яка сьогодні вважається своєрідним маніфестом нової парадигми глобальних відносин.

На думку авторів цієї роботи, діалог між цивілізаціями повинен:

– затвердити *рівноправність* («рівну повагу гідності кожного

учасника зовнішньої та внутрішньої політики»);
– забезпечити *переосмислення поняття «ворог»* (відмова від класичного уявлення ворога в образі окремої людини, держави, культури або релігії та заміщення його образами «загальних загроз всьому людському співтовариству»);
– розпочати процес *децентралізації* (демократизації) «будь-якої влади» (антитеза елітарності і замкнутості владних правлячих груп, інститутів або фінансових центрів);
– посилити спільну *зацікавленість у майбутньому* планети («причетність загального миру», яка здатна поставити під сумнів саму ідею «ми і вони», особиста відповідальність дійових осіб на міжнародній арені, створення різноманітних світових об'єднань для вирішення конкретних проблем).

Полікультурність сучасного світу, який сполучає в собі одночасно *рівність* і *відмінність*, стає необхідною і достатньою умовою діалогу культур і цивілізацій. *«Без рівності не існувало б загальною ґрунту для контактів, без відмінностей не було б потреби в контактах. Хоча рівність встановлює основу для міжцивілізаційного діалогу, відмінності роблять такі спільні дії бажаними, необхідними, суттєвими і змістовними».*

В основу міжцивілізаційного діалогу пропонується покласти *принцип гуманізму,* який розкривається через елементарний моральний сенс: поводитися з кожною людиною по-людськи. Ключовою ідеєю стає так зване «золоте правило» моральної поведінки: «Чиніть з іншими так, як вам хотілося б, щоб вони чинили з вами», або в негативному варіанті – «Не робіть іншим того, чого не хотіли б отримати самі». Цьому правилу надається однозначний сенс: «...в будь-якому з двох формулювань, воно поділяється всіма великими етичними і релігійними традиціями» (І. В. Следзевський).

Хоча діалог цивілізацій вибудовується насамперед у логіці етичного діалогу та практиці політичного діалогу, виникає простір певних норм і стандартів поведінки, в якому на основі зіткнення, суперництва, партнерства можуть вести діалог різні правові та релігійні системи.

4. Поняття динаміки правової культури. Класифікація та стадії правової акультурації

Під ***динамікою правової культури*** зазвичай розуміють зміни правової культури, які відбуваються під впливом протиріч у правовій сфері, а також у зв'язку з процесами правової акультурації. Тобто динаміка може бути розглянута як з позиції комунікації між різними правовими культурами, та відповідно зовнішнім впливом і перенесенням цінностей з однієї правової культури в іншу, так і з позиції змін, які відбуваються в надрах самої правової культури.

Динамічні процеси, які відбуваються ***всередині правової культури,*** насамперед пов'язані з протиріччями між змістом правової культури і суспільними відносинами, між правовою культурою і суспільством, між правовою культурою і владою, між правовою культурою і особистістю, всередині самої юридичної діяльності. Величезне значення при цьому має усвідомлення даних протиріч. Саме *правосвідомість,* на думку А. П. Овчиннікової, є рушійною силою, здатною провокувати зміни у правовій системі, або, навпаки, гальмувати ці зміни в ситуації, коли суспільство виявляє неготовність, протест або навіть агресію щодо нововведень. Німецький юрист Йозеф Колер у праці «Шекспір з точки зору права» зазначає: *«…на законодавстві лежить обов'язок постійно спостерігати за пульсом народного інстинкту, і як тільки суспільна правова свідомість досягає потрібного ступеня насичення – вносити твердим грифелем закону нову постанову у книгу права».*

Для розгляду динаміки важливим є *розмежування центру і периферії* правової культури (Ю. М. Оборотов). Це розмежування має з точки зору динаміки правової культури амбівалентний характер. З одного боку, характерною рисою центру правової культури є його жорстка нормативність, фіксованість, консерватизм на відміну від периферійних шарів правової культури, але з іншого боку – саме від діяльності юридичної еліти, що представляє центр, залежать реальні зміни, а відповідно й динаміка правової культури. Фахівець у галузі порівняльного права, шотландський юрист Алан Уотсон розглядає функціонування правової культури у трьох сферах: на рівні всього населення в цілому, серед юристів, серед творців права. Творці пра-

ва (законодавці, судді і вчені-юристи), на його думку, *«тримають руки на важелі правових змін».*

Динаміка правової культури може бути також пов'язана з процесами *саморефлексії.* Правові культури визначають себе у взаємодії з іншими культурами або протиставляють себе іншим культурам. Наприклад, поява в 1980-х роках рейтингів, які співпоставляють кількість ув'язнених, спонукало еліту Фінляндії зменшити число власних ув'язнених, щоб наблизитися до норми по Скандинавії.

Виділяють конструктивні та безперспективні напрямки в динаміці правової культури. Правова культура включає в себе *цілі, засоби* та *умови*. Найбільш консервативним є рівень цілей, він найменше піддається змінам. У загальноісторичному плані мета змінюється під тиском інших елементів культури. Більш рухливими у своїх змінах є засоби культури. Однак найбільше відкриті для інновацій умови культури. На цій підставі можливим є виділення трьох типів культури:

– з переважанням цінностей адаптації до історично сформованих умов;
– з переважанням орієнтації на розвиток засобів;
– з переважанням орієнтації на формування цілей.

Будь-який ***зовнішній вплив*** на правову культуру здебільшого залежить від критерію відкритості. Тому для вивчення динамічних процесів, пов'язаних з комунікацією між різними правовими культурами, важливим є розмежування правових культур на *відкриті* й *закриті* (Ю. М. Оборотов). ***Відкриті правові культури*** постійно взаємодіють з іншими правовими культурами, сприймаючи, переробляючи і закріплюючи в собі їх цінності й норми. ***Закриті правові культури*** важче вступають в діалог з іншими правовими культурами, обмежують сприйняття їх досягнень, наполягають на важливості власного, єдино правильного шляху розвитку.

В юриспруденції розгляд динаміки правової культури традиційно пов'язаний з питаннями ***правової акультурації*** та, відповідно, з *діалогом правових культур.* С. Р. Станік зазначає, що сучасний світ не може існувати в умовах замкнутості національних правових культур, постійно відбуваються процеси їх взаємодії та взаємовпливу, тобто процеси правової акультурації. Дана проблема актуальна і для сучас-

ної України, чия правова культура зазнає сьогодні значних змін.

Термін *«акультурація»* є англійським неологізмом (*acculturation* – обробіток, розвиток) і вперше був запропонований у 1880 році американським етнологом Дж. Пауеллом, який розумів під нею культурну схожість, яка виникає під час культурних контактів різних етнічних груп. ***Акультурація*** наразі розглядається, насамперед, як процес взаємодії та взаємовпливу різних культур, в результаті якого відбувається перенесення цінностей з однієї культури в іншу, формується певна «однаковість» обох культур і виникає нова цілісність, яка володіє якісно новими характеристиками.

Правова акультурація стала предметом самостійного дослідження порівняно недавно. Під *правовою акультурацією* розуміють: будь-яке перенесення елементів однієї культури в іншу (Ж. Карбонье); глобальну трансформацію, якої зазнає одна правова система від контакту з іншою правовою системою (Н. Рулан); цілеспрямовану зміну зовнішніми силами культури-оригіналу (А. І. Ковлер); процес впливу правових систем одна на одну і результат такого впливу (В. М. Карташов) тощо.

Найбільш загальне визначення правової акультурації запропоновано Л. В. Сокольською. На її думку, ***правова акультурація*** – це тривалий контакт правових культур різних соціумів, який використовує в залежності від історичних умов різноманітні методи і способи впливу, необхідним результатом якого є зміна первинних структур культури контактуючих соціумів і формування єдиного правового простору та загальної правової культури.

Правова акультурація характеризується певними ***ознаками***, які відрізняють її від інших форм культурного обміну (Л. В. Сокольська):

- Правова акультурація – це *результативний процес взаємодії правових культур* різних соціумів.
- В результаті міжкультурного контакту *виникають нові форми культури* і способу життя.
- Процес правової акультурації *тривалий за часом*. Він не може бути епізодичним, оскільки в результаті культурного обміну з'являються якісно нові правові регулятори та юридичні формули, які необхідно адаптувати до конкретних умов життєдіяльності суспільства.

– Правова акультурація *призводить до часткової або повної трансформації* однієї або декількох контактуємих культурних систем.
– Правова акультурація *не завжди передбачає рівність взаємодіючих правових культур.* Взаємодія між ними може носити добровільний, вимушений або примусовий характер.
– *Взаємодія можлива тільки між однопорядковими культурними системами.* Наприклад, правовими, релігійними, етнічними системами.
– Процес правової акультурації *не завжди ініціюється державною владою,* тобто носить вольовий характер, – іноді він ініціюється знизу, самим суспільством.

Помилково буде розглядати акультурацію як винятково позитивне явище. За своєю суттю правова акультурація є зовнішнім впливом на замкнуту систему з певними зв'язками між її елементами. У процесі включення до правової культури нових складових можуть відбуватися:

– позитивні трансформації (збагачення правової культури);
– відторгнення правової культурою інтегрованих елементів;
– руйнування усталених зв'язків і видозміна правової культури в цілому.

В останньому випадку варто говорити про так званий процес *декультурації.* ***Правова декультурація*** виявляється в руйнуванні правової культури соціуму-реципієнта. Такий процес завжди носить деструктивний характер. Місцеве право (або окремі його елементи) зникає, поступаючись місцем імпортуємому праву. Правова декультурація може відбуватися у випадку примусової акультурації (експансії, асиміляції), або у разі добровільної акультурації, коли перенесення правових цінностей здійснюється без урахування особливостей правової культури соціуму-реципієнта.

У науковій літературі пропонуються такі ***класифікації правової акультурації*** (Л. В. Сокольська):

1. За формою правова акультурація може бути:

а) *експансією* (лат. *expansio* – поширення, розширення), яка передбачає насильницьке одностороннє нав'язування суспільству або його частинам певних елементів правової системи

іншого соціуму. Експансія характеризується тим, що вона:

- не є санкціонованим способом розвитку національного права соціуму-реципієнта, тобто іноземний правовий матеріал не потребує офіційного визнання;
- уявляє насильницьке нав'язування культурно-правових форм соціуму-донора силовими засобами;
- супроводжується запереченням державного суверенітету і національної правової культури соціуму-реципієнта;
- порушує системність національного права, породжує дуалізм правової системи соціуму-реципієнта;
- диктується не потребами суспільства-реципієнта, а слугує зміцненню соціально-економічних і політико-правових позицій соціуму-донора;

б) *рецепцією* (лат. *reception* – прийняття), під якою розуміють односторонній процес передачі елементів правової культури соціуму-донора з обов'язковим їх засвоєнням соціумом-реципієнтом. Можна виділити наступні основні якісні характеристики правової рецепції:

- по-перше, вона має добровільний, однобічний характер;
- по-друге, ініціатором рецепції виступає приймаюча сторона, яка хоче запровадити у себе частково або повністю правову систему донора. Донор, як правило, байдужий до подібного процесу запозичення. Прикладом є рецепція римського права в середньовічній Західній Європі.

В деяких джерелах рецепцію називають «глобальною акультурацією», «тотальною акультурацією», «культурною мутацією». Однак представляється малоймовірною добровільна повна відмова від власних національних правових традицій, ідеології, державно-правової ідентичності. Такі процеси здебільшого можливі при правовій експансії або асиміляції;

в) *асиміляцією* (лат. *assimilatio* – уподібнення, засвоєння), що представляє собою процес і результат взаємодії, при якій відбувається повна або майже повна втрата споконвічної культури соціумом-реципієнтом і настільки ж повне засвоєння культури соціуму-донора.

Якщо в процесі рецепції зберігаються правові елементи соціуму-реципієнта, то при правовий асиміляції можливо повне розчинення однієї правової культури в іншій.

Як правило, в результаті експансії асиміляції піддається правова культура переможеного соціуму, причому вона може бути тотальною. Але історія має чимало прикладів, коли піддаються асиміляції нечисленні переможці (наприклад, міжкультурні відносини між монголами і підкореними народами центрально-азійьких тюрків у XIV–XV ст.);

г) *інтеграцією* (лат. *integratio* – поповнення, з'єднання, від *integer* – цілий), під якою розуміється добровільний двосторонній процес взаємодії правових культур, в результаті якого виникає нова цілісність, що володіє якісно новими властивостями. Прикладом може слугувати Європейське право, яке, не відмовляючись від національних традицій, збагачується новими положеннями.

Основні якісні характеристики правової інтеграції:

- об'єктивний прояв потреби громад до спільного наближення;
- виражається в гармонізації національних правових інтересів;
- двосторонній взаємний процес передбачає добровільність з боку учасників культурної взаємодії;
- процес природного зближення, а не однобічного поглинання та придушення самобутності однієї правової культури іншою;
- в результаті формується якісно нова соціальна система, яка володіє організаційною і функціональною єдністю;

д) *конвергенцією* (лат. *convergere* – зближення), яка передбачає добровільний двосторонній (багатосторонній) процес наближення рівних партнерів, так званий *діалог правових культур,* в результаті якого утворюється єдиний культурний простір.

2. За територією розповсюдження:

а) *загальна (універсальна)* акультурація. Можливість її здійс-

нення на сучасному етапі можна розглядати лише стосовно нових галузей міжнародного права;

б) *регіональна* акультурація. Наприклад, регіональна європейська правова інтеграція, метою якої є досягнення єдності між європейськими країнами в ім'я захисту та здійснення загальновизнаних принципів, а також сприяння економічному та соціальному прогресу.

3. За методом протікання процесу взаємодії:

а) *добровільна,* при якій соціуми, що вступають у контакт, прагнуть до більш глибокої інтеграції на основі трансформації своїх правових систем. Наприклад, запозичення законодавств між давньогрецькими державами;

б) *примусова,* яка передбачає насильство, нав'язування соціумом-донором своєї правової системи або її елементів соціуму-реципієнту. Наприклад, процес колонізації європейцями Африки в XIX столітті, коли формування права супроводжувалося найбільш агресивним вторгненням західного права в традиційне культурно-правове середовище тубільців;

в) *вимушена,* зумовлена пануванням (наприклад, економічним, політичним) домінуючого соціуму над підлеглим, що призводить до необхідного визнання останнім ряду правових інститутів домінанта. Наприклад, вихід бізнесу на міжнародний рівень можливий не лише через оволодіння англійською мовою, але й через прийняття багатьох правових інститутів, правових норм, які регулюють ринкові відносини. Тому бізнес-еліти багатьох країн змушені засвоювати елементи англо-американської ділової культури, в тому числі й правової.

4. За результатом процесу взаємодії *виділяють:*

а) *адаптацію,* яка передбачає повну або майже повну втрату соціумом-реципієнтом своєї споконвічної культури (культурної специфічності) та повне засвоєння нової культури соціуму-донора. Іноді даний вид правової акультурації називається асиміляцією;

б) *трансформацію,* в результаті якої відбувається часткова

зміна права соціуму-реципієнта при збереженні своїх базових рис;

в) *інтеграцію* (об'єднання в ціле певних частин), що передбачає взаємне пристосування, в процесі якого з'являються нові правові системи, нові образи життя. У процесі інтеграції генерується нова культурна спільність. Прикладом генерування є «радянський народ», який виробив специфічні форми господарювання, радянську систему правосуддя, радянське право.

5. Залежно від засобів, що використовуються в процесі правової акультурації, виділяють:

а) *законодавчу,* яка передбачає укладення конвенцій, що містять одноманітний закон; спільне вироблення правових норм, які інкорпоруються потім в національне право; підготовку будь-якою офіційною або приватною організацією типового закону або закону-моделі; процедуру узгодження програм законопроектної діяльності;

б) *правозастосовну* – пов'язану з формуванням подібної правозастосовної практики. Наприклад, судова практика передбачає рівний юридичний захист суб'єктів, поширення однакових санкцій за аналогічні злочини;

в) *договірну* – за допомогою укладення договорів про правове співробітництво, угод про правову допомогу;

г) *доктринальну* – здійснюється вченими юристами. Наприклад, узгодження науково-правових концепцій, складання єдиного словника юридичних термінів, визнання юридичних документів (дипломів про освіту).

6. За глибиною (масштабами) впливу акультурація може бути:

а) *повною (тотальною),* яка передбачає не тільки зовнішню, але й внутрішню однаковість. При повній акультурації запозичуються основні блоки правової системи, правова ідея (система загальних поглядів на основи правового порядку), змінюється весь правовий устрій суспільства-реципієнта. Наприклад, рецепція римського права у Німеччині в XIV–XV століттях;

б) *частковою,* яка обмежується лише досягненням зовнішньої однаковості, тобто відбувається сприймання окремих правових інститутів. Наприклад, наразі в українському праві з'явився цілий ряд інститутів, пов'язаних із розвитком підприємництва (часто лише на рівні терміна), які переносяться із систем комерційного права західних країн.

7. Залежно від типу культур контактуємих соціумів виділяють:

а) *традиційну* акультурацію. Публічна влада у традиційному суспільстві тісно пов'язана з релігією, має незаперечний авторитет і невіддільна від божественної волі. Наприклад, Київська Русь разом із православ'ям сприйняла і візантійську ідею права;

б) *світську,* яка відбувається в результаті взаємодії «державних» правових культур. Наприклад, економічний розвиток держав Західної Європи призвів до появи схожих правових інститутів у приватноправовій сфері та формування наднаціональних правотворчих і судових органів;

в) *міжтипову,* яка виникає при взаємодії культур різних цивілізацій (східної і західної цивілізацій, традиційного і сучасного суспільств). Складність такої акультурації пов'язана з відмінностями культурно-правових цінностей в цих суспільствах. Однак в історії існують позитивні приклади міжтипової акультурації. Так, вплив світської західної культури на традиційне суспільство Японії призвело до успішної політико-правової модернізації без видимого збитку для національної культури останньої.

8. За ступенем відкритості процесу взаємодії виділяють:

а) *відкриту,* пов'язану з правовою експансією та рецепцією, як правило, охоплює сферу публічно-правових інститутів;

б) *приховану (латентну)* акультурацію, пов'язану з асиміляцією та інтерференцією, охоплює сферу приватного права.

Проте в реальності правова акультурація здійснюється як у відкритій, так і в латентній формі.

9. Залежно від спрямованості процесу виділяють:

а) *пряму (безпосередню)* – в результаті прямого контакту со-

ціумів (наприклад, вторгнення, колонізації, міграції), коли сприймаються ззовні норми, інститути, принципи і процедури;

б) *непряму (опосередковану)* – коли немає безпосереднього контакту, а взаємодія відбувається опосередковано – через сприйняття релігії, культурних цінностей, засобів масової інформації або фахівців-юристів. Наприклад, у афро-азійських державах, які відчувають дефіцит національних кадрів (зокрема юристів), іноземні фахівці привносять елементи власної правової культури.

Процес правової акультурації припускає проходження певних ***стадій*** (Л. В. Сокольська).

Перша стадія – *виявлення потреби.* На даному етапі в суспільстві-реципієнті з'являються нові або змінюються сталі соціально-економічні відносини, а існуючий механізм правового регулювання не дає потрібного результату. Тому виникає потреба в запозиченні схожих правових елементів із іншого соціокультурного середовища.

Друга стадія – *запозичення.* Являє собою безпосереднє перенесення правових цінностей із однієї правової системи в іншу.

Третя стадія – *адаптація.* Даний етап правової акультурації необхідний для успішного застосування правових норм та інститутів з урахуванням сформованих національних правових звичаїв і традицій. Величезне значення при цьому має адекватний переклад юридичних термінів на іншу мову та їх однакове тлумачення. Оскільки мова є виразом менталітету, традицій, системи цінностей та ідеології народу, при перекладі правового документа необхідно враховувати мовленнєву і культурну ментальність суспільства-донора та суспільства-реципієнта.

Четверта стадія – *сприйняття (засвоєння).* На цьому етапі відбувається процес прийняття та запровадження в дію чужорідних принципів, норм і інститутів у правову систему реципієнта. На законодавчому рівні вони закріплюються та одержують офіційне визнання, застосовуються на практиці. Аналізується ефективність здійсненого впровадження і дії в національному правовому середовищі.

П'ята стадія – *результат.* У процесі правової акультурації важливими є результативність і стійкість функціонування правових

норм та інститутів у новому середовищі. Це може виявлятися в наявності певного соціального ефекту у вигляді поваги до закону, підвищення якості законотворчої діяльності, зниження рівня злочинності, дотримання законності тощо.

5. Діалог правових культур як сучасна форма правової акультурації

Наприкінці XX – початку XXI століття визнання самоцінності будь-якої існуючої на Землі культури та необхідності збереження локальних культур, захист від глобальної культурної агресії вимагає нових видів культурної взаємодії. Найбільш перспективним представляється ***діалог між існуючими культурами*** з його іманентною установкою на партнерство, з метою забезпечення світоустрою та культурної стабільності.

Концепція *діалогу культур,* розроблена Е. Уоллом, М. М. Бахтіним і В. С. Біблером, передбачає неможливість домінування в міжкультурній комунікації, що допомагає встановленню партнерських взаємовідносин між суб'єктами діалогу.

М. Бахтін виділяє наступні ***вимоги до міжкультурного діалогу:***

- виходити з цілісного розуміння культури і враховувати її специфіку;
- використовувати комплексний підхід у вивченні сутності культури;
- враховувати аксіологічну складову різних культурних процесів і орієнтуватися на гуманістичні цінності при оцінюванні вчинку;
- прагнути пізнати внутрішній світ феномена культури за допомогою діалогу з ціннісно значимим текстом.

Можна виділити два основних *види діалогових відносин* у культурі: внутрішній і зовнішній діалог (В. Є. Чернікова).

Внутрішній діалог – це діалог, який розгортається в культурі, до складу якої входить дві, три і більше субкультур, що відчувають потребу у взаємних контактах. М. М. Бахтін, а потім і В. С. Біблер показали, що діалог може відбуватися не лише поміж різними соціальними суб'єктами, – він йде і всередині кожного соціального

суб'єкта, в тому числі в свідомості кожної окремої людини, де присутні дві різні позиції свідомості. «Інша» свідомість виникає в процесі засвоєння норм культури, в результаті якого частина з них стає власними, часткою «Я», частина ж – не приймається, відкидається і закріплюється у свідомості як «чуже».

Зовнішній діалог здійснюється на межі з іншим культурним змістом. М. М. Бахтін зазначав: «Ми ставимо чужій культурі нові запитання, яких вона собі не ставила, ми шукаємо в ній відповіді на ці запитання, і чужа культура відповідає нам, відкриваючи перед нами свої нові сторони, нові смислові глибини. Без своїх питань не можна творчо зрозуміти нічого іншого і чужого. При такій діалогічній зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкриту цілісність, але вони взаємно збагачуються».

Контакти з носіями іншої правової культури чинять серйозний вплив на правову культуру суспільства. На його масштаби впливають такі обставини:

– культурно-правова близькість контактуючих спільнот;
– ставлення носіїв культури-реципієнта до культури-донора;
– ступінь активності діалогу з сусідніми правовими культурами.

Діалогові, партнерські взаємини передбачаються при такій формі правової акультурації, як *конвергенція (наближення)* правових культур.

Тенденції до інтеграції та наближення правових культур мали місце і раніше, але найбільш радикально в перший раз ці тенденції виникли в кінці XIX століття. Формування єдиного світового господарства стало головною передумовою для взаємозв'язку соціально-правової сфери. Наближення політичних і правових систем держав, поглиблення ефективності їх взаємодії І. І. Лукашук називає «інтернаціоналізацією», М. М. Марченко визначає як «системну, багатоаспектну і різнорівневу інтеграцію», а А. Д. Сахаров називав «конвергенцією».

Теорія конвергенції активно розроблялася в 60-70-х роках XX століття. В політико-правовій сфері конвергенція проявляється у збільшенні подібності між різними правовими культурами, які знаходяться на однакових етапах історичного розвитку. Наближення у

правовій сфері виявляється в поступовій підготовці національного законодавства до змін, у відповідності до вимог світового співтовариства, мінливих економічних умов. Конвергенція правових культур викликана конкуренцією і протиріччям правових ідей, принципів і норм різних соціумів, що призводить до вироблення системи універсальних правил поведінки, здатних долати виникаючі суперечності між соціокультурними системами.

Процес конвергенції в сучасних умовах націлює на мирне співіснування правових культур різних соціумів.

Під ***конвергенцією*** мається на увазі досягнення взаємної адаптації (пристосування) та формування єдиних для контактуючих спільнот правил поведінки (О. Д. Третьякова). Новостворена система правового регулювання ґрунтується не на приналежності до своєї або чужої культури, а на принципі міжкультурної толерантності та формуванні загальної правової культури.

Процес конвергенції передбачає добровільність з боку учасників. Невдала конвергенція є однією з причин юридичного націоналізму. Обов'язковими *умовами сучасної конвергенції* є:

– взаємна повага держав до інтересів одна одної;
– рівноправність сторін;
– визнання національних особливостей як складової частини правової культури;
– відмова від правової експансії.

На думку Л. В. Сокольської, під ***правовою конвергенцією*** слід розуміти добровільний двосторонній (багатосторонній) процес наближення правових культур соціумів-партнерів, в результаті якого утворюється єдиний правовий простір і загальна правова культура.

При цьому правовий простір визначається: як система міжнародно-правових норм, які регулюють відносини між учасниками відповідного правового співтовариства; як система інститутів, загальних для цих учасників; як система національних норм, які прийняті та втілені у правопорядок партнерів.

Єдиний правовий простір не носить абсолютного характеру. Він лише закріплює певний правовий мінімум, який забезпечує нормальне взаємне спілкування сучасних держав. Створення загальноправового простору забезпечує світовий правопорядок, зміст якого

можна визначити як систему суспільних планетарних відносин, що формуються на підставі загальних гуманістичних і природно-правових засад та функціонують у відповідності з загальновизнаними принципами системи міжнародного права.

В якості принципів існування світового правопорядку виступають розумність, справедливість, рівність, свобода, формально-правова визначеність. За суттю, *сучасний правопорядок* – це результат узгодження національних інтересів. Загальний правовий розвиток відбувається в рамках процесу конвергенції.

Вважається, що в результаті утворення єдиного правового простору поступово формуватиметься *глобальне право*.

Питання для самоконтролю:

1. Наведіть існуючі концепції динаміки культури.
2. Охарактеризуйте сутність синергетичного підходу до динаміки культури.
3. Порівняйте категорії «культура» і «цивілізація».
4. Назвіть основні відмінності між культурами «Заходу» та «Сходу».
5. В чому полягає основний зміст концепції «зіткнення цивілізацій»?
6. Наведіть основну мету концепції «діалог цивілізацій».
7. Що розуміється під динамікою правової культури?
8. Дайте визначення правової акультурації.
9. Охарактеризуйте різновиди правової акультурації.
10. Розкрійте зміст діалогу правових культур.

Рекомендована література:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. 445 с.
2. Горохов В. Ф. О соотношении понятий «культура» и «цивилизация». *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2015. № 10. С. 132–136.
3. Данилевский Н. Россия и Европа. *Классика геополитики, XIX век* : сборник. / сост. К. Королев. М.: Издательство АСТ, 2003. С. 275–679.

4. Кармин А. С. Культурология : учебник. СПб.: Лань, 2006. 928 с.
5. Оборотов Ю. Н. Динамика правовой культуры. *Актуальні проблеми політики* : збірник наук. праць / відп. ред. Л. І. Корміч. О.: Астропинт, 1999. Вип. 6–7. С. 83–87.
6. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография. О.: Юридическая литература, 2002. 280 с.
7. Овчинникова А. П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.12. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/5111/Овчиннікова_дис.pdf?sequence=4&isAllowed=y
8. Овчинникова А. П. Філософські підходи до поняття динаміки культури. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. XIII. С. 132–141.
9. Следзевский И. В. Диалог цивилизаций как смысловое поле мировой политики. *Общественные науки и современность*. 2011. № 2. С. 141–156.
10. Сокольская Л. В. Взаимодействие правових культур в историческом процессе. Орехово-Зуево : Изд-во МГОГИ, 2013. 148 с.
11. Сокольская Л. В. Механизм правовой аккультурации. *Журнал российского права*. 2015. № 2. С. 25–34.
12. Станік С. Р. Динаміка правової культури : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 1999. 19 с.
13. Теория культуры : учеб. пособ. / В. П. Большаков, С. Н. Иконникова, И. К. Москвина и др.; под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова. СПб.: Питер, 2008. 592 с.
14. Тойнби А. Дж. Исследование истории: возникновение, рост и распад цивилизаций. М.: Издательство АСТ, 2009. 670 с.
15. Третьякова О. Д. Юридическая конвергенция : автореф. дис. … доктора юрид. наук : спец. 12.00.01. Владимир, 2012. 44 с.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2007. 571 с.
17. Хофстеде Г. Модель Хофстеде в контексте: параметры количественной характеристики культур. URL: http://lse2010.narod.ru/olderfiles/LSE2014pdf/LSE2014Hofstede.pdf
18. Черникова В. Е. Диалог культур как способ социокультурного взаимодействия в условиях глобализации. *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2012. Вып. 4. С. 279–287.
19. Шемякин Я. Г. Россия в западном восприятии. (Специфика образов

«пограничных» цивилизаций). *Общественные науки и современность*. 2008. № 1. С. 133–144.

20. Шпенглер О. Закат Западного мира; Очерки морфологи мировой истории. Полное издание в одном томе. М.: АЛЬФА–КНИГА, 2010. 1085 с.
21. Яркова Е. Н. История и методология юридической науки : учебное пособие. URL: https://studfiles.net/preview/5786456/

Додаток

ПАРАМЕТРИ КІЛЬКІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КУЛЬТУР (ГЕРТ ХОФСТЕДЕ)

1. *Дистанційність влади*: даний параметр пов'язаний з різним трактуванням фундаментальної проблеми людської нерівності.
2. *Уникнення невизначеності*: пов'язано з рівнем суспільної напруги в очікуванні невідомого майбутнього.
3. *Індивідуалізм/колективізм*: даний параметр пов'язаний з інтеграцією індивідів у первинні групи.
4. *Маскулінність/фемінність*: пов'язані з розподілом емоційних ролей між чоловіками і жінками.
5. *Довгострокова/короткострокова орієнтованість*: пов'язані з вибором фокусу уваги для дій людини: на майбутнє, теперішнє або минуле.
6. *Потурання бажанням / стриманість*: пов'язані із задоволенням базових людських потреб, які належать до насолоди життям або самоконтролю.

1. Десять відмінностей між соціумами з низькою і значною дистанційністю влади

Мала дистанційність влади	Значна дистанційність влади
• застосування влади спирається на закони і використовує критерії добра і зла;	• влада є основою суспільства, яка визначає добро і зло: її законність не має значення;
• батьки ставляться до дітей як до рівних;	• батьки вчать дітей слухняності;
• перед старшим поколінням немає ані почуття страху, ані особливого трепету;	• до старшого покоління ставляться з повагою і трепетом;
• освіта націлена на учня;	• освіта орієнтована на вчителя;

• ієрархічна драбина сприймається як нерівність ролей з метою зручності;	• місце на ієрархічній драбині пов'язується з нерівністю за суттю;
• підлеглі очікують, що у них попросять ради;	• підлеглі очікують, що їм скажуть, що робити;
• багатопартійні уряди, обрані голосуванням і змінюються мирним шляхом;	• автократичні уряди, засновані на принципі кооптації, змінюються революційним шляхом;
• рідко зустрічається корупція; скандали і політичні кар'єри;	• часто зустрічається корупція; скандали замовчуються;
• доходи у суспільстві розподіляються досить рівномірно;	• доходи у суспільстві розподіляються досить нерівномірно;
• релігійні культи підкреслюють рівність віруючих.	• релігійні культи з ієрархією священнослужителів.

2. Десять відмінностей між соціумами зі слабким і сильним ступенем уникнення невизначеності

Низька ступінь уникнення невизначеності	**Висока ступінь уникнення невизначеності**
• суспільство приймає невизначеність, властиву течії життя; кожен день сприймається, як є;	• властива течії життя невизначеність відчувається як постійна загроза, з якою потрібно боротися;
• легкість, низький рівень напруги, самоконтроль, низький рівень тривожності;	• високий рівень напруги, емоційність, тривожність, нейротизм;
• нечисленні скарги на стан особистого здоров'я та рівень добробуту;	• більш часті скарги на стан особистого здоров'я та рівень добробуту;
• терпимість до осіб, поведінка яких відхиляється від норми: те, що відрізняється – цікаво;	• нетерпимість до осіб, поведінка яких відхиляється від норми: те, що відрізняється – небезпечно;

• спокій в ситуації неоднозначності або безладу;	• потреба в ясності та структурній чіткості;
• вчителю дозволено говорити: «Я не знаю»;	• вчитель зобов'язаний знати відповіді на всі запитання;
• не виникає проблем зі зміною роботи;	• люди воліють зберігати роботу, навіть якщо вона не подобається;
• неприйняття правил – писаних або неписаних;	• душевне тяжіння до правил, навіть якщо їх не дотримуються;
• у політичному житті громадяни вважають себе раціонально мислячими щодо влади, останні також вважають громадян такими;	• у політичному житті громадяни не вважають себе раціонально мислячими щодо влади і не розглядаються як такі;
• в релігії, філософії, науці – релятивізм і емпіричний підхід.	• в релігії, філософії, науці – віра в абсолютні істини та великі теорії.

3. Десять відмінностей між індивідуалістськими і колективістськими суспільствами

Індивідуалізм	Колективізм
• очікується, що кожен несе відповідальність особисто за себе і за своїх найближчих родичів;	• люди народжуються у великій родині або клані, який бере на себе їх захист в обмін на відданість;
• «я»-свідомість;	• «ми»-свідомість;
• право на приватне життя;	• підкреслення приналежності до групи;
• висловлення власної думки вважається нормальним;	• необхідність збереження гармонії;
• ставлення до інших людей як до окремих особистостей;	• ставлення до інших людей як до членів своєї або чужої групи;
• вживання займенника «я» необхідно;	• займенника «я» уникають;
• очікується, що люди можуть висловлювати власну думку: кожен голосує за своїм розсудом;	• думки і голосування зумовлюються власною групою;

• порушення норм призводить до почуття провини;	• порушення норм призводить до почуття сорому;
• мета освіти – навчитися, як вчитися;	• мета освіти – навчитися, як діяти;
• поставлене завдання важливіше взаємин;	• взаємовідносини важливіше поставленого завдання.

4. Десять відмінностей між фемінними і маскулінними соціумами

Маскулінність	Фемінність
• між представниками двох гендерних груп спостерігається мінімальна диференціація емоційних ролей;	• між представниками двох гендерних груп спостерігається максимальна диференціація емоційних ролей;
• чоловіки і жінки повинні бути доброзичливі та дбайливі;	• чоловіки повинні бути асертивні та амбітні, жінки також можуть бути такими;
• між родиною і роботою є рівновага;	• робота понад родини;
• симпатія до слабких;	• захоплення сильними;
• як матері, так і батьки переймаються як конкретними, так і емоційними питаннями виховання;	• батьки переймаються конкретними питаннями, матері – емоційною стороною виховання;
• як хлопчики, так і дівчатка можуть плакати, але ні тим, ні іншим не можна битися;	• дівчата плачуть, хлопчики не плачуть; хлопчики повинні давати здачі, дівчатка не повинні;
• кількість дітей в сім'ї визначає мати;	• розмір сім'ї визначає батько;
• на виборних посадах у політиці багато жінок;	• на виборних посадах у політиці мало жінок;
• релігія націлена на людей-побратимів;	• релігія націлена на бога або богів;
• реалістичне ставлення до сексуальності; секс – це форма взаємовідносин.	• моралістичне ставлення до сексу; секс – це форма здійснення дій.

5. Десять відмінностей між короткостроковою і довгостроковою орієнтованістю соціуму

Короткострокова орієнтація	Довгострокова орієнтація
• найбільш важливі життєві події відбулися в минулому або відбуваються зараз;	• найбільш важливі життєві події відбудуться в майбутньому;
• особистість володіє стійкістю та стабільністю: хороша людина завжди така;	• хороша людина пристосовується до обставин;
• є загальні установки з приводу того, що є добром, злом або істиною;	• добро, зло або істина залежать від ситуації;
• традиції священні;	• традиції можуть змінюватися залежно від зміни умов;
• в основі сімейного укладу лежить почуття гордості;	• в основі сімейного укладу лежать спільні завдання;
• очікується наявність гордості за свою країну;	• спроби вчитися у інших країн;
• важливою метою є служіння іншим людям;	• важливими цілями є ощадливість і завзятість;
• наявність соціальних витрат і споживання;	• наявність великих заощаджень, коштів для вкладень;
• успіх або неуспіх у навчанні приписується вдачі;	• успіх приписується праці, невдача – відсутності старання;
• у відсталих країнах спостерігається повільне економічне зростання або його відсутність.	• швидке економічне зростання до досягнення рівня добробуту.

6. Десять відмінностей між соціумами за параметрами «потурання бажанням / стриманість»

Потурання бажанням	Стриманість
• більший відсоток людей, які заявляють, що вони дуже щасливі;	• менше щасливих людей;

• відчуття можливості розпоряджатися самим собою;	• відчуття безпорадності: те, що відбувається з людиною, не є результатом її власних дій;
• важливість свободи слова;	• свобода слова не є найпершою турботою;
• більш висока значимість дозвілля;	• менша важливість дозвілля;
• більш вірогідні спогади про позитивні емоції;	• менш вірогідні спогади про позитивні емоції;
• більш високий рівень народжуваності в країнах з високим рівнем освіти;	• менш високий рівень народжуваності в країнах з високим рівнем освіти;
• більше людей займається активним спортом;	• менше людей займається активним спортом;
• у країнах з достатком харчування більше людей з надмірною вагою;	• у країнах з достатком харчування менше людей з надмірною вагою;
• у країнах з високим достатком більш вільні норми сексуальної поведінки;	• у країнах з високим достатком більш суворі норми сексуальної поведінки;
• підтриманню порядку в країні не приділяється першочергова увага.	• значна кількість поліцейських на 100 000 жителів.

Картина на обкладинці – «Вавилонська вежа», Пітер Брейгель Старший

Вавилонська вежа в загальноприйнятому значенні є символом людської гордині, за яку неминуче настає покарання. Однак у цій біблійній легенді проглядають й інші смисли – після «змішання мов і розсіювання людей» Вавилонську вежу можна уявити певною колискою цивілізацій і культур. Культурний контекст простежується і в тому, що для її будівництва люди використовували «рукотворні», штучні, а не природні, «дані Богом» матеріали (цегла замість каміння і смола замість вапняного розчину). Крім того, історія будівництва Вавилонської вежі націлює на розуміння важливості міжкультурного діалогу, адже тільки через єднання з'являється можливість досягти загальнозначущих глобальних цілей. Невідворотність відплати за гординю, гріховний задум і порочність, що властиві людині в її прагненнях, немов перекидає місток до правової сфери і, відповідно, визначає важливість дослідження впливу правокультурних регуляторів на людські вчинки.

Вавилонська вежа як метафора різноманіття правових культур спрямовує наше пізнання, з одного боку, на важливість діалогу між ними, а з іншого – на необхідність з'ясування особливостей власної правової культури, на врахування специфіки культурних компонентів, здатних активно впливати на правосвідомість і правову (правомірну чи протиправну) поведінку людини.

Навчальне видання

СКУРІХІН Сергій Миколайович

МОРФОЛОГІЯ І ДИНАМІКА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Навчальний посібник

Підписано до друку 26.03.2020.
Формат 60x84/16. Ум-друк. арк. 18,48.
Наклад 100 прим. Зам. № 2003-10.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.fenixbooks.com